

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стратегічна ПАНОРАМА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1–2 • 2021

Свідоцтво про реєстрацію КВ №17372-6142ПР,
видане Міністерством юстиції України 17.12.2010 р.

Усі права захищено. При використанні матеріалів «Стратегічної панорами» посилання на видання є обов'язковим.

Рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право редагувати та скорочувати тексти. Редакція не завжди поділяє позицію авторів. Відповідальність за зміст несуть автори матеріалів.

«Стратегічна панорама» — науковий журнал Національного інституту стратегічних досліджень. Видання публікує результати наукових досліджень з проблемних питань національної безпеки держави, міжнародних відносин.

Розраховано на широке коло вітчизняних і зарубіжних фахівців, які цікавляться цією проблематикою.

Матеріали подавати за адресою:

м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 18/7, к. 212
Національний інститут стратегічних досліджень
Джизі Тетяні Василівні
Тел. для довідок: +38 044 286 2125
e-mail: publish@niss.gov.ua

Редагування: Карбовнича Т. В.
Оригінал-макет: Карякін В. О.
Коректура: Філіппова Т. М.
Відповідальна за випуск: Корецька І. О.

Формат 60x84/8. Гарнітура Minion Pro.
Папір офс. № 1. Обл.-вид. арк. 14,88.
Ум.-друк. арк. 15,23. Наклад 200 прим.

ФОП Євенок О.О.
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17 А
Polygraphyinz@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

Адреса редакції:

вул. Пирогова, 7-А,
м. Київ, Україна, 01030
Тел. +38 044 286 2125

© НІСД, Київ, 2021

Головні редактори:

Богомолов О. В. – д.філол.н., с.н.с., директор Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна;
Дубов Д. В. – д.політ.н., с.н.с., завідувач відділу Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Заступник головного редактора:

Кравченко В. В. – к.і.н., старший науковий співробітник центру зовнішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Заступник головного редактора – відповідальний секретар:

Джиги Т. В. – к.політ.н., доц., заступник завідувача відділу Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Члени редколегії:

Веселовський А. І. – к.політ.н., радник директора Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Года Семюель – д-р, директор Програми з майбутнього безпеки та співробітництва в Європі, Братислава, Словаччина.

Донай Лукаш – д.політ.н., професор кафедри міжнародних відносин Університету імені Адама Міцкевича у Познані, Польща.

Дубовик В. А. – к.політ.н., доцент кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна.

Жаліло Я. А. – д.е.н., с.н.с., заступник директора – керівник центру економічних і соціальних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Жожа Юлія-Сабіна – д-р, ад'юнкт-професор Джорджтаунського університету, старший науковий співробітник Інституту Близького Сходу, старший науковий співробітник центру Глобал Фокус, Вашингтон, США.

Корнієвський О. А. – д.політ.н., проф., головний науковий співробітник центру суспільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Костенко А. М. – д.політ.н., доц., доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету, Суми, Україна.

Манжоло В. А. – д.і.н., проф., завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Матерняк Даріуш – д-р філософії у сфері безпекових досліджень, Президент Центру досліджень «Польща-Україна», Варшава, Польща.

Парахонський Б. О. – д.філос.н., проф., головний науковий співробітник центру зовнішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Резнікова О. О. – к.е.н., с.н.с., завідувач відділу Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Рябцев Г. Л. – д.держ.упр., проф., головний науковий співробітник центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Собкевич О. В. – д.е.н., проф., завідувач відділу Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Струтинська Т. З. – к.політ.н., доц., доцент кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна.

Суходоля О. М. – д.держ.упр., проф., завідувач відділу Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Теміров Ю. Т. – к.і.н., доц., декан факультету історії та міжнародних відносин Донецького державного університету імені Василя Стуса, Вінниця, Україна.

Тодоров І. Я. – д.і.н., проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна.

Тютюнник В. П. – к.військ.н., доц., провідний науковий співробітник центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Федуняк С. Г. – д.політ.н., проф., професор кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна.

Читадзе Ніка – д-р філософії, директор Центру міжнародних досліджень, професор Міжнародного Чорноморського університету, Тбілісі, Грузія.

Шеліговський Даніель – д-р філософії у сфері політичних наук і державного управління, директор Східноєвропейської програми Польського інституту міжнародних відносин, Варшава, Польща.

Шерр Джеймс – старший науковий співробітник Інституту зовнішньої політики Естонії Міжнародного центру оборони і безпеки, науковий співробітник Програми «Росія-Євразія» Королівського інституту міжнародних відносин (Чатем Хаус), офіцер Ордена Британської імперії, Лондон, Велика Британія.

Яворська Г. М. – д.філол.н., проф., головний науковий співробітник центру зовнішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Янішевський С. О. – к.і.н., вчений секретар Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

ЗМІСТ

Парахонський Б. О.,
Яворська Г. М.

Дестабілізація Європи: гібридна війна РФ 5

Веденєєв Д. В.,
Семенюк О. Г.

Сутнісні риси та функціональні компоненти сучасної
неконвенційної (гібридної) конфліктності 30

Лоссовський І. Є.

Придністровське врегулювання: внесок України
та досвід для деокупації Донбасу 48

Бакальчук В. О.

Міжетнічна нетерпимість в умовах поширення пандемії Covid-19:
виклики і заходи протидії 65

Малиновська О. А.

Міграція та коронакриза: наслідки, перспективи, напрями реагування 71

Пашков В. О.

Криза системи вищої освіти у сучасній Україні
у контексті викликів національній безпеці 80

Молдован О. О.

Формування категоріального апарату науки
про економічну безпеку: сучасний зріз 94

Бегма В. М.,
Шемаєв В. М.,
Радов Д. Г.,
Толок П. О.

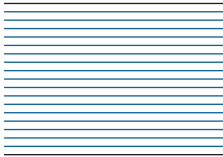
Пріоритетні напрями економічного співробітництва
України та США у високотехнологічній сфері 106

Капітоненко М. Г.

Піднесення Китаю: вплив на міжнародну безпеку 113

Паливода В. О.

Від Сунь Цзи до таємних війн сучасності:
генега арсеналу гібридних воєн 120

CONTENTS

<i>Borys Parakhonsky, Galina Yavorska</i>	Destabilizing Europe: Russia's Hybrid Warfare	5
<i>Dmytro Viedienieiev, Oleksandr Semeniuk</i>	Essential Features and Functional Components of Modern Unconventional (Hybrid) Conflict	30
<i>Ihor Lossovskyyi</i>	Transnistrian Settlement: Ukraine's Contribution and Experience for Deoccupation of Donbas	48
<i>Vladyslava Bakalchuk</i>	Ethnic Intolerance in the Context of the Spread of the Covid-19 Pandemic: Challenges and Control Measures	65
<i>Olena Malynovska</i>	Migration and Coronacrisis: Consequences, Prospects, Directions of Response	71
<i>Viktor Pashkov</i>	The Crisis in the Higher Education System of Contemporary Ukraine in the Context of National Security Challenges	80
<i>Aleksy Moldowan</i>	A Conceptual Apparatus for the Field of National Economic Security: an Updated View	94
<i>Vitaliy Begma, Volodymyr Shemayev, Denis Radov, Polina Tolok</i>	Priority Directions of Economic Cooperation Between Ukraine and the USA in the High-Tech Sphere	106
<i>Mykola Kapitonenko</i>	The Rise of China: Impact on International Security	113
<i>Volodymyr Palyvoda</i>	From Sun Tzu to Modern Secret Wars: Genesis of the Hybrid Warfare Arsenal	120

ДЕСТАБІЛІЗАЦІЯ ЄВРОПИ: ГІБРИДНА ВІЙНА РФ

УДК 327.88(4):355.01(470)

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.01>

Парахонський Борис Олександрович –

головний науковий співробітник
відділу нових викликів
центру зовнішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
доктор філософських наук, професор
ORCID: 0000-0002-9147-4505

Яворська Галина Михайлівна –

головний науковий співробітник
відділу нових викликів
центру зовнішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
доктор філологічних наук, професор
ORCID: 0000-0001-7731-4786

Європейський Союз перебуває у стані політичної та безпекової кризи, яка тяжіє до перетворення на екзистенційну кризу, що підважує існування ЄС як інтеграційного проекту. Ціннісний конфлікт між ліберальною демократією та авторитаризмом перетворюється на вагомий чинник міжнародної безпеки.

Негативні сучасні тенденції в міжнародному безпековому довіллі підвищують ризики для ЄС. У зовнішній політиці ЄС не демонструє спроможність говорити одним голосом, що не сприяє затвердженню його статусу як суб'єкта глобального рівня. Всередині ЄС зростають відцентрові тенденції та настрої євроскептицизму. Серед деструктивних зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на європейську безпеку, на перший план виходить гібридна загроза, пов'язана з амбітними планами й агресивними діями Москви, спрямованими на підрив демократій, міжнародної солідарності та безпеки. РФ планомірно діє з метою дестабілізації ЄС, використовує сукупність засобів деструктивного впливу, намагаючись підірвати європейську єдність як зовні, так і зсередини.

Російська агресія проти України, операції у Сирії та Лівії, втручання у внутрішні процеси в країнах ЄС тощо посилюють руйнівні тенденції у європейському середовищі безпеки. У цьому контексті для ЄС постає проблема зміцнення опірності, або стійкості (resilience), як механізму стримування деструктивних дій РФ та засобу нівелювання їхніх наслідків.

Метою статті є проаналізувати причини й наслідки руйнівних гібридних впливів РФ, спрямованих проти ЄС, виокремити засоби російських деструктивних впливів на рівні поширення дезінформації, активних спецоперацій, енергетичного тиску тощо. Окремо розглянуто

імперативи російської зовнішньої політики, питання ціннісної кризи Європейського проекту та його майбутнього, а також перешкоди для побудови стратегічного діалогу між ЄС та РФ.

Європа знову повертається до пошуків колективної європейської ідентичності, дискутує питання створення оновленого європейського нарративу. Збереження системи ліберальних демократичних цінностей є головною передумовою для майбутнього ЄС без потенційного ризику дезінтеграції об'єднання.

Суверенітет і територіальна цілісність України, її безпека можуть бути гарантовані лише у спосіб повного включення країни у європейський цивілізаційний, економічний та безпековий простір. Коливання Європи щодо європейського майбутнього України, які відбуваються під тиском Кремля та внутрішньоєвропейських суперечностей, погіршують стан безпекового довілля в Європі.

Ключові слова: ЄС, Європейський проект, гібридна війна РФ, криза цінностей, міжнародне безпекове довілля.

Borys Parakhonsky, Galina Yavorska

DESTABILIZING EUROPE: RUSSIA'S HYBRID WARFARE

The European Union is in a political and security crisis. The crisis tends to become existential, which undermines the future of the EU as an integration project. The conflict of values between liberal democracy and authoritarianism is becoming an important factor in international security.

Negative current trends in the international security environment increase risks for the EU. In its foreign policy the EU does not demonstrate the ability to speak with one voice. It does not support EU's ambition to be a global international actor. Within the EU, centrifugal tendencies and Euroscepticism appear to be gaining ground. Among the destructive external and internal factors affecting European security, the hybrid threat posed by Moscow's ambitious plans and aggressive actions is at the forefront. These actions are aimed at undermining democracies, international solidarity and security. Russia is systematically acting to destabilize the EU, using a set of means of destructive influence, trying to undermine European unity both externally and internally.

Russia's aggression against Ukraine, operations in Syria and Libya, interference in domestic processes in the EU, etc., are exacerbating destructive trends in the European security environment. In this context, the EU faces the need to increase its resilience, as a tool to deter destructive actions of the Russian Federation and a means to mitigate their effect.

The purpose of the article is to analyze the causes and consequences of Russia's hybrid influence against the EU, plus to identify the means of Russia's destructive impact, such as the spread of misinformation, active special operations, energy pressure, etc.

The article examines the imperatives of Russian foreign policy, the impact of the value crisis on the European project and its future, as well as obstacles to strategic dialogue between the EU and Russia.

Europe returns to searching for its collective European identity, discussing revitalization of the global European narrative. Maintaining a system of liberal democratic values is a key precondition for the future of the EU in order to avoid the risk of disintegration of the European Union.

Sovereignty and territorial integrity of Ukraine, its national security could be guaranteed only by full-fledged integration into the European political, economic and security space. Europe's hesitations regarding the European perspective for Ukraine, which arise under pressure from the Kremlin and internal contradictions in the EU, negatively affect the security environment in Europe.

Keywords: EU, European project, Russia's hybrid warfare, value crisis, international security environment.

Вступ

З початку XXI ст. Європейське інтеграційне утворення опинилося перед низкою серйозних викликів і загроз. На сьогодні Європейський Союз перебуває в стані перманентної політичної та безпекової кризи, яка має тенденцію до перетворення на екзистенційну – кризу, що підважує існування ЄС як інтеграційного проєкту. Негативні тенденції в міжнародному безпековому довірлі підвищують ризики для ЄС.

На тлі стрибкоподібного розвитку нових технологій змінюються ринки праці, загострюються соціальні проблеми. До серйозних загроз для ЄС належить зростання як правого, так і лівого політичного популізму. Серед інших небезпечних явищ – наслідки масштабної міграційної кризи, спричиненої потоком біженців з країн Близького Сходу та Африки, надзвичайне загострення терористичної загрози. Пандемія COVID-19 стала новим потужним чинником підсилення наявних і створення нових загроз.

Укотре предметом дискусій стають цінності демократії, свободи та соціального захисту, які втілює Європейський проєкт. На тлі зростання у світі впливу країн, що відкидають демократичні цінності й демонстративно діють усупереч ним, в окремих державах – членах ЄС посилюються внутрішні авторитарні тенденції. Ціннісний конфлікт між ліберальною демократією та авторитаризмом перетворюється на вагомий чинник міжнародної безпеки, нагадуючи про необхідність постійних зусиль для захисту засад демократії.

Всередині ЄС зростають відцентрові тенденції та настрої євроскептицизму. Вихід Великої Британії зі складу ЄС спричинив нагальну необхідність структурних перетворень у Європейському Союзі. Стійка привабливість ЄС як інтеграційного об'єднання, що протягом десятиліть не піддавалася сумніву, істотно похитнулася.

Стратегічні інтереси ЄС як великого супранационального утворення¹ вимагають масштабнішої економічної й політичної експансії у різних регіонах світу, особливо у безпосередньому оточенні. Однак події на Близькому Сході та у Східній Європі свідчать про те, що, замість створення передба-

ченого Європейською політикою сусідства поясу стабільності, на кордонах Євросоюзу виникає вогняне коло збройних конфліктів.

Кризові процеси стають гальмуючим чинником поглиблення інтеграції та реалізації ідеї перетворення ЄС на світового геополітичного гравця. У зовнішній політиці ЄС не демонструє спроможність говорити одним голосом, що не сприяє затвердженню його статусу як суб'єкта глобального рівня. Якщо Європейський Союз замикатиметься лише на внутрішніх процесах, то програватиме у зовнішньому вимірі та втрачатиме спроможність забезпечувати власні інтереси на регіональному рівні.

На подолання регіональної замкненості спрямовані масштабні ініціативи ЄС в оточуючих регіонах, зокрема Європейська політика сусідства, Союз для Середземномор'я, «Східне партнерство», укладання угод про асоціацію тощо. Водночас у просуванні своїх інтересів європейська спільнота наштовхується на прихований або відкритий спротив як з боку місцевих політичних сил і рухів, так і з боку інших великих потуг з їхніми власними інтересами.

Серед деструктивних зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на європейську безпеку, на перший план виходить гібридна загроза, пов'язана з амбітними планами й агресивними діями Москви, спрямованими на підрив демократій, міжнародної солідарності та безпеки.

Метою статті є проаналізувати причини й наслідки руйнівних гібридних впливів РФ, спрямованих проти ЄС, виокремити засоби російських деструктивних впливів на рівні поширення дезінформації, активних спецоперацій, енергетичного тиску тощо. Окремо розглянуто імперативи російської зовнішньої політики, питання ціннісної кризи Європейського проєкту та його майбутнього, а також перешкоди для побудови стратегічного діалогу між ЄС та РФ.

РФ планомірно діє з метою дестабілізації ЄС, використовує сукупність засобів деструктивного впливу, намагаючись підірвати європейську єдність як зовні, так і зсередини. Російська агресія проти України, операції у Сирії та Лівії, втручання у внутрішні процеси в країнах ЄС тощо посилюють руйнівні тенденції в європейському середовищі безпеки. У цьому контексті для ЄС постає проблема зміцнення опірності, або стійкості (resilience) як механізму стримування деструктивних дій РФ та засобу нівелювання їхніх наслідків.

¹ Європейський Союз охоплює площу 4 233 255 км². На сьогодні до складу ЄС входять 27 країн з населенням близько 447 млн людей. Загальний номінальний ВВП становить 17 трлн дол. США (18 % світового номінального ВВП).

Криза Європейського проєкту

Питання про майбутнє ЄС останніми роками перетворилося на окремий виклик. Йдеться не просто про вибір напряму структурних перетворень у Європейському Союзі, а про загальне бачення подальшої долі Європейського проєкту в нових геополітичних умовах. Що чекає на ЄС – збереження чи дезінтеграція? Це питання постійно мусується в публічній сфері. І хоча говорити про черговий «занепад Європи» зарано, однак не варто й ігнорувати постійно повторювані наративи про слабкість ЄС.

За даними опитувань громадської думки у травні 2019 р., більш ніж половина громадян із 14 країн-членів вважають, що розпад ЄС протягом життя наступної генерації є можливим. При цьому більшість респондентів говорить, що вони підтримують Європейський проєкт [1]. Аналогічне дослідження, проведене у травні-червні 2021 р., було сфокусовано насамперед на впливі пандемії на ставлення громадян до ЄС. Воно зафіксувало кризу довіри до структур ЄС у боротьбі з пандемією. Крім того, спостерігається наростання розбіжностей у громадській думці щодо ЄС на національному рівні. Картина нині є ще більш суперечливою, криза довіри поглиблюється, хоча уявлення про потребу кооперації та глобальної ролі ЄС зберігається¹ [2].

Частково формування такого сприйняття ЄС є наслідком об'єктивних чинників, пов'язаних зі змінами у безпековому довірлі й з потребою структурних перетворень в об'єднанні. Проте варто враховувати й дію інших чинників, таких як вплив російських дезінформаційних джерел і конкретних підривних дій РФ проти країн ЄС. Невипадково у РФ уже поспішили оголосити ЄС явищем, що належить минулому, порівняно з об'єднанням BRICS, яке начебто говорить від імені майбутнього [3].

Коли йдеться про зміст Європейського проєкту, варто згадати про умови його появи. Процес об'єднання Європи було розпочато після Другої світової війни для подолання її спустошувальних наслідків. Біля джерел стояла ідея недопущення на континенті нової війни, це був проєкт побудови мирної Європи. Для батьків-засновників європейських співтовариств головним завданням поряд із

створенням економічного союзу було збереження миру на континенті. Мир як беззаперечна цінність, включно із подоланням наслідків панування нацистської ідеології, – цим надихалися й подальші покоління європейських лідерів. Водночас ставлення до комуністичної ідеології, зважаючи на різні історичні причини, залишалося амбівалентним – СРСР як учасник антигітлерівської коаліції не викликав безперечно і тотального відторгнення, навіть за часів Холодної війни. Після розпаду СРСР ця суперечливість збереглася у ставленні до РФ.

Із завершенням Холодної війни головна мета ЄС як інтеграційного проєкту полягала в об'єднанні Європи, розділеної до того залізною завісою, у поверненні до «Європейського дому» країн Балтії та держав колишнього соцтабору. Мету подолання «неприродного поділу» на Східну та Західну Європу проголосили виконаючі після масштабної хвилі розширення ЄС у 2004–2007 рр. На урочистому святкуванні 50-ліття Римської угоди у березні 2007 р. в Берліні про досягнення цілі об'єднати Європу заявила канцлер Німеччини Ангела Меркель.

Стабільний мир на Європейському континенті на той момент вважали досягнутим. Майбутнє ЄС здавалося безхмарним. Виграш Заходу в Холодній війні не підлягав сумніву. Канцлера Німеччини на той момент хвилювало суто умоглядне питання: чи збережеться мир і демократія в Європі ще через 50 років, у 2057?

На той час Ангела Меркель справедливо підкреслювала необхідність постійних зусиль для підтримки європейської єдності, недопущення розколів та незгод, які можуть швидко вивести Європу з ладу, і відзначала роль стратегічного партнерства ЄС з РФ, а також трансатлантичних відносин для долі об'єднаної Європи [4]. При цьому подальша доля колишніх радянських країн – України, Грузії, Молдови, що географічно належали Європі та проголошували намір приєднатися до ЄС, на тих святкуваннях залишилася за кадром. Попри декларативні визнання «європейських прагнень», на ментальній карті нової об'єднаної Європи їх не було позначено.

Проте єдність та мир на Європейському континенті, декларована відданість європейським демократичним цінностям були піддані випробуванню вже за рік, і саме на теренах Східної Європи. Агресія РФ у 2008 р. проти Грузії та порушення її територіальної цілісності, однак, не спонукали країни Заходу терміново переглянути відносини з Росією. Ідея про необхідність «залучення» РФ до структур

¹ Загалом європейці продовжують вірити у важливість Європейського проєкту, однак у Німеччині та Франції, найвпливовіших країнах Європейського Союзу, починають переважати євроскептичні настрої.

Західного світу з метою позитивного коригування її поведінки виявилася сильнішою. Стрімкий провал політики перезавантаження [5], ініційованої США щодо РФ в 2009 р. у межах тієї самої логіки «залучення» також не став попереджувальним сигналом для ЄС та Заходу.

З тих часів ЄС відчутно змінився, так само як зазнав змін геополітичний ландшафт. Дедалі чіткіших обрисів у сучасному світі набуває конфлікт між цінностями демократії та авторитаризмом. Для подальшої долі ЄС цей конфлікт може стати визначальним.

Російська агресія проти України 2014 р., спроба анексії та окупація Криму і вторгнення Росії на Донбас змусили Західний світ, включно з НАТО та ЄС, реагувати на порушення країною-агресором міжнародно-правових засад наявного світоустрою. Спочатку масштаби й наслідки нападу РФ на Україну на Заході було складно оцінити. Проте сьогодні деструктивний вплив російської агресії проти України на безпеку Європи став очевидним. Російсько-українська війна, окупація Криму і вторгнення РФ на схід України з окупацією ОРДЛО та розв'язанням з допомогою місцевих проксі тривалого збройного конфлікту, кількість жертв якого постійно зростає, підважує засади Європейського мирного проекту – адже йдеться про воєнні дії на Європейському континенті в безпосередньому оточенні ЄС.

Показово, що спроба анексії та окупація Криму, з яких почалася російсько-українська війна, виявилися не локальним «безкровним» конфліктом, як здавалося деяким експертам на початковому етапі російської агресії, а цілеспрямованими діями РФ з метою встановити контроль у Чорноморському регіоні, який є важливим геостратегічним перехрестям. Домінування у Чорному морі, якого прагне і в напрямі якого послідовно рухається РФ, дало їй можливість поширити свій вплив на Балкани та Центральну Європу, а також на Східне Середземномор'я, Південний Кавказ, Близький Схід та Північну Африку.

Останнім часом процеси у Чорноморському регіоні набувають нового, глобального, виміру. За оцінками генерала Бена Годжеса, у регіоні на сьогодні діють чотири сили: у західній частині – це країни демократичного світу; російська мілітарна агресія – у північному напрямі; китайська фінансова агресія – у східній частині регіону; нестабільність на Близькому Сході – на півдні. У ціннісному вимірі все це перетворює регіон на лінію зіткнення між

ліберальною демократією та автократією. Цей вимір однаково важливий і для Заходу, і для Кремля. При цьому Захід досі не має задовільної стратегії для регіону. В результаті виникає небезпечна ситуація, спроможна призвести до вакууму безпеки і, відповідно, до ескалації напруження та нових конфліктів [6].

Водночас дії російських окупантів з допомогою місцевих проксі на тимчасово непідконтрольних територіях на сході України підсилюють ці негативні тенденції, призводять до появи на нашій території нової «сірої» зони безпеки, яку агресор погрожує будь-якої митті використати для подальшої ескалації. Безпеківі проблеми навколо України дедалі більш загострюються. І все це відбувається на тлі інституційної та ціннісної кризи в об'єднаній Європі.

Ключову роль у посиленні кризи в ЄС відіграв Brexit. Рішення, прийняте на британському референдумі 2016 р., викликало потребу нагальних структурних перетворень для Європейського Союзу внаслідок виходу одного з найпотужніших членів об'єднання та змін кількісного складу й конфігурації ЄС. Особливо відчутних змін зазнають питання зовнішньої політики та політики безпеки, включно з оборонним компонентом. Взаємодія ЄС і Великої Британії в цій сфері відтепер вимагає реформатування, що впливатиме на стан безпеки на континенті та поза його межами¹.

Brexit був реакцією не лише на інституційні вади ЄС, а й на відмінності в баченні його майбутнього (тяжіння до руху щодо федералізації таких країн, як Німеччина та Франція, і несприйняття цієї тенденції у Великій Британії) та відповіддю на поступове зменшення ролі спільних європейських цінностей.

Те, що було закладено до фундаменту об'єднаної Європи – права та цінності, почало вивірюватися, дотримання бюрократичних процедур перетворилося на самоціль. Протягом тривалого часу в ЄС регулярно підважувалися задекларовані принципи про рівність усіх країн-членів, які, незалежно від їхнього розміру та політичної сили, мають можливість впливати на процеси прийняття рішень всередині ЄС. Роль Німеччини та Франції як мотора євроінтеграції поступово змінилася: замість

¹ Офіційне співробітництво у сфері зовнішньої та оборонної політики не є часткою Угоди про торгівлю та співробітництво між ЄС та Великою Британією, досягнутої наприкінці грудня 2020 р. З 1 січня 2021 р. Положення СЗППБ та СБПП більше не застосовуються до Великої Британії.

рушіїв інтеграційних процесів вони перебирають на себе роль безумовних лідерів об'єднання, що породжує внутрішні протиріччя, зокрема щодо реалізації рівних прав усіх країн-членів.

Принцип консенсусу, що діє в СЗБП ЄС, тобто ідея про те, що Європа має говорити одним голосом на зовнішній арені, породжує перешкоди для швидкого прийняття рішень усіма 27 країнами-членами. Однак відмова від цього принципу, потреба якої активно обговорюється, матиме зворотний бік і зрештою може сприяти подальшому відходу від початкових ціннісних засад ЄС, розхитуючи його єдність.

Розглянуті **внутрішні процеси побудови ієрархії у відносинах країн-членів зрештою сприяють деструктивній політиці РФ щодо Євросоюзу**, сфокусованій на двосторонніх відносинах, насамперед із «впливовими» країнами-членами, та одночасному ігноруванні спільних структур ЄС. Під час останнього візиту до Москви Верховного представника ЄС у закордонних справах і політики безпеки Ж. Бореля 4–6 лютого 2021 р. демонстративно небажання діалогу з ЄС з боку РФ було очевидним. Насправді у поведінці Москви виявилася тривала настанова, спрямована на роз'єднання ЄС із середини, позначена постійним наростанням агресії у комунікації з Брюсселем, аж до готовності повністю розірвати відносини з ЄС.

У самому ж ЄС спроби структурного оновлення поки що не мають практичного виходу. Показово у цьому плані стала доля проекту Європейської Комісії («Біла книга щодо майбутнього ЄС») [7]. Оприлюднений напередодні ювілейного Римського саміту 25 березня 2017 р. текст містив пропозиції для початку дебатів і накреслював 5 можливих сценаріїв подальшої еволюції Європейського Союзу до 2025 р.

Перший варіант з назвою «Продовжуємо роботу» передбачав можливість залишити все, як є, продовжувати рух у тому напрямі, який уже заданий, фокусуючись на створенні плану проведення «позитивних реформ».

Другий сценарій – це поступове звуження діяльності ЄС до меж єдиного ринку, тобто фактичне завершення до 2025 р. безпекової, політичної та ціннісної складових частин проекту. Зберігається вільний рух капіталів і товарів, але рух робітників і послуг – негарантований. ЄС втрачає також свою роль у вирішенні таких глобальних питань, як протидія кліматичним змінам, міжнародна торгівля.

Згідно з третім сценарієм еволюція ЄС залишає простір для міцнішої інтеграції за окремими напрямками для тих країн-членів, що виявлять таке бажання (наприклад, у сфері оборони, безпеки, юстиції). Права громадян більше залежатимуть від того, якою мірою їхня країна бере участь в інтеграції.

Йшлося про створення в межах ЄС однієї чи кількох «коаліцій бажаних», на зразок нинішніх об'єднань певних країн ЄС у межах Шенгенської зони або Єврозони. Такий сценарій відкривав би додаткові можливості для груп країн, що виявлять прагнення посилити співпрацю у сфері контролю за кордоном, або в галузі оборони; уможливив би миттєвий обмін між ними усією інформацією щодо боротьби з організованою злочинністю та тероризмом, надав би можливість створювати спільні оборонні програми для захисту своєї інфраструктури від кібератак та ін.

Цей сценарій був би найраціональнішим, він найбільшою мірою узгоджується зі сценарієм першим («продовження роботи»), за винятком обмеження сфери дії спільних правил та ускладнення правових норм для окремих груп країн. Проте на заваді його реалізації могло би стати подальше ускладнення процедури прийняття рішень всередині ЄС, яка є надмірно складною й не досить прозорою та помітно перешкоджає ефективності діяльності Європейського Союзу. Питання відносин з «третіми країнами», до яких належить Україна, вирішуватимуться на рівні структур ЄС від імені всіх країн-членів. Інакше кажучи, взаємодія Україна – ЄС процедурно ускладнюється.

Четвертий варіант з гаслом «Робити менше, але ефективніше» передбачав залучення країн-членів до прискореної інтеграції, але в обмеженій, меншій кількості сфер. Але було неясно, яким чином визначатимуться сфери посиленого співробітництва.

І нарешті, п'ятий сценарій «Робити набагато більше разом», найбільш амбітний серед усіх, – це можливість посилення інтеграційного руху для всіх країн-членів. ЄС у цьому випадку говорить на міжнародній арені одним голосом, посилює співробітництво з НАТО, створює до 2025 р. Європейський оборонний союз, бере активну участь у вирішенні глобальних проблем. Цей сценарій нагадує програму «федералізації» ЄС, противником якої завжди категорично виступала Велика Британія, але після Brexit ця перешкода зникла. Однак, попри вихід Великої Британії, такі країни – члени ЄС, як Польща, Угорщина, країни Північної Євро-

пи та інші, навряд чи могли б погодитися на значні обмеження національних суверенітетів, як у цьому сценарії.

За пропозиціями тодішньої Європейської Комісії, обговорення та вибір цих або «змішаних» варіантів мав завершитися до червня 2019 р., тобто до чергових виборів до Європейського парламенту і планованого терміну закінчення переговорів про вихід Великої Британії.

Однак ці плани залишилися нереалізованими. Переговори про Brexit затяглися до початку 2021 р., а результати виборів до Європарламенту, що супроводжувалися змінами у складі Єврокомісії та інших керівних структур ЄС, призвели до того, що пропозиції попереднього складу Єврокомісії щодо майбутнього ЄС відійшли на задній план. Починаючи з березня 2020 р., на перший план у ЄС, як і в усьому світі, вийшли проблеми боротьби з пандемією COVID-19. Пандемія створює виклик також і для майбутнього ЄС, для формування оновлених ціннісних підвалів Європейського проекту, загострюючи конфлікт між ліберальною демократією та авторитаризмом через наразі тимчасові обмеження демократичних свобод для боротьби з поширенням коронавірусу.

У цих нових умовах обговорення питання про те, яким буде оновлений ЄС, відбувається вкрай повільно, до того ж у зміненому форматі загальної дискусії, зосередженої не на сценаріях, а на тому, щоб «максимально врахувати» побажання й потреби громадян ЄС і водночас залучити до процесу всі головні інституції ЄС. Для дебатів передбачено формат конференції, яка триватиме до 2021 р. включно. Очікується, що під час дебатів зможуть розробити оновлене бачення ЄС на наступні 10–20 років і створити інструменти його впровадження [8]. Спостерігаються також певні зміни у порядку денному для майбутнього ЄС, спричинені насамперед боротьбою з пандемією COVID-19, а також викликами, пов'язаними з екологічними проблемами та переходом до зеленої енергетики.

Судячи із заяв європейських високопосадовців, ЄС не збирається відмовлятися від ролі глобального гравця і водночас, у силу різних причин, поки що не буде надто амбітних планів до 2025 р. Даються ознаки й принципові зміни в міжнародному безпековому довіллі, у якому набирають ваги нові чинники, зокрема кіберзагрози та боротьба з дезінформацією. Завдяки новим технологіям, соціальним мережам, мобільним девайсам тощо **виникає нова – когнітивна територія війни** [9]

(когнітивна війна), у якій полем битви стає розум людини [10]. Ці зміни потребують нових ідей, зокрема для Оборонного союзу, якщо розвиток ЄС піде у цьому напрямі.

У рамках нових реалій когнітивного протистояння, боротьби за смисли відбуваються пошуки нового глобального європейського нарративу у ЄС. У цих пошуках також спостерігаються наслідки загострення ціннісної кризи між демократією та авторитаризмом. Спроби нейтралізувати це протиставлення у спосіб побудови європейського нарративу через аналіз китайського досвіду побудови глобальних нарративних стратегій, зокрема використання концепту «Герой», є досить симптоматичними [11]. Однак, незалежно від того, вважати цей підхід на орієнтування і водночас відштовхування від Китаю коректним чи ні, сама постановка питання про колективну ідентичність ЄС у нових умовах, про спільне відчуття мети у громадян ЄС є безумовно позитивним кроком.

Наразі ЄС рухається, не декларуючи цього, в межах першого сценарію «Білої книги» 2017 р., залишаючи, наскільки можливо, «все як було». Позитивом є те, що ЄС дотримується своїх попередніх зобов'язань щодо європейської перспективи для країн Західних Балкан. Водночас питання подальшого розширення, що юридично можливе для європейських країн згідно зі статтею 49 Лісабонських угод, не піднімається. Європейська перспектива трьох країн Східної Європи – України, Грузії, Молдови – не підтверджена, і навряд чи до цього питання у ЄС повертатимуться до 2025 р., за умови, якщо безпекова ситуація кардинально не зміниться.

Однак загальна ситуація непевності в міжнародному довіллі в Європі та світі вимагає від ЄС не спроб втримати статус кво, чи «залишити все, як є», вона потребує підвищення рівня стійкості до новітніх викликів та впливів і готовності діяти проти традиційних мілітарних загроз. **Ризики для існування ЄС, джерелом яких є РФ, продовжують посилюватися, натомість брак внутрішньої єдності підвищує вразливість країн ЄС та об'єднання в цілому перед Росією.** Політика Європи щодо РФ і досі будується на прийнятих у 2016 р. «п'яти принципах» [12], що зводяться до внутрішньо не пов'язаних вимог, які РФ переважно ігнорує. Ці принципи містять вимоги щодо виконання РФ Мінських угод, співробітництва ЄС з країнами – сусідами Росії, підтримки громадянського суспільства в РФ, підвищення стійкості Євросоюзу щодо російських загроз у кібербезпеці, енергетиці

та ін. Йдеться й про вибіркоче міжнародне співробітництво з Росією. ЄС дотримується продовження своєї політики щодо РФ замість того, щоб адаптуватися до змінного безпекового доквілля і наростання агресивності в поведінці Росії. Заклики до продовження «стратегічної дискусії» з РФ залишаються на рівні гасел.

Домовленість розпочати діалог про стратегічну стабільність між США та РФ, за наслідками зустрічі президентів Байдена та Путіна 16 червня 2021 р. у Женеві [13], не заповнює стратегічну прогалину у відносинах ЄС та РФ: порядок денний відносин є різним. Хоча координувати ключові засади у ставленні до РФ з боку США, ЄС, НАТО та інших країн демократичного світу необхідно.

Саме з метою узгодження позицій, також щодо Росії, президент США Дж. Байден до зустрічі з В. Путіним провів низку зустрічей з лідерами Західного світу в кількох важливих форматах (G7, саміт НАТО). Наскільки вдалося гармонізувати позиції, зокрема у трансатлантичному вимірі, і чи дасть ефект настанова США на стримування РФ із збереженням можливості підтримки діалогу, покажуть найближчі місяці. Так само як і те, яким чином буде розвиватися партнерство України із США.

Імперативи російської політики

В останні десятиліття російське суспільство пройшло еволюцію від демократичної ейфорії 1990-х років до системи влади, побудованої на силі та ієрархічних інституціях. За відсутності стійких інститутів демократичного суспільства у країні склалися передумови формування авторитарного режиму, який набув реальності багато в чому завдяки прагненню керівної верхівки зберегти владу та панічним страхам правлячої еліти перед наступом «кольорових революцій» у пострадянських країнах, посиленням опозиційних рухів у самій Росії, а також через систему вмілого маніпулювання настроями населення, зокрема через підняту хвилю квазіпатріотичної істерії, пов'язаної з окупацією Криму і війною на Донбасі. Зміни до російської конституції, прийняті в 2020 р. [14], остаточно оформили систему одноосібної влади на чолі з практично незмінним лідером.

У якості панівної ідеологічної схеми підтримки авторитарного режиму були обрані поширені серед населення уявлення про великодержавницьку місію православної Росії щодо народів колиш-

ньої імперії, які мають бути повернені у систему т. зв. «Русского мира».

З точки зору Москви, задля відновлення статусу великої держави потрібно подолати наслідки «геополітичної катастрофи» руйнування СРСР і включити у свою сферу домінування країни пострадянського простору, з подальшим нарощуванням своїх впливів у Європі, на Близькому Сході, в Африці та інших регіонах світу.

За уявленнями московських політиків, відносини з іншими державами мають будуватися прагматично, на засадах їх корисності в аспекті досягнення стратегічних цілей держави, а також на поняттях силового примусу та формування стабільного балансу сил між великими світовими потугами, як-от РФ, Китай, США. Зовнішня експансія розглядається як прояв сили держави, а отже, і її міцності, спроможності протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Згідно з цими настановами політика Москви має бути активною та агресивною, спрямованою на захоплення нових зон впливу й домінування в інших регіонах. Зупинити експансію можна лише за умови, що цьому серйозно перешкоджатимуть інші великі сили. У такому випадку з останніми варто домовлятися про розподіл сфер впливу.

У європейських справах Москва вважає, що реалізації її інтересів більшою мірою відповідає модель двосторонніх відносин з ключовими країнами ЄС – Францією, Німеччиною, Італією, Іспанією, аніж із загальним керівництвом ЄС, яке, на її погляд, не є суб'єктом прийняття рішень.

Здійснюючи експансіоністську політику на Близькому Сході, Кремль остаточно набув переконання, що *Захід не чинитиме перешкод його агресивним діям*. Попри всі порушення міжнародних домовленостей його сирійським союзником Асадом, адекватної реакції Заходу не відбулося, що зрештою сприяло прийняттю Москвою рішення щодо війни в Україні, стимулювало втручання в політичні процеси країн Заходу тощо. Оскільки й у цих випадках реакція була досить млявою, Кремль готовий і надалі просувати свої амбіції.

На погляд Москви, її агресивні дії проти сусідів та гібридні війни – це виправдана *захисна реакція на екзистенційну загрозу російській державності* з боку демократичного світу, яка начебто існує у вигляді поширення НАТО на схід, процесів експансії європейських цінностей на пострадян-

ський простір тощо. Така перспектива не може влаштувати російських політиків, а отже, в інтересах безпеки держави вони мають право робити все можливе, щоб утримати Україну та весь пострадянський простір від зближення із Заходом усіма наявними засобами, включно із збройною інтервенцією.

Агресивна спрямованість зовнішньої політики Кремля виявилась уже під час російсько-грузинської війни 2008 р. Реакція Заходу на війну в Грузії і подальшу російську окупацію частки її території була непропорційно слабкою. Захід спромігся лише висловити стурбованість та впровадити політику «залучення Росії», розглядаючи її як партнера та ігноруючи її дедалі агресивніші плани та дії. Усвідомлення безкарності власних дій провокує агресора до більш жорстких форм поведінки, більших масштабів терору і застосування військової сили.

Цинічне порушення суверенітету держав пострадянського простору зробило наочним факт системного політичного курсу Москви на реанімацію імперії, зумовленого ідеями реваншизму та своєрідного «нацизму» (російського або радянського). Незмінність цієї позиції вкотре підтверджує нещодавня псевдонаукова й політично вкрай агресивна стаття Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» [15].

Стратегічною метою зусиль Кремля, спрямованих на підірвання ліберальних цінностей, демократичних інститутів, є посилення своїх впливів на політику європейських держав, а також послаблення або знищення багатосторонніх європейських структур – НАТО та ЄС, тобто прагнення зменшити привабливість європейського проекту і звести нанівець дієвість захисних механізмів європейського світу.

Російське керівництво впевнене в небажанні Заходу вести «війну за Нарву», а тим більше поринути у безодню ядерної катастрофи. Кремль постійно демонструє свою рішучість до застосування крайніх заходів у випадку непоступливості Заходу.

Іншим елементом шантажу можна вважати погрози відключення газу європейським країнам, що особливо чутливо в холодний період. На думку росіян, у цьому разі Європа не витримає й тижня та піде на будь-які поступки. РФ традиційно використовує енергетичний тиск як інструмент зовнішньої політики. Так, через припинення постачання транзитного газу до Європи територією

України взимку 2009 р. частка ЄС на два тижні залишилася без тепла.

Крім «газової голки», РФ використовує свої зовнішньополітичні можливості в атомній енергетиці, йдеться про будівництво й підтримку діяльності атомних станцій у світі та у ЄС (за допомогою держкорпорації Росатом). Унаслідок викриття російських шпигунських спецоперацій у Чехії, включно із вибухами складів боєприпасів у Врбетицях, про що заявив прем'єр-міністр А. Бабіш на основі доповіді контррозвідальної служби інформбезпеки (BIS) [16], уряд цієї країни, за даними міжнародних медійних джерел, вилучив Росатом з тендеру на добудову АЕС «Дуковани», офіційно визнаючи, що це рішення ухвалили з міркувань національної безпеки. За словами голови Сенату Чехії, підірвання складів у Врбетицях був «актом державного тероризму». Події в Чехії привернули увагу до діяльності Росатому як інструменту геополітичного впливу, подібного до діяльності Газпрому. На сьогодні Росія постачає все паливо на всі чеські реактори. Тому поки невідомо, наскільки остаточним буде чеське рішення щодо корпорації Росатом [17].

Кремль намагається залякувати європейських політиків та бізнесменів тим, що скорочуватиме економічні відносини з Європою або зовсім їх припинить, а це істотно вдарить по їхніх прибутках.

У тому ж дусі побудовано інші схеми залякування: ядерний шантаж, втрата доходів західного бізнесу, хвилі міграції внаслідок можливої дензінтеграції РФ, посилення тероризму та криміналу тощо.

Розглянуті імперативи російської політики наразі отримали доктринальний статус у новій Стратегії національної безпеки Російської Федерації, що набула чинності 2 липня 2021 р. [18]. Російські експерти оголошують цей документ «Маніфестом нової епохи» [19] і твердять, що йдеться не про оновлення попереднього аналогічного документа від 2015 р., а про принципово нову концепцію, що відповідає змінам світових та внутрішньоросійських реалій, які відбулися за цей час. Справді, зміни в Стратегії помітні – це й остаточна відмова від ліберальної термінології, і переосмислення відносин із Заходом (відхід від концепції партнерства на користь суперництва та протистояння), боротьба з «вестернізацією» за «традиційні цінності» тощо. Однак усі ці зміни насправді є продовженням попередніх стійких трендів, що формувалися в сучасному вигляді в Росії упродовж останніх двох декад, водночас сягаючи історичних стереотипів

про великодержавницьку місію православної Росії з відповідним ставленням до народів колишньої імперії в рамках концепції «Русского мира». **Експансіоністська та антизахідна ідеологія, остаточна відмова від демократії на користь авторитаризму та «духовно-моральних» цінностей є для РФ не новацією, а логічним завершенням доби розвитку в цьому напрямі, що чітко зафіксовано в документі.**

Засоби дестабілізації Європи

Проводячи гібридну приховану війну проти європейської демократії, Кремль широко застосовує різноманітні засоби, спрямовані на деструкцію реальності європейського світу. Гібридні війни, створення фейкових держав, втручання у виборчі процеси інших країн, економічний та енергетичний шантаж, створення мереж агентів впливу, хакерські атаки тощо – усе це, на думку Кремля, примусить західні країни діяти в російських інтересах.

Кремль грає на протиріччі між *прагматизмом і цінностями*, натискаючи на болючі для європейців питання економічного і внутрішньополітичного характеру та нехтуючи закликами зберегти прихильність до міжнародного права та прав людини.

Керівництво РФ у якості чи не найголовнішої настанови власної зовнішньої політики обрало традиційне для радянської дипломатії поєднання різних форм економічного співробітництва з набуттям політичних переваг з метою посилення своїх впливів у тій або іншій країні.

На погляд Кремля, свої геополітичні інтереси доцільно здійснювати через економічні інтереси країн-партнерів. Торгівля з іншими країнами може розвиватись, якщо це сприяє геополітичним інтересам РФ.

З метою отримання геополітичних дивідендів Кремль намагається використати й ситуацію світової пандемії коронавірусу. На її початку, у березні 2020 р., з РФ до Італії був надісланий т. зв. гуманітарний конвой з пропагандистською метою, що ніяк не допомагало практичній боротьбі з коронавірусною хворобою. Москва нав'язує іншим країнам неапробовану та не затверджену ВООЗ вакцину, не маючи її в достатній кількості навіть для свого населення. Згода Словаччини на придбання російської вакцини призвела до політичної кризи в країні.

Завдяки тактиці розпорошення економічних інтересів різних держав Кремлю вдалося досягти розколу в лавах Європейського Союзу, вбити клин між країнами т. зв. «старої» та «нової Європи», спричинити конфлікт між ключовими країнами ЄС та США, що в цілому посилює російські впливи. Політика економічного зацікавлення бізнесових кіл підживлює настрої європейських політиків щодо умиротворення російської агресії та прагнення налагодити діалог з Москвою за рахунок інтересів інших країн.

Через бізнесові інтереси політичні кола Німеччини, Австрії та інших країн ЄС значною мірою потрапляють у залежність від волі Москви, про що може свідчити «казус Шредера» та наявність значної кількості політиків, які «розуміють Путіна». Так, за прикладом колишнього канцлера Німеччини екскерівниця МЗС Австрії Карин Кнайсль отримала посаду члена ради директорів Роснафти. Подібні вияви політичної корупції не є випадковими й у середовищі політичних еліт інших європейських країн.

Північний потік-2. Політика чи економіка?

Одним з вузлових елементів формування умов дестабілізації Європи можна вважати ситуацію, що склалася навколо будівництва газогону «Північний потік-2» (ПП-2). Москва вкладає значні фінансові ресурси (за підрахунками, приблизно 40 млрд дол., включно із суходільною часткою) у реалізацію проекту ПП-2 попри його незначну, за оцінкою європейських експертів, економічну привабливість у сенсі отримання прибутків та самоокупності.

Реалізація проекту, попри заяви німецького керівництва про його суто економічний характер, має яскраво виявлений *політичний характер*, зачіпає істотні безпекові інтереси Європи та США.

Геополітичний сенс проекту ПП-2 полягає в істотному підвищенні рівня залежності європейських країн від політики Кремля. Через здійснення контролю за постачанням енергоресурсів Москва отримує можливість енергетичного шантажу Європи та нав'язуватиме їй власні інтереси.

Сенсом цього будівництва, за задумом Кремля, є істотне зниження значення українського маршруту постачання російського газу до Європи, що робить у подальшому цілком реальним приборкання української незалежності у спосіб економічної та політичної експансії або воєнної агресії.

Москва має успішний досвід використання «енергетичної зброї» у конфліктах з Україною після Помаранчевої революції 2004 р. Тоді РФ вдалося нав'язати кабальні умови постачання газу і таким чином створити плацдарм для подальшого наступу на українську незалежність.

Головна роль у здійсненні проекту ПП-2 належить Німеччині, одній із ключових країн ЄС, яка матиме від нього значний економічний зиск у якості загальноєвропейського газорозподільного вузла, а отже, ще більше зміцнить свій вплив на інші європейські країни.

Спокуса економічної та політичної вигоди засліплює Берлін, який схиляється до «конструктивного діалогу» з Москвою і демонстративно не бачить тут політичної складової та загрози для європейської безпеки, на відміну від низки інших держав ЄС – Польщі, країн Балтії та ін.

Через альянс із Німеччиною, при потуранні Франції та Італії, у ситуації кількарічного самовідсторонення США від європейських справ, Кремль отримує можливість більшого впливу на європейські справи. Як наслідок, домінування Москви здатне остаточно зруйнувати Європейський проект, що і є її справжньою метою.

Втручання США деякою мірою посприяло гальмуванню будівництва газогону, однак не завадило спробам його завершення. Перша хвиля американських санкцій щодо «Північного потоку-2» набула чинності наприкінці грудня 2019-го, через що реалізація проекту припинилася більш ніж на рік. Попри те, що багато іноземних компаній залишили проект, будівництво згодом відновилося.

ПП-2 боляче б'є по інтересах України, а ПП-1 зачіпає інтереси членів ЄС – Польщі, Латвії, Литви. Польща намагається діяти в рамках європейського правового законодавства. На сьогодні, як зазначає на сайті Укрінформу український експерт Михайло Гончар, «рішенням Суду ЄС відхилено скаргу Німеччини на польські правові дії по обмеженню використання газопроводу-відводу (OPAL) від Північного потоку-1 відповідно до чинного енергетичного законодавства ЄС». Це рішення означає, що існуючий ПП-1 може використовуватись тільки на 50 % потужності, а це дещо послаблює позиції небезпечного альянсу РФ та Німеччини.

Протягом останнього часу складалося враження, що США сподівалися переконати Німеччину в необхідності остаточно заморозити проект,

що сприяло б руйнуванню німецько-російського альянсу. Однак декларовані США наміри не реалізувалися, навпаки, наразі США змінили позицію і 21 липня 2021 р. офіційно оголосили про домовленість з Німеччиною щодо завершення будівництва ПП-2. Після досягнення домовленостей про умови завершення будівництва газопроводу «Північний потік-2» Держдеп США та МЗС Німеччини оприлюднили документ під назвою «Спільна заява США та Німеччини на підтримку України, європейської енергетичної безпеки і наших кліматичних цілей» [20], що містить обіцянки підтримки суверенітету й територіальної цілісності України, згадку про можливість протидіяти в разі, якщо РФ використовуватиме енергетичний тиск проти України, без жодних уточнень механізму відповідних дій, а також пункт про наміри Німеччини створити фонд для розвитку «зеленої» енергетики в Україні.

Сенатор-республіканець Тед Круз назвав угоду про завершення будівництва ПП-2 «великою геополітичною помилкою», яка на десятиліття вперед дозволить російським диктаторам отримувати щорічно мільярди доларів прибутку, а сенатор-республіканець Джеймс Ріш заявив, що продовжуватиме відстоювати санкційні заходи, спрямовані на блокування цього проекту.

У відповідь на критику заступниця Держсекретаря з політичних питань Вікторія Нуланд заявила сенаторам у Вашингтоні: «Це погана ситуація і поганий газопровід, але ми маємо допомогти захистити Україну», подаючи досягнуті домовленості як важливий крок у цьому напрямі [21].

Така оцінка кардинально розходиться з позицією України та Польщі. Глави міністерств закордонних справ цих країн оприлюднили спільну заяву [22], у якій чітко зазначено, що домовленості між США та Німеччиною щодо «Північного потоку-2» створюють додаткові політичні, військові та економічні загрози для України і Центральної Європи, збільшують можливості Росії здійснювати деструктивний вплив на безпеку у Європі, поглиблюють розбіжності між державами НАТО та ЄС.

Досягнуті німецько-американські домовленості значно підвищують рівень безпекових ризиків, а також безпосередніх мілітарних загроз і значних економічних втрат для України. Вони надають Москві потужний важіль тиску на союзників США у Європі. Україна разом із своїми міжнародними партнерами продовжуватиме протидіяти запуску газогону ПП-2 для зменшення рівня загроз, пов'язаних із ним.

Інформаційна експансія та підривні дії

Майже в кожній європейській країні створений комплекс засобів протидії російській пропаганді та підривній діяльності РФ, яка здійснюється з метою дезорієнтації населення та дезорганізації суспільства.

Підривні дії включають підтримку як правих, так і лівих політичних екстремістів, стимулювання сепаратистських рухів, здійснення кібератак на політичні партії та державні структури. Процесам творення стану нестабільності у внутрішньополітичному житті європейських країн сприяють масштабні кампанії дезінформації, уміло керовані з Москви.

У сучасних війнах дезінформація та маніпуляції перетворюються на зброю, яка руйнує не фізичні об'єкти, а уявлення про дійсність та способи її сприйняття (перцепції). Полем битви постає людська свідомість, виникає нова – когнітивна – війна. Вона ведеться за допомогою маніпулювання смислами, за допомогою формування та зіткнення наративів.

Ключові технологічні зміни в медійному просторі позначилися на методах маніпулятивних впливів. Інтернет і поява соцмереж створили нове медійне середовище, кардинально збільшивши можливості поширення інформації. Внаслідок цього збільшився також обсяг російської дезінформації, яка подається багатьма каналами, з великою швидкістю, безперервно, з постійними повторами.

Кількість випадків дезінформації, пов'язаних з російськими джерелами і задокументованих East Strategic Communication Task Force, у січні 2019 р. збільшилася вдвічі порівняно з тим самим періодом 2018 р. У контексті пандемії COVID-19 та подальшого збільшення агресивності РФ інтенсивність дезінформаційних дій Москви дедалі більше зростає. Йдеться не лише про кількісні параметри (дез)інформації – збільшення обсягів, швидкості тощо. Зміни каналів зв'язку передачі інформації впливають також на якісні характеристики комунікації, переформатовують її когнітивні параметри.

Багаторічна російська практика *проникнення в інформаційний простір Заходу* через своїх журналістів, вербування експертів, створення та закріплення своїх інформаційних мереж дозволяє Кремлю впливати на свідомість широких верств населення у потрібному йому напрямі й, користуючись мож-

ливостями демократії, досягати власних стратегічних цілей.

За допомогою керованих західних медіа, своїх численних *агентів впливу*, через залучення т. зв. «корисних ідіотів», які користуються популярністю у західному інформаційному просторі, Кремль нав'язує європейському суспільству власну риторику та потрібні йому наративи з викривленою оцінкою поточних подій і процесів.

Проведення операцій під *фальшивим прапором* (false flag operations) вважається найбільш ефективним засобом дії російських спецслужб, оскільки тут російські інтереси приховані під уявними інтересами європейських країн.

Широко використовується практика формування фейкових громадських організацій, проникнення російської агентури в *партійні* структури різного спектру поглядів: від ліво-ліберальних до право-націоналістичних, які в потрібний час активізуються за сигналами з Москви.

Російській слід простежується в демонстраціях «жовтих жилетів» у Франції, проведенні референдуму щодо українського питання у Нідерландах, спробі державного перевороту в Чорногорії, стимулюванні виходу Великої Британії з ЄС, активізації сепаратистського руху в Каталонії тощо. Кремль підтримує всі процеси та політичні сили, що сприяють створенню хаосу, не гребуючи відвертою дезінформацією та брехнею.

Роль Росії у підтримці правого екстремізму в Європі є загальноновизнаною [23]. Москва надає через своїх агентів допомогу й пряму фінансову підтримку політичним партіям право-радикального спрямування, таким як націоналістична партія Марі Ле Пен у Франції або популістична «Альтернатива для Німеччини» (АдН), фактично вирошуючи фашистські погляди та ідеї, з якими, за твердженнями росіян, вони ведуть запеклу боротьбу в Україні. Проросійське лобі створене й серед італійських політиків, як правих («Ліга» Сальвіні, «Форца Італія» Берлусконі), так і лівих («Рух 5 зірок»).

Стереотипи європейської політики

За уявленнями частки європейських політиків та експертів, Європа має бути зацікавлена в існуванні Росії як великої держави, оскільки остання є природним союзником у протистоянні з ісламським світом з його конфліктами й тероризмом,

і, можливо, у майбутніх зіткненнях зі зростаючою китайською потугою, яка набуває значення глобальної сили. Також до зближення з Москвою штовхають поширені серед європейців антиамериканські настрої.

Старі стереотипи мислення, підсвідомо або усвідомлено, схиляють Захід до опрацьованого за часів СРСР варіанта *розподілу геополітичних сфер впливу* уздовж лінії західних кордонів пострадянських країн, за яким безпека країн пострадянського простору є зоною відповідальності Москви. Попри заяви про неможливість поділу сучасного світу на зони впливу, як це оприлюднено у Вашингтонській Декларації, прийнятій за результатами зустрічі лідерів США та Німеччини Дж. Байдена та А. Меркель [24], говорити про остаточне подолання цих стереотипів мислення було би передчасним.

Унаслідок тривалої експансії московської великодержавної міфології у європейських країнах вона й сьогодні підтримується серед частки населення та європейських політиків, які схильні ототожнювати колишній СРСР або Російську імперію із РФ.

На Заході політики, які сповідують принципи мислення в дусі т. зв. «реалізму», схильні приймати позицію *«розуміння Москви»*. Зокрема пропонується визнати справедливість її занепокоєння тим, що буцімто, якщо південно-східний фланг НАТО пролягатиме по східному та північному кордону України, система стратегічної оборони РФ зазнає руйнації, що нібито загрожує посиленню процесів геополітичної дезінтеграції РФ.

Уявлення немов Росія має провідну роль у прогресивних перетвореннях у країнах пострадянського простору всіляко підживлювалося російськими ЗМІ та політиками в 1990-ті роки й отримало на Заході значення стійкого стереотипу, якого не змогли спростувати навіть революційні події у Грузії та в Україні. Тому західні політики були схильні до того, щоб із розумінням ставитись і до планів Москви здійснювати «ефективний контроль» на пострадянському просторі, хоча іноді й висловлюють «стурбованість» її дещо надмірними агресивними діями.

Відповідно до усталених стереотипів мислення формується і стриманість європейських держав у питаннях подальшого розширення НАТО та ЄС за рахунок пострадянських держав, виникає бажання не дратувати Москву їх економічною та політичною підтримкою або зміцненням військового співробітництва з ними.

Частка політиків Заходу вважають, що у випадку краху великої держави неодмінно будуть хаос і нестабільність не тільки у внутрішньому просторі країни, але й у її близькому оточенні. Виникатимуть нові конфлікти, зростатимуть міграційні хвилі, що зачіпатиме сусідні регіони та підірватиме міжнародну безпеку. Значущим аргументом європейської поблажливості є побоювання можливого використання *ядерної зброї*, якою Москва час від часу шантажує Захід.

Політика Заходу виправдовується міркуваннями необхідності не допустити масштабного військово-політичного конфлікту з РФ. Непередбачувана поведінка російського керівництва, яке нагромаджує гори брехні для мотивації власних дій, блефує та декларує готовність застосувати військову силу, змушує Захід до обережності й стриманості, а отже, й до певного типу поведінки, який також може бути позначений як гібридний: розуміючи реальний стан справ, офіційно не помічати кричущих фактів. Сумнівне оголошення Москвою про відвід військ з українських кордонів викликало хвилю полегшення у квітні 2021 р., коли Європа застигла в очікуванні нового масштабного вторгнення російських військ в Україну.

Поза увагою європейських політиків залишилися вибухи складів боєприпасів у 2014 р. у Чехії – країні НАТО, що мали бути продані Україні. Отруєння британських громадян у м. Солсбері фактично було актом терору з використанням хімічної зброї, здійсненим агентами російської розвідки, що викликало у європейських політиків лише «занепокоєння», а дії Росії були оцінені як «деструктивні».

Недостатньо жорстка реакція Заходу на агресивні дії Москви надає можливість останній діяти й надалі ще агресивніше та нахабніше. В умовах руйнування міжнародної системи порядку вірус агресивності отримує більш сприятливе середовище для поширення. Дивна зачарованість Москвою зберігається в умовах російської агресії проти сусідніх держав, що позначена як гібридна війна. Безкарність агресивних дій або недостатньо рішуча реакція на них провокують до розширення військових дій із залученням нових країн. Така реакція свідчить про дієвість тактики блефування, шантажу та погроз, яку Кремль узяв на озброєння.

Для європейців міжнародні відносини значною мірою позбавлені геополітичного сенсу. Економічні інтереси для Заходу зазвичай мають більший пріоритет, аніж політичні чи безпекові. Тому політики ЄС схильні уникати загострення відносин

у разі порушень міжнародного права з боку РФ, якщо це може зашкодити їх бізнесу [25].

Згідно з *вибірковою (гібридною) тактикою* стає можливим накладати санкції й засуджувати порушення прав людини в РФ, але водночас вести взаємовигідні справи у бізнесі, просувати спільні проекти на взірець «Північного потоку-2» тощо. Ситуація навколо ПП-2 та укладені 2021 р. домовленості між Німеччиною та США, які уможливили завершення цього проекту, зрештою загострюють суперечності у позиції Німеччини і водночас поглиблюють внутрішні протиріччя всередині ЄС.

Можна було б зрозуміти, якби така подвійна логіка поведінки була зумовлена гібридною тактикою боротьби з агресором для досягнення стратегічної цілі – мінімізації або повної ліквідації загрози. Однак, якщо миру прагнуть досягти у спосіб фактичної капітуляції або завдяки значним поступкам за рахунок жертв агресії, це виглядає як спосіб уникнути відповідальності та аж ніяк не наближає до мети ліквідації загрози війни.

Суверенітет і територіальна цілісність України, її безпека можуть бути гарантовані лише у спосіб повного включення країни у європейський цивілізаційний, економічний і безпековий простір. Однак коливання Європи, що відбуваються значною мірою під тиском Кремля, гальмують цей процес. Сприяння цьому з боку Європи вкрай недостатнє, тим не менш будь-який рух або декларація намірів руху України у європейському напрямі сприймаються у РФ як загроза її безпеці та як підстава для ворожих дій.

Домінуючою регулятивною ідеєю західних політиків залишається настанова на винятково мирне та дипломатичне вирішення конфліктної ситуації в Україні. Проте переговори та спроби переконати агресора, який заперечує свою роль у війні, спроможні досягти лише тимчасового послаблення бойових дій. У подальшому все одно відбуватимуться спалахи інтенсивнішої ескалації тоді, коли це заманеться Кремлю.

Захід не готовий позначити чіткі «червоні лінії», перехід яких агресором означатиме застосування більш радикальних та ефективних заходів у вигляді економічних та дипломатичних санкцій, ембарго на енергоносії тощо. Для Москви всі розмови щодо посилення санкційного режиму залишаються порожніми, хоча на Заході сподіваються на її розуміння і здатність прислуховуватись до його закликів. Навпаки, Кремль вважає, що саме він

має встановлювати «червоні лінії» для можливих дій Заходу, і стверджує, що на перешкоді європейській безпеці стоять розширення НАТО, дії США та Україна.

Головна колізія європейської політики – як поєднати заходи щодо стримування агресії, дії щодо економічної та політичної ізоляції РФ і свої прагнення щодо проведення діалогу та досягнення порозуміння з агресором. За умов режиму влади, що існує в Росії, вирішення такого завдання стає майже неможливим.

Заходи стримування. Режим санкцій

Чи не найбільш ефективним механізмом протидії російській агресії вважається застосування *економічних санкцій* проти російських компаній, державних інститутів та окремих осіб, відповідальних за порушення прав людини, агресію в Україні, анексію Криму тощо.

За стратегічним задумом європейських політиків, санкції мають сприяти зміні російського зовнішньополітичного курсу на той, що найбільше відповідає європейським уявленням про цивілізовані відносини. При цьому завжди має залишатись можливість діалогу та присутність у різних дискусійних форматах. Принаймні такі аргументи були використані в ситуації повернення російської делегації до Ради Європи.

Санкції дійсно чутливо вдарили по російській економіці, яка понесла втрати на десятки мільярдів доларів, обмежили можливості представників російської бізнесової еліти, значно інтегрованої в західну систему економіки і споживання. Однак, окрім економічного ефекту, санкції мають наслідки геополітичного ґатунку – РФ стає більш ізольованою країною, її позиції у міжнародному вимірі послаблюються, а сама сфера її впливів звужується.

Російські технології, особливо оборонного характеру, все більше відстають від світових стандартів, а можливість отримання нових інвестицій значно зменшується. Посварившись із Заходом, Москва все більше потрапляє у залежність від свого декларованого союзника – КНР, а отже, втрачає і свій статус суб'єкта на глобальному рівні.

Проте загалом санкції серйозно не вплинули на поведінку агресора, хоча й виконують певну стримувальну роль. Політика санкцій виявилася

недостатньо ефективною, щоб зупинити агресію Москви, і вкрай недостатньою, щоб примусити її відійти на вихідні позиції. Кремль не погоджується змінювати свій агресивний зовнішньополітичний курс, а також почав закручувати гайки у внутрішній політиці.

Деякою мірою російський бізнес навчився уникати небажаних наслідків санкцій і пристосовується до несприятливих умов. Російське керівництво прагне захистити орієнтованих на владу олігархів і перекласти основний тягар економічних втрат на населення, життєвий рівень якого рік від року знижується.

Санкції також спричиняють і втрати для деяких галузей європейської економіки, що посилює тиск європейського бізнесу на політиків з метою послабити або відмінити ці санкції. Надії на зміну авторитарного режиму в Москві зменшуються, що підштовхує західних політиків до спроб налагодження діалогу з Кремлем.

Європейські країни демонструють солідарність і в цілому дотримуються єдиної позиції у питанні санкцій проти РФ, хоча час від часу європейські політики закликають до їх пом'якшення. Існує певна нерішучість у термінах упровадження санкцій, їх тимчасовість і неповнота. У ситуації протидії російській агресії існують досить значні коливання позицій різних країн ЄС.

Вирішити проблеми стримування російської агресії можна за умов уведення насправді дієвих санкцій на взірець нафтового енергетичного ембарго або відключення від платіжної системи SWIFT. Неефективність підходів, що існують, свідчить, швидше, про імітацію протидії агресору та відсутність політичної волі лідерів країн Заходу поставити Кремль у стан міжнародної ізоляції.

Чи є можливим стратегічний діалог?

На Заході переконані, що з Москвою варто домовлятися за будь-яких обставин, рано чи пізно ситуація владнається або буде позбавлена гостроти. В умовах російської агресії Захід намагається використати всі можливості для умиротворення агресора та відновити нормальні відносини з РФ, що для останньої виглядає як слабкість і ще більше провокує до агресивних дій.

На думку Е. Макрона, яку він оприлюднює з 2019 р., Заходу важливо відновити стратегічний діалог

з Росією, оскільки розмов меншає, а конфлікти збільшуються і їх неможливо вирішити. Санкції щодо Москви нічого не вирішують. Європі потрібно прагнути поліпшити відносини з Росією у довгостроковій перспективі. Потрібен «надійний» підхід до відносин з РФ, що дозволить вирішити заморожені конфлікти, не відходячи від принципів ЄС [26].

Проте візит Верховного представника ЄС у закордонних справах і політики безпеки Ж. Бореля до Москви 4–6 лютого 2021 р. засвідчив принципову неможливість конструктивного діалогу ЄС з Москвою. Очікувалося, що за результатами візиту Бореля стане можливим досягти визначеності у намірах та знайти розуміння щодо низки питань стосовно можливих співробітництва та компромісів, залишаючи за дужками війну РФ проти України, порушення міжнародного права та прав людини у самій Росії. Однак Москва продемонструвала вкрай негативне та агресивне ставлення до європейських ініціатив, навіть виявила готовність повністю розірвати відносини з ЄС (заява Лаврова).

За оцінкою Ж. Бореля, Росія все більше дистанціюється від ЄС, оскільки сприймає поширення демократичних цінностей як «екзистенційну загрозу». Вже через тиждень після провального візиту, а саме 1 березня 2021 р., Ж. Борель представляє доповідь на слуханнях комітету Європарламенту з питань іноземного втручання в демократичні процеси. У доповіді зазначено, що це втручання становить для ЄС реальну загрозу гібридного типу, яка потребує рішучої реакції та співробітництва між різними європейськими інституціями і приватними структурами.

Казус Бореля свідчить про поглиблення когнітивного дисонансу між системами настанов авторитарно-імперської Росії та ліберально-демократичної Європи, про засадничі принципи міжнародного порядку та цивілізовані відносини між державами. Це підживлює глибинний екзистенційний конфлікт, що становить чи не найбільшу загрозу європейській (та світовій) стабільності з часів Другої світової війни.

Пошуки взаєморозуміння та компромісів з авторитарними агресивними силами, які спрямовані на їх власне знищення, стають величезною помилкою демократичних спільнот. Компроміс з агресором означає підкорятися його вимогам і не чинити опору. У контексті *дискурсу умиротворення* схильні до угоди політики ігнорують те, що наслідком

подібних компромісів неодмінно стають значні репутаційні втрати країн, які фактично капітулюють перед агресором, не досягаючи насправді реальної мети – справедливого миру.

Якщо раніше РФ визначалася європейцями як стратегічний партнер з відповідними обов'язками у справі підтримання стабільності у Європі, то сьогодні на Заході починають ураховувати жорсткість зовнішньополітичного курсу Москви, відчутне зростання силової детермінанти у проведенні внутрішньої політики.

Довіра з боку Заходу до Росії знижується із підвищенням рівня її агресивності, а отже, втрачається можливість обопільного діалогу. Хоча продовження діалогу із Заходом важливе для РФ, оскільки сприяє їй іміджу як великої держави й заважає їй потрапити в стан відносної міжнародної ізоляції та отримати статус країни-ізгоя.

Водночас, **перебуваючи в різних парадигмах зовнішньополітичного мислення, Росія і Захід принципово неспроможні налагодити комунікації стратегічного рівня**, тобто нездатні до конструктивного діалогу, незважаючи на декларації європейців про його необхідність та не залишаючи спроб діяти у цьому напрямі. Напередодні саміту ЄС у червні 2021 р. з'явилася франко-німецька ініціатива щодо необхідності відновлення діалогу з Росією, фактично йшлося про нове «перезавантаження» відносин з РФ, і пропозиція запросити президента РФ Путіна на саміт лідерів ЄС. Це викликало різкий спротив з боку країн – членів ЄС, серед яких країни Балтії, Польща, Румунія, Нідерланди, Швеція та деякі інші. Таким чином, проблема відносин ЄС з РФ загострює розбіжності позицій країн – членів Євросоюзу, створюючи виклик для єдності європейської спільноти.

Загалом європейська політика є суперечливою у стратегічному вимірі, відзначається непослідовністю та коливається між бажанням компромісів і діалогу з Москвою та прагненням відстоювати власні демократичні цінності, між ілюзіями формування континентального середовища безпеки та настановами трансатлантичної солідарності, між політикою умиротворення та політикою протидії агресору. Стратегічна невизначеність свідчить про інтенсивну боротьбу різних напрямів європейського політичного мислення, загострення протистояння вузько корисливого прагматизму та стратегічних інтересів і цінностей.

Європейське оточення. Східна політика

Російська агресія висвітила неефективність і кволість, притаманну ідеології Європейської політики сусідства (ЄПС), основним недоліком якої можна вважати небажання враховувати питання безпекового характеру. Політика сусідства виявилася неспроможною попередити та пом'якшити ризики для Європи як на середземноморському, так і на східноєвропейському напрямках.

Зростання конкуренції між РФ та ЄС за впливи в країнах пострадянського простору, проявом якого стала боротьба між взаемовиключними інтеграційними проектами, фактично між різними шляхами руху в майбутнє – демократична Європа чи імперська Росія, надзвичайно посилює тиск на пострадянські країни з обох боків.

Запропонована ЄС стратегічна Ініціатива «Східного партнерства» (СхП), спрямована на низку східноєвропейських країн, мала на меті налагодити співпрацю в напрямі зміцнення демократичних перетворень, запровадження системних реформ згідно зі стандартами ЄС. Відтоді три країни, охоплені цією ініціативою (Грузія, Молдова та Україна), уклали угоди про асоціацію та виконали умови щодо введення безвізового режиму з ЄС.

Однак прагнення ЄС налагоджувати систему співробітництва у форматі «Східного партнерства» зіштовхнулось із жорсткою протидією з боку РФ. Росія вбачає у поширенні європейських цінностей на пострадянські країни загрозу своїм інтересам у пострадянському просторі, який вважає історичною сферою своїх впливів. РФ вдалося зірвати угоду Вірменії про асоціацію з ЄС, тоді як спроби зробити це в Україні спричинили соціальний вибух, а пізніше – російську інтервенцію у Криму та на Донбасі.

Із зростанням авторитарних тенденцій у РФ серед європейських політиків набуває ваги розуміння, що Захід припустився серйозної помилки, спираючись на *припущення про рух РФ у напрямі демократії* та зберігаючи ілюзії про можливість домовлятися з Москвою у принципових питаннях. Сподівання Заходу на поступову трансформацію російської влади у бік більш цивілізованої моделі поведінки у відносинах із сусідами у кінцевому рахунку виявилися марними.

З подібними ілюзіями пов'язана подвійність позиції Заходу щодо *пострадянських країн*: з одного боку, надається моральна підтримка демократич-

них реформ, а з другого – виробляється особливий формат відносин з цими державами, зорієнтований у контексті загальної політики діалогу з Москвою.

Невизначеність східної політики ЄС створює додаткові виклики для регіону Східної Європи, чим користуються Москва та орієнтовані на неї проросійські сили. Маніпулятивні заяви про те, що Україна не потрібна ЄС, активно використовує російська пропаганда, яка не втомлюється повторювати як мантру, що Захід, буцімто зашорений на своїх інтересах, шукає компромісів з РФ і відмовляється від підтримки пострадянських демократій.

Варто визнати, що побоювання негативної реакції з боку Москви змушує європейських лідерів гальмувати процеси вступу України та Грузії в НАТО. Подібним чином вони не наважуються дратувати Кремль заявами щодо можливого надання європейської перспективи країнам «Східного партнерства».

Водночас останні події засвідчили, що певна можливість інтенсифікувати співпрацю в межах «Східного партнерства» існує. У травні 2021 р. глави МЗС України, Грузії та Молдови започаткували «Асоційоване Тріо» – тристоронній формат посиленої співпраці з європейської інтеграції, підписавши відповідний Меморандум. Цей документ підкреслює європейські прагнення трьох асоційованих партнерів ЄС та їхні амбіції стати членами Євросоюзу. У Меморандумі також ідеться про прагнення України, Грузії та Молдови розширити можливості угод про асоціацію, сприяти секторальному зближенню з ЄС та поступовій інтеграції до Внутрішнього ринку Європейського Союзу [27]. Проте наразі незрозуміло, чи буде цей новий формат реально працювати.

Ініціатива СхП (2009 р.) була побудована на уявленнях про єдність пострадянського простору, попри найочевидніші докази зворотного. Однак сподіватися на концептуальні зміни східної політики не доводиться. ЄС досі не готовий прийняти нові геополітичні реалії в Європі, волюючи залишатися в полоні звичних схем та начебто не помічаючи останніх драматичних подій у країнах СхП (втрата легітимності режимом Лукашенка в Білорусі та перспектива її поглинання РФ, війна Азербайджану й Вірменії за Нагірний Карабах та її закінчення за участі Туреччини та РФ, політичні кризи в Молдові тощо). Велике накопичення військ РФ навколо кордонів України та в окупованому Криму, серія шпигунсько-дипломатичних скандалів у Чехії

та Болгарії [28], справа російського опозиціонера Навального спричинили прийняття 29 квітня 2021 р. різкої резолюції Європарламенту про посилення санкцій у разі масштабних бойових дій Росії проти України (відключення РФ від SWIFT), у якій містився заклик припинити спорудження газопроводу «Північний потік-2».

Однак ефект резолюції був знівельований заявою голови зовнішньополітичного відомства Єврокомісії Борелем, який заперечив можливість втручання у побудову ПП-2 та підкреслив необхідність продовження діалогу з РФ. У реакції засудження Росії за спецоперацію 2014 р. на складах боєприпасів у Чехії навіть у межах країн Вишеградської четвірки виникли певні розбіжності, а через тиск В. Орбана декларація солідарності країн V4 із Чехією з'явилась у пом'якшеній редакції [29].

Унаслідок зашореності та самозаспокоєння, засліпленості щодо характеру політичних процесів у РФ європейські лідери не спромоглися усвідомити загальноєвропейське значення демократичних революцій в Україні та Грузії і надати їм належну підтримку, не обмежуючись деклараціями та моральним схваленням під час російської зовнішньої агресії, спрямованої насамперед на знищення демократичних перетворень.

Очікуючи та вимагаючи від пострадянських держав самостійних кроків у здійсненні соціально-економічних реформ та у боротьбі з корупцією, Захід не приділяє належної уваги тій обставині, що процесам реформування економіки та боротьбі з корупцією чинять потужні перешкоди внутрішні та зовнішні сили, орієнтовані на Москву, які зацікавлені у відсталості цих країн і яким вигідна корумпована влада, котра полегшує встановлення російської моделі панування. Гібридна агресія з боку Москви заважає українському суспільству консолідуватись і рухатись у європейському напрямі.

Успішній імплементації демократичних цінностей у пострадянських країнах, орієнтованих в цілому на Європу, протистоїть альянс російських правлячих кіл із їх фінансовими, військовими й політичними ресурсами та місцевих олігархічних угруповань, орієнтованих на Москву. При цьому Захід коливается надати цим державам потужнішу підтримку, подібну до тієї, що надавалася посткомуністичним країнам Європи.

Ураховуючи розбіжність думок серед європейських країн і зростання масштабів внутрішніх та міграційних проблем, сумнівно очікувати жорсткішої

позиції Заходу щодо РФ, якщо остання не вдасться до розгортання масштабніших агресивних дій. Захід може задовольнитися станом заморожування військових дій на Донбасі, погоджуючись на мовчазне сприйняття окупації Криму, як це сталось у випадку російської агресії проти Грузії, фактичної анексії Абхазії та Південної Осетії.

З огляду на двозначну позицію лідерів ключових європейських держав існує реальна можливість нового зближення Заходу з владним режимом у Кремлі, на що сподіваються російські політики і до чого прагне частка політиків західних. Останні, позиціонуючи себе як прихильників реалістичних поглядів, стверджують, що досягнути стабільності у відносинах Заходу та РФ можливо завдяки послабленню або зняття санкцій і визнання анексії Криму за фактом взамін на вихід російських військ із Донбасу, сподіваючись на допомогу Москви у врегулюванні ситуації у Сирії, участь РФ у війні з міжнародним тероризмом.

У європейських політиків відсутнє розуміння справжньої сутності владного режиму в Москві, авторитарного й агресивного, для якого інші країни Європи – такий самий об'єкт зазіхань, як і Україна, Грузія, Молдова, Білорусь. Довгострокова стратегія Кремля спрямована на те, що рано чи пізно європейці також мають підкоритись його волі як домінуючій силі у європейському геополітичному просторі.

За відсутності продуманої й послідовної стратегічної політики ЄС щодо російської загрози, існує ймовірність того, що зі зміною політичної кон'юнктури (наприклад, зі зміною керівництва РФ) західним політикам ніщо не завадить пробачити Москві її гріхи і, демонстративно їх засуджуючи, практично нічого не робити для відновлення міжнародного права та порядку.

Високий рівень залежності європейських країн від російських енергоносіїв укупі з масштабною інформаційною експансією російських ЗМІ гальмує у європейських політичних колах процеси усвідомлення справжніх масштабів російської загрози для європейської безпеки та європейського майбутнього.

Дестабілізація ситуації безпеки

Різномірнева система міжнародної безпеки, яка мала би забезпечити належний стан захищеності європейського людства, насправді має істотні не-

доліки, сукупність яких примушує замислитись над тим, наскільки реальною є система європейської безпеки як така і чи спроможна вона протистояти сучасним викликам та загрозам гібридного типу зі сходу континенту.

На національному рівні безпека держав Європи побудована на збройних силах окремих країн та засобах протидії «м'якого» типу. Але навряд чи існує європейська держава, котра могла би протистояти російській військовій потужності наодинці.

Сподівання на наявні загальні міжнародні структури безпеки, такі як РБ ООН та ОБСЄ, виглядають примарними з огляду на слабку ефективність цих структур. Відсутність протидії з боку цих організацій на агресивні кроки Москви проти Грузії та України свідчить про те, що в системі європейської безпеки міжнародні структури відіграють незначну роль.

Європа в цілому залишається слабкою як військова потуга, навіть якщо оцінювати сукупний оборонний потенціал провідних європейських держав, включно з їх ядерною зброєю. Європейці не мають достатніх сил та бажання брати на себе відповідальність за стан безпеки, хоча б у власному регіоні, більше покладаючись на домовленості й угоди, не підкріплені силою.

Відсутність належного рівня консолідації європейських країн у питаннях безпеки та міжнародної політики, різне бачення країнами ролі ЄС як глобального актора робить примарними зусилля Європейського Союзу, спрямовані на врегулювання локальних конфліктів, стримує розвиток його зовнішньополітичних ініціатив, ускладнює відносини із стратегічними союзниками і партнерами, не сприяє протидії агресивним кроками з боку Москви.

Конфлікт ціннісних уявлень спричинив провал політики «перезавантаження» й «умиротворення» та засвідчив практичне втілення агресивної ідеології російського імперіалізму. Стало очевидним, що досі безпека європейських країн гарантувалася більше довірою до міцності укладених угод, ніж військовими засобами. Москві вдалося зруйнувати цю довіру.

Безпекова політика ЄС сконцентрована більше на дипломатії та засобах «м'якої» сили, що ставить її в ситуацію комбінування суто військових і традиційно цивільних засобів під час гібридної війни. Однак навіть у вимірі гібридної війни стан євро-

пейських сил, що здійснюють контррозвідувальні операції та протидіють різноманітним актам гібридної агресії, не може вважатись достатнім для ефективного протистояння підірваним діям Кремля.

Європейці не залишають ідеї щодо самостійної системи безпеки, або «*стратегічної автономії*», яку знедавна просувають лідери ЄС. На думку президента Європейської ради Шарля Мішеля, європейці мають власні особливості й повинні шукати свою модель безпеки та свій курс у світі, який стає складнішим, менш стабільним і передбачуваним. Стратегічна автономія ЄС має засвідчити його готовність до адекватного реагування на виклики європейській безпеці.

При цьому вихід із ЄС Великої Британії у короткотерміновій перспективі несе з собою радше негативні наслідки для безпеки Європи. Історично Велика Британія була однією з головних рушійних сил розвитку СЗПБ, маючи найбільший оборонний бюджет серед держав-членів (близько 20 %). Таким чином, припускають, що без підтримки Великої Британії стратегічні амбіції «загальноєвропейської оборони» можуть врешті-решт зірватися, і стратегічна автономія ЄС обмежуватиметься лише «м'якою» силою.

Велика Британія відтепер не матиме права голосу та вето щодо прогресу оборонного процесу ЄС, зокрема щодо тих пропозицій, проти яких ця країна історично виступала, як-от створення незалежного штабу оперативного військового планування для операцій ЄС. Для того, щоб сформувавши безпековий порядок денний у Європі, Великій Британії доведеться значною мірою покладатися на свої дипломатичні мережі та інші двосторонні зв'язки. Однак відсутність Великої Британії в процесі прийняття рішень у рамках СЗПБ також розглядається як можливість, яку держави-члени, такі як Франція та Німеччина, шукали для подальшого розвитку оборонного проекту ЄС. І тепер вони потенційно отримують можливість реалізувати кінцеву мету Маастрихтського договору про «оборону» [30].

Європейська безпека в сучасних умовах може бути ефективною лише як колективний механізм спротиву агресії. Тому слушною є ідея щодо створення *спільних збройних сил ЄС*. Її просуванню заважають міркування національного егоїзму, небажання нести нові фінансові й ресурсні витрати, наявні політичні суперечності між різними країнами ЄС.

Попередні спроби формування спільної оборони ЄС виглядають малоефективними. До того ж ці зусилля були спрямовані швидше на зменшення залежності європейців від безпекової парасольки США і не передбачали серйозної протидії реальним загрозам жорсткого типу, особливо з боку російської військової потуги.

За підсумками саміту глав держав ЄС, у лютому 2021 р. домовлено про розробку *спільної стратегії* (т. зв. «стратегічного компасу») [31] у галузі безпеки та оборони з метою зміцнення військового потенціалу та оперативної готовності ЄС, спільної відповіді загрозам і викликам у кризових ситуаціях, а також задля досягнення більшої «стратегічної автономності» в умовах зниження впливів США та активізації РФ і Китаю.

Рада ЄС у березні 2021 р. прийняла резолюцію щодо підтримки оновленої *стратегії кібербезпеки* [32], яка спрямована на захист глобальної інформаційної мережі та європейських цінностей. На тлі даних розвідки низки європейських країн формується уявлення, що головним джерелом загроз у кіберпросторі є дії РФ.

Випробування трансатлантичної солідарності

Віра агресивної держави в те, що буцімто більшість проблем можна вирішити силою, робить цю державу чутливішою до страхаючих дій з боку потужнішої держави. Завдяки існуванню та можливості використання більш значної потуги досягається потрібний рівень стримування агресії.

У військовому протистоянні російської агресії європейській демократії ключова роль може належати структурам НАТО, проте Альянс останніми роками значно понизив свій оборонний потенціал і можливості опору жорстким загрозам.

Припущення про відсутність загрози війни негативно позначилося на можливостях євроатлантичної системи безпеки, що призвело до різкого скорочення значної кількості засобів колективної оборони і стримування. Йдеться не тільки про зменшення військового потенціалу та навичок ведення відповідних бойових дій військовими, але також про брак усвідомлення повного спектра наслідків такої війни з боку громадськості й політичних еліт країн НАТО.

Північноатлантичний альянс, який вважає Європейський простір та його оточення зоною власної

відповідальності, зосередивши увагу насамперед на загрозах тероризму та внаслідок заспокоєності щодо можливості масштабної війни, виявився неготовим усвідомити масштаби загрози європейській безпеці у вигляді російської агресивної політики. Застаріла Стратегічна концепція НАТО 2010 р. базувалася на принципах світового порядку, що склався після завершення холодної війни. У ній РФ названо стратегічним партнером, а загроза конвенційного військового нападу на країни Альянсу оцінювалась як низька.

Унаслідок кризи вийшли на поверхню не лише вияви інституційної слабкості організацій з питань міжнародної безпеки, а й тактичні та стратегічні прорахунки в оцінюванні й розумінні природи сучасного середовища безпеки.

Російська агресія виявила слабкі місця в системі оборони Альянсу на сході Європи, позначила зони вразливості на його південно-східному фланзі. Російська окупація Криму та подальша підвищена міліарна активність РФ в акваторії Чорного моря створили додаткові безпекові загрози для НАТО в цьому регіоні, сформувавши плацдарм для поширення впливу Росії у напрямку Середземномор'я та Близького Сходу.

Створена за часів холодної війни система ядерного стримування та контролю за озброєннями не спрацьовує в умовах, подібних до захоплення Криму. Альянс виявився неготовим і до особливостей ведення гібридної війни, під час якої застосування звичайних військових озброєнь синхронізується з активними діями в невійськових напрямках, що спрямовані на руйнування економічної, політичної, інформаційної та інших життєво важливих систем країни, яка стає об'єктом нападу.

Альянс не володіє засобами ефективного захисту від енергетичної блокади, економічних санкцій та інформаційних воєн, на чому заснована тактика Кремля. У гібридній війні інформаційний та смисловий компоненти використовуються нарівні з військовою силою, спричиняючи реальні руйнівні наслідки, проте досвіду протистояння таким зарозам Альянс не має. Дії Москви потребують багатовимірних відповідей – у царині міжнародного права, на оперативного-тактичному рівні, у площині пошуку нових концептуальних підходів до підтримки трансатлантичної безпеки.

Сподівання європейських держав на колективну систему безпеки НАТО, особливо тих, які найбільше відчувають загрозу з боку Москви (Польща,

країни Балтії та ін.), виглядають занадто оптимістичним, оскільки свою участь у тому або іншому конфлікті кожна країна-член може вирішувати на свій розсуд, тоді як ані оборонні доктрини ключових країн НАТО, ані прийнята на сьогодні Стратегічна оборонна концепція Альянсу не передбачають можливості масштабних військових дій проти РФ.

Унаслідок політики самоізоляції під час каденції Дональда Трампа трансатлантична солідарність була піддана значним випробуванням, що доводиться виправляти новому президенту США – Дж. Байдену. Він узяв курс на відновлення євроатлантичного партнерства з огляду на виклики з боку Кремля, який намагається зруйнувати західну демократію, веде підривну діяльність проти окремих держав за допомогою корупції та шантажу. Жорсткішу політику в галузі безпеки та оборони планує проводити і прем'єр Великої Британії Борис Джонсон, який, зокрема, визначає Росію як головну загрозу власній та європейській безпеці [33].

Повернення США до європейських справ разом із активізацією Великої Британії означає, що **стратегічна ініціатива** переходить від лідерів ЄС – Німеччини та Франції з їх політикою умиротворення й діалогу з агресором – до творців Атлантичної хартії (1941 р.), з якою пов'язана парадигма активного опору агресору та початок концептуального оформлення колективної системи євроатлантичної безпеки – НАТО. Роль НАТО в системі європейської безпеки об'єктивно зростає.

У форматі парадигми опору агресії Кремля необхідне істотне зміцнення та активізація Трансатлантичного союзу, збільшення масштабів підтримки східноєвропейських партнерів Альянсу – України, Грузії, Молдови – у протидії агресору. Зокрема, Велика Британія особливу увагу приділятиме підтримці колективної безпеки і стабільності у Чорноморському регіоні. Прохід британського військового корабля HMS Defender біля берегів Криму в червні 2021 р. мав символічний характер. Усупереч спробам протестів з боку Путіна, британський корабель, згідно і заявою Б. Джонсона, «здійснював мирний прохід через українські територіальні води відповідно до міжнародного права».

Альянсу важливо готуватись до оборони в разі потенційного військового або гібридного нападу РФ на сусідні країни. Особливі побоювання пов'язані з країнами Балтії, що мають у своєму складі російські меншини, до яких Москва може застосувати

присвоєне нею право на захист «співвітчизників». Поряд із викликами та загрозами для країн Балтійського ареалу продовжують зростати ризики та загрози й для *Чорноморського регіону*. Внаслідок російської агресії та окупації Криму сьогодні йдеться про перетворення Чорного моря на російське «внутрішнє озеро».

З просуванням демократичних перетворень Україну починають все більше сприймати як частку Західного світу і як самостійного, незалежного від російських впливів суб'єкта. Про це недвозначно заявив президент США Дж. Байден на Мюнхенській конференції у лютому 2021 р., застерігаючи від російських імперських зазіхань на безпеку й суверенітет нашої держави. США прагнуть, щоб кожна країна мала право обирати свій шлях до майбутнього без загроз і примусу, тобто бути дійсним суб'єктом у зовнішніх і внутрішніх справах.

За звітом генерального секретаря Альянсу Єнса Столтенберга (березень 2021 р.), НАТО залишається прихильним до розширення за рахунок країн Південно-Східної Європи. У березні 2020 р. до НАТО приєдналася Північна Македонія. Альянс підтримує рішення Бухарестського саміту 2008 р. щодо вступу до НАТО України та Грузії [34].

Для відновлення потрібного рівня євроатлантичної солідарності США разом із Великою Британією важливо налагодити взаємини у галузі безпеки із Німеччиною та Францією, переконати лідерів цих держав у необхідності спільного протистояння деструктивній стратегії Москви в усіх її вимірах і проявах. Водночас спостерігаємо з боку США намагання зміцнити взаємини з Німеччиною, та, ймовірно, сприяти посиленню її ролі в підтримці європейської безпеки. Це політичне рішення є внутрішньо суперечливим і замість того, щоб стабілізувати ситуацію, може призвести до появи нових безпекових викликів на Європейському континенті, а в гіршому випадку – створити передумови для підвищення рівня агресивної поведінки РФ та ескалації збройного російсько-українського конфлікту. В цьому ускладненому контексті для України зростає роль стратегічного партнерства із США та інтенсивного співробітництва з НАТО, також і в рамках програми партнерства розширених можливостей.

Нинішні стратегічні пріоритети Альянсу – це *стримування та оборона*, а також *поширення стабільності та зміцнення безпеки за межами зони його відповідальності*, що передбачає підвищення рівня відносин НАТО з країнами-партнерами, не-

обхідність реалізувати програму заходів, спрямованих на допомогу цим країнам у розбудові міцніших оборонних інститутів та підготовці власних спроможних збройних сил.

Висновки та рекомендації

Європейський проект перебуває у стані кризи, РФ намагається цим скористатися для розбалансування відносин усередині ЄС. **Європа знов повертається до пошуків колективної європейської ідентичності**, дискутує питання створення оновленого європейського нарративу. Збереження системи ліберальних демократичних цінностей – головна передумова для майбутнього ЄС без потенційного ризику дезінтеграції об'єднання.

Захід не сприйматиме відновлення світоустрою часів холодної війни, чого прагне РФ, оскільки насправді це сприятиме ситуації світового безладу з незрозумілим розкладом сил і новими ключовими гравцями, де замість принципів міжнародного права діятимуть гібридні норми, виникатимуть нові війни та конфлікти. Саме цього прагнуть і поводити міжнародного тероризму. **Штучно створений стан безладу ймовірно може на деякий час визначати міжнародну безпекову реальність, проте й у такому геополітичному хаосі Москва навряд чи має шанси посісти місце світової потуги, на яке розраховує.**

У глобальному вимірі РФ не можна вважати значною економічною потугою. Її функція у світовій економіці обмежується експортом нафтогазових ресурсів. Уявлення про Росію як супердержаву створене її власними медіа, тоді як зухвалі спроби зруйнувати світовий порядок та постійні порушення міжнародного права мають певний успіх лише завдяки вмінню блефувати та через недостатньо жорстку реакцію світової спільноти. **Стратегії стримування є ефективними лише за умови готовності до дій, спрямованих на покарання агресора.** Москва відступає там, де зустрічає належний опір.

Зіткнення цінностей авторитарно-імперської Росії та ліберально-демократичної Європи щодо засад міжнародного порядку та міждержавних відносин підживлює глибинний екзистенційний конфлікт, що створює найбільшу загрозу європейській та світовій стабільності з часів Другої світової війни. Перебуваючи в різних парадигмах зовнішньополітичного мислення, Росія і Захід принципово неспроможні налагодити стратегічний діалог

попри декларації європейців про його необхідність та спроби діяти в цьому напрямі.

РФ вміло користується вразливістю противників, діючи на рівні гібридних впливів, хакерських атак проти критичної інфраструктури, підричних спецоперацій на територіях європейських країн тощо. Вона здійснює втручання в електоральні процеси США та ЄС, не лише спотворюючи результати волевиявлення виборців, а й підриваючи довіру до базових демократичних принципів. Таким чином, відбувається подальше загострення кризи цінностей, що негативно впливає на міжнародне безпекове довкілля.

Тактика деструктивних впливів РФ відзначена варіативністю та здійснюється з урахуванням специфіки об'єкта впливу та його мети. У центрі російської дезінформації в країнах НАТО та ЄС – роздмухування тем праворадикальних рухів (наприклад, стосовно мігрантів – уведення расистського концепту «реміграції» до кампанії європейських виборів у Німеччині та Франції, антимусульманського дискурсу, антисемітизму, мізогнії тощо; занепаду європейських цінностей; поширення конспірологічних теорій, зокрема тих, які розглядають коронавірус крізь призму конспірології; використання рухів, що заперечують кліматичні зміни, рухів проти вакцинації тощо).

Ключові російські маніпулятивні теми щодо України – це війна, «недодержава», радянська спадщина, проросійська опозиція, окуповані території; минула і нинішня влада, націоналізм, коронавірус.

Найбільш небезпечно, що російські дезінформаційні атаки проти України, починаючи з 2014 р., синхронізовані з активізацією дій ворожих збройних формувань.

У доповіді Національної ради США з розвідки «Глобальні тенденції – 2040: посилення світових суперечностей» від 2021 р. зазначено, що **Росія у близькій перспективі залишатиметься у міжнародному просторі деструктивною силою, навіть за умов скорочення її економічного потенціалу**, оскільки в неї залишаються значне військо, зброя масового ураження, енергоресурси тощо. На думку авторів доповіді, Москва й надалі продовжуватиме політику внесення розколів у країнах Заходу, експансії – в Африці та на Близькому Сході, нарощування своєї присутності – в Арктиці тощо. Проте економічне послаблення РФ, зниження прибутків від постачання енергоресурсів, ймовірна заміна керівництва держави та посилення внутрішніх проблем спричинить тривалий період нестабільності, що позначатиметься й на впливах Москви у світі [35].

З метою стримування імперських амбіцій Кремля Захід має дати зрозуміти, що Україна за жодних обставин не залишиться без підтримки, а будь-які спроби ескалації напруги з боку РФ зустрінуть адекватну реакцію, зокрема асиметричного типу у вигляді посилення санкцій (відключення від системи SWIFT, заморожування рахунків російських лідерів тощо). Водночас варто надавати певні послаблення режиму санкцій у відповідь на кроки Москви в напрямі зменшення рівня нестабільності.

Список використаних джерел

1. Press release: Despite record support for EU, Europe's voters fear collapse / European Council on Foreign Relations. 2019. 16 May. URL: https://ecfr.eu/article/despite_record_support_eu_voters_fear_collapse_of_political_framework/ (дата звернення: 01.08.2021).
2. Crisis of confidence: How Europeans see their place in the world : Policy brief / European Council on Foreign Relations. 2021. 9 June. URL: <https://ecfr.eu/publication/crisis-of-confidence-how-europeans-see-their-place-in-the-world/> (дата звернення: 01.08.2021).
3. Arkhangelskaya Alexandra, et al. The Future Talks to the Past: BRICS Countries' Strategies Towards the European Union / Valdai Discussion Club Report. 2021. 8 April. URL: <https://valdaiclub.com/a/reports/the-future-talks-to-the-past-brics-countries-strat/> (дата звернення: 01.08.2021).
4. Speech by Dr Angela Merkel, Chancellor of the Federal Republic of Germany and President of the European Council, at the official ceremony to celebrate the 50th anniversary of the signing of the Treaties of Rome. 2007. 25 March. 7 p. URL: http://www.astrid-online.it/static/upload/protected/MERK/MERKEL-25_03_07.pdf (дата звернення: 01.08.2021).
5. David J. Kramer Resetting U.S. – Russian Relations: It Takes Two / Taylor&Francis Online. 2009. 2 December. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01636600903418694> (дата звернення: 10.07.2021).
6. Hodges Ben. The Black Sea ... or a Black Hole? 2021. 21 January. URL: <https://cepa.org/the-black-sea-or-a-black-hole/> (дата звернення: 25.07.2021).

7. White Paper on the Future of Europe. Reflections and scenarios for the EU27 by 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/white-paper-future-europe_en (дата звернення: 25.07.2021).
8. The Conference on the Future of Europe gets green light from the Council : Press relies / Council of the European Union. 2021. 5 March. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/03/05/the-conference-on-the-future-of-europe-gets-green-light-from-the-council/> (дата звернення: 27.07.2021).
9. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
10. Countering cognitive warfare: awareness and resilience / Johns Hopkins University & Imperial College London. 2021. 20 May. URL: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/05/20/countering-cognitive-warfare-awareness-and-resilience/index.html> (дата звернення: 27.06.2021).
11. Dams Ties, Sie Dhian Ho Monika. Will the European hero please stand up? An essay on European global narrative strategy : Clingendael Report / Netherlands Institute of International Relations. 2021. April. 40 p. URL: <https://www.clingendael.org/sites/default/files/2021-03/the-european-hero.pdf> (дата звернення: 27.06.2021).
12. Joint Communication... on EU-Russia Relations – Push back, constrain and engage. 2021. 16 June. Brussels. 14 p. URL: <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/joint-communication-eu-russia-relations.pdf> (дата звернення: 27.06.2021).
13. U.S.-Russia Presidential Joint Statement on Strategic Stability / The White House. 2021. 16 June. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/06/16/u-s-russia-presidential-joint-statement-on-strategic-stability/> (дата звернення: 02.08.2021).
14. Новый текст Конституции РФ с поправками 2020. URL: <http://duma.gov.ru/news/48953/> (дата звернення: 02.04.2021).
15. Про історичну єдність росіян та українців. 2021. 12 липня. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/by-date/> (дата звернення: 02.08.2021).
16. Czech charge of Russian agents' role in deadly blast triggers tit-for-tat expulsion of diplomats, scuppers Rosatom nuclear bid / Radio Prague International. 2021. 19 April. URL: <https://english.radio.cz/czech-charge-russian-agents-role-deadly-blast-triggers-tit-for-tat-expulsion-8715234> (дата звернення: 21.04.2021).
17. Eckel Mike. Amid A Czech Spy Scandal, A Meltdown Of Moscow's Atomic Ambitions? / RadioFreeEurope. RadioLiberty. 2021. 20 April. URL: <https://www.rferl.org/a/31213820.html> (дата звернення: 21.04.2021).
18. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации : Указ Президента Российской Федерации от 02.07.2021 № 400. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/QZw6hSk5z9gWq0pID1ZzmR5cER0g5tZC.pdf> (дата звернення: 21.07.2021).
19. Тренин Д. Манифест новой эпохи. 2021. 8 июля / Carnegie Moscow Center. URL: <https://carnegie.ru/commentary/84904> (дата звернення: 21.07.2021).
20. Joint Statement of the United States and Germany on Support for Ukraine, European Energy Security, and our Climate Goals / U.S. Department of State. 2021. 21 July. URL: <https://www.state.gov/joint-statement-of-the-united-states-and-germany-on-support-for-ukraine-european-energy-security-and-our-climate-goals/> (дата звернення: 22.07.2021).
21. Hudson John. U.S., Germany reach agreement on Russian gas pipeline, ending dispute between allies. *The Washington Post*. 2021. July 21. URL: https://www.washingtonpost.com/national-security/nord-stream-pipeline-germany-russia/2021/07/21/c8788eda-ea4b-11eb-84a2-d93bc0b50294_story.html (дата звернення: 22.07.2021).
22. Спільна заява міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби та міністра закордонних справ Польщі Збігнева Рау щодо Північного потоку – 2. 2021. 21 липня. URL: <https://mfa.gov.ua/news/spilna-zayava-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-ta-ministra-zakordonnih-sprav-polshchi-zbignyeva-rau-shchodo-pivnichnogo-potoku-2> (дата звернення: 22.07.2021).
23. Russia's Role in Stoking Right-Wing Extremism in the West / RANE. 2021. 18 January. URL: <https://worldview.stratfor.com/article/russia-s-role-stoking-right-wing-extremism-west> (дата звернення: 22.04.2021).
24. Washington Declaration / The White House. 2021. 15 July. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/07/15/washington-declaration/?fbclid=IwAR1zS0eZ-NXsBxP8d4yJF5a9Dsap9QV1cVW5xLeaurieBCudEYpM36ic1Bg> (дата звернення: 22.07.2021)
25. Eyal Jonathan. France, Germany and the «Russia Engagement» Game / RISU. 2021. 29 June. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/france-germany-and-russia-engagement-game> (дата звернення: 24.07.2021).
26. Faure Juliette. Macron's Dialogue With Russia: A French Attempt to Fix the European Security Architecture. 2021. 12 May. URL: <https://www.russiamatters.org/analysis/macrons-dialogue-russia-french-attempt-fix-european-security-architecture> (дата звернення: 24.05.2021).
27. Меморандум про взаєморозуміння між МЗС України, Грузії та Молдови щодо започаткування посиленого співробітництва з питань європейської інтеграції – Асоційованого Тріо / МЗС України. 2021. 17 травня. URL: <https://mfa.gov.ua/news/memorandum-pro-vzayemorozuminnya-mizh-mzs-ukrayini-gruziyi-ta-moldovi-shchodo-zapochatkuvannya-posilenogo-spivrobitnictva-z-pitan-yevropejskoyi-integraciyi-asocijovanogo-trio> (дата звернення: 24.05.2021).
28. Eckel Mike, Bedrov Ivan, Komarova Olha. A Czech Explosion, Russian Agents, A Bulgarian Arms Dealer: The Recipe For A Major Spy Scandal In Central Europe / RadioFreeEurope. RadioLiberty. 2021. 18 April. URL:

- <https://www.rferl.org/a/czech-expulsions-bulgaria-gebrev-russia-gru-intelligence-explosion-spy-scandal/31209960.html> (дата звернення: 24.06.2021).
29. Zachová Aneta and Jakubowska Joanna. Orban blocks harsh V4 declaration on Russia, accepts softer version / Euractive. 2021. 27 April. URL: <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/orban-blocks-harsh-v4-declaration-on-russia-accepts-softer-version/> (дата звернення: 24.06.2021).
 30. End of Brexit transition: implication for defence and foreign policy cooperation / Research Briefing. 2021. 19 January. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9117/CBP-9117.pdf> (дата звернення: 24.04.2021).
 31. Towards a Strategic Compass. Brussels. 2021. 06 May. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/89047/towards-strategic-compass_en (дата звернення: 24.07.2021).
 32. Cybersecurity: Council adopts conclusions on the EU's cybersecurity strategy : Press release / Council of the EU. 2021. 22 March. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/03/22/cybersecurity-council-adopts-conclusions-on-the-eu-s-cybersecurity-strategy/> (дата звернення: 23.07.2021)
 33. Global Britain in a competitive age The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy. Policy Paper / GOV.UK. 2021. 16 March. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/global-britain-in-a-competitive-age-the-integrated-review-of-security-defence-development-and-foreign-policy> (дата звернення: 28.07.2021).
 34. The Secretary General's Annual Report 2020 /NATO. Brussel, 2021. 140 p. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/3/pdf/sgar20-en.pdf (дата звернення: 28.05.2021).
 35. Global Trends 2040 / National Intelligence Council. 2021. March. URL: <https://www.dni.gov/index.php/gt2040-home> (дата звернення: 02.08.2021).

References

1. European Council on Foreign Relations. *Press release: Despite record support for EU, Europe's voters fear collapse*. (2019, May 16). European Council on Foreign Relations. https://ecfr.eu/article/despite_record_support_eu_voters_fear_collapse_of_political_framework/ [in English].
2. European Council on Foreign Relations. *Crisis of confidence: How Europeans see their place in the world. Policy brief*. (2021, June 9). <https://ecfr.eu/publication/crisis-of-confidence-how-europeans-see-their-place-in-the-world/> [in English].
3. Arkhangelskaya, Alexandra, et al. (2021, April 8). *The Future Talks to the Past: BRICS Countries' Strategies Towards the European Union*. Valdai Discussion Club Report. <https://valdaiclub.com/a/reports/the-future-talks-to-the-past-brics-countries-strat/> [in Russian].
4. *Speech by Dr Angela Merkel, Chancellor of the Federal Republic of Germany and President of the European Council, at the official ceremony to celebrate the 50th anniversary of the signing of the Treaties of Rome*. (2007, March 25). http://www.astrid-online.it/static/upload/protected/MERK/MERKEL-25_03_07.pdf [in English].
5. David, J. (2009, December 2). *Kramer Resetting U.S. – Russian Relations: It Takes Two*. Taylor&Francis Online. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01636600903418694> (in English)
6. Hodges, Ben. (2021, January 21). *The Black Sea ... or a Black Hole?* CEPA. <https://cepa.org/the-black-sea-or-a-black-hole/> [in English].
7. EU. *White Paper on the Future of Europe. Reflections and scenarios for the EU27 by 2025*. (n.d.). European Union. https://ec.europa.eu/commission/white-paper-future-europe_en [in English].
8. Council of the European Union. *The Conference on the Future of Europe gets green light from the Council*. (2021, March 5). Council of the EU. Retrieved July 27, 2021 from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/03/05/the-conference-on-the-future-of-europe-gets-green-light-from-the-council/> [in English].
9. Parakhonsky, B., Yavorska, G. (2019). *Ontology of War and Peace: Security. Strategy. Meaning*. Kyiv: NISS, 560 p. [in Ukrainian].
10. *Countering cognitive warfare: awareness and resilience*. Johns Hopkins University & Imperial College London. (2021, May 20). NATO Review. Retrieved June 27, 2021 from <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/05/20/countering-cognitive-warfare-awareness-and-resilience/index.html> [in English].
11. Dams, Ties, Sie Dhian Ho, Monika. (2021, April). *Will the European hero please stand up? An essay on European global narrative strategy. Clingendael Report*. Netherlands Institute of International Relations. <https://www.clingendael.org/sites/default/files/2021-03/the-european-hero.pdf> [in English].
12. EU. *Joint Communication... on EU-Russia Relations*. (2021, June 16). Brussels. European Union. <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/joint-communication-eu-russia-relations.pdf> [in English].
13. *U.S.-Russia Presidential Joint Statement on Strategic Stability*. (2021, June 16). The White House. Retrieved August 02, 2021 from <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/06/16/u-s-russia-presidential-joint-statement-on-strategic-stability/> [in English].
14. *New text of the Constitution of the Russian Federation with amendments 2020*. (n.d.). duma.gov.ru. Retrieved April 04, 2021 from <http://duma.gov.ru/news/48953/> [in Russian].

15. *On the historical unity of Russians and Ukrainians.* (2021, July 12). *kremlin.ru*. Retrieved August 02, 2021 from <http://kremlin.ru/events/president/news/by-date/12.07.2021> [in Ukrainian].
16. *Czech charge of Russian agents' role in deadly blast triggers tit-for-tat expulsion of diplomats, scuppers Rosatom nuclear bid.* (2021, April 19). Radio Prague International. Retrieved April 24, 2021 from <https://english.radio.cz/czech-charge-russian-agents-role-deadly-blast-triggers-tit-tat-expulsion-8715234> [in English].
17. Eckel, Mike. (2021, April 21). *Amid A Czech Spy Scandal, A Meltdown Of Moscow's Atomic Ambitions?* RadioFreeEurope. RadioLiberty. Retrieved April 21, 2021 from <https://www.rferl.org/a/31213820.html> [in English].
18. *On the National Security Strategy of the Russian Federation: Decree of the President of the Russian Federation from 02.07.2021 No. 400.* (2021). *static.kremlin.ru*. Retrieved July 21, 2021 from <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/QZw6hSk5z9gWq0pID1ZzmR5cER0g5tZC.pdf> [in Russian].
19. Trenin, D. (2021, July 8). *Russia's National Security Strategy. A Manifesto for s New Era.* Carnegie Moscow Center. <https://carnegie.ru/commentary/84893> [in English].
20. *Joint Statement of the United States and Germany on Support for Ukraine, European Energy Security, and our Climate Goals.* (2021, July 21). U.S. Department of State. <https://www.state.gov/joint-statement-of-the-united-states-and-germany-on-support-for-ukraine-european-energy-security-and-our-climate-goals/> [in English].
21. Hudson, John. (2021, July 21). U.S., Germany reach agreement on Russian gas pipeline, ending dispute between allies. *The Washington Post*. Retrieved July 22, 2021 from https://www.washingtonpost.com/national-security/nord-stream-pipeline-germany-russia/2021/07/21/c8788eda-ea4b-11eb-84a2-d93bc0b50294_story.html [in English].
22. *Joint Statement by Minister of Foreign Affairs of Ukraine Dmytro Kuleba and Minister of Foreign Affairs of Poland Zbigniew Rau on Nord Stream-2.* (2021, July 21). *mfa.gov.ua*. Retrieved July 22, 2021 from <https://mfa.gov.ua/en/news/spilna-zayava-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-ta-ministra-zakordonnih-sprav-polshchi-zbignyeva-rau-shchodo-pivnichnogo-potoku-2> [in English].
23. *Russia's Role in Stoking Right-Wing Extremism in the West.* (2021, January 18). RENE. <https://worldview.stratfor.com/article/russia-s-role-stoking-right-wing-extremism-west> [in English].
24. *Washington Declaration.* (2021, July 15). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/07/15/washington-declaration/?fbclid=IwAR1zS0eZ-NXsBxP8d4yJF5a9Dsap9QV1cVW5xLeaurieBCudEYpM36ic1Bg> [in English].
25. Eyal, Jonathan. (2021, June 29). *France, Germany and the «Russia Engagement» Game.* RISU. Retrieved July 24, 2021 from <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/france-germany-and-russia-engagement-game> [in English].
26. Faure, J. (2021, May 12). *Macron's Dialogue With Russia: A French Attempt to Fix the European Security Architecture.* Russia Matters. Retrieved May 25, 2021 from <https://www.russiamatters.org/analysis/macrons-dialogue-russia-french-attempt-fix-european-security-architecture> [in English].
27. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. *Association Trio: Memorandum of Understanding between the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Georgia and the Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova.* (2021, May 17). Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Retrieved May 24, 2021 from <https://mfa.gov.ua/en/news/association-trio-memorandum-understanding-between-ministry-foreign-affairs-georgia-ministry-foreign-affairs-and-european-integration-republic-moldova-and-ministry-foreign-affairs-ukraine> [in English].
28. Eckel, Mike, Bedrov, Ivan, & Komarova, Olha. (2021, April 18). *A Czech Explosion, Russian Agents, A Bulgarian Arms Dealer: The Recipe For A Major Spy Scandal In Central Europe.* RadioFreeEurope. RadioLiberty. Retrieved June 06, 2021 from <https://www.rferl.org/a/czech-expulsions-bulgaria-gebrev-russia-gru-intelligence-explosion-spy-scandal/31209960.html> [in English].
29. Zachová, Aneta, & Jakubowska, Joanna. (2021, April 27). *Orban blocks harsh V4 declaration on Russia, accepts softer version.* Euractive. Retrieved June 24, 2021 from <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/orban-blocks-harsh-v4-declaration-on-russia-accepts-softer-version/> [in English].
30. *End of Brexit transition: implication for defence and foreign policy cooperation.* (2021, January 19). Research Briefing. Retrieved April 24, 2021 from <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9117/CBP-9117.pdf> (in English)
31. *Towards a Strategic Compass.* (2021, May 06). #EEAS-10. Retrieved July 24, 2021 from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/89047/towards-strategic-compass_en [in English].
32. *Cybersecurity: Council adopts conclusions on the EU's cybersecurity strategy* [Press release]. (2021, March 22). Council of the EU. Retrieved July 23, 2021 from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/03/22/cybersecurity-council-adopts-conclusions-on-the-eu-s-cybersecurity-strategy/> [in English].
33. *Global Britain in a competitive age The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy. Policy Paper.* (2021, March 16). GOV.UK. Retrieved July 28, 2021 from <https://www.gov.uk/government/publications/global-britain-in-a-competitive-age-the-integrated-review-of-security-defence-development-and-foreign-policy> (in English)
34. NATO. *The Secretary General's Annual Report 2020.* (2021). Brussel, 140 p. NATO. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/3/pdf/sgar20-en.pdf [in English].
35. National Intelligence Council. *Global Trends 2040.* (2021, March). Office of the Director of National Intelligence. Retrieved August 02, 2021 from <https://www.dni.gov/index.php/gt2040-home> [in English].

СУТНІСНІ РИСИ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ СУЧАСНОЇ НЕКОНВЕНЦІЙНОЇ (ГІБРИДНОЇ) КОНФЛІКТНОСТІ

УДК 327:355.1(1-071)(477)

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.02>

Веденєєв Дмитро Валерійович –
професор Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв,
доктор історичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-8929-9875

Семенюк Олександр Георгійович –
перший заступник керівника
Міжвідомчого науково-дослідного центру
з проблем боротьби з організованою злочинністю
при РНБО України, доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0002-5096-1374

У статті¹ обґрунтовано, що стратегія й арсенал гібридної (асиметричної, неконвенційної) конфліктності у сучасному світі спираються на принципові якісні зміни, що відбулися на межі ХХ–ХХІ ст. унаслідок радикальних змін співвідношення сил на міжнародній арені, хаотизації міжнародних відносин, появи нових видів летального та нелетального озброєння, інноваційних технологій конструювання й демонтажу соціальних спільнот із наперед визначеними характеристиками. Ці зміни стосувалися концептуальних засад, структури, стратегії і тактики, форм і методів воєнно-політичного протистояння між сучасними державами та їх блоками, державами та неурядовими формуваннями тощо.

Здійснено спробу узагальнити найбільш усталені сутнісні риси та функціональні компоненти гібридних війн, визначено їхні сутнісні властивості: латентність певних фаз, дистанційний під-рив невійськовими й «неконтактними» методами спроможності держави до оборони й захисту національних інтересів; невідповідність міжнародному праву війни; комплексне застосування методів воєнного, спеціального та невійськового, а також дипломатичного, фінансово-економічного, гуманітарного тощо тиску на державу-жертву; широке використання антиурядових організацій і рухів, незаконних збройних формувань, сепаратистських, іредентистських, радикально-етноконфесійних течій, екстремістських угруповань, штучно створених деструктивних спільнот; пріоритетна роль спеціальних служб, сил спецоперацій, їх застосування для створення потужної антиурядової інфраструктури з метою дестабілізації легітимного державного

¹ Статтю підготовлено за програмою ЄС «Еразмус +» у рамках проекту «Академічна протидія гібридним загрозам – WARN» # 610133-EPP-1-2019-1-FI-EPPKA2-CBHE-JP».

ладу; пріоритетна роль цілеспрямованого впливу на масову свідомість за допомогою масштабного застосування методів інформаційно-психологічного протиборства та кібервійни.

Ключові слова: національна безпека, військове мистецтво, неконвенційні війни, гібридна конфліктність, конфліктологія, безпекознавство.

Dmytro Viedenieiev, Oleksandr Semeniuk

ESSENTIAL FEATURES AND FUNCTIONAL COMPONENTS OF MODERN UNCONVENTIONAL (HYBRID) CONFLICT

*In the article*¹ the authors argue that the strategy and arsenal of hybrid (asymmetrical, unconventional) warfare in the contemporary world are fundamentally based on the qualitative changes that took place at the turn of the XXI century as a result of radical changes in the balance of power in the international arena, chaos in international relations, the development of new types of lethal and non-lethal weapons, new technologies of constructing and dismantling social communities with predetermined characteristics. These changes involved the conceptual framework, structure, strategy and tactics, forms and methods of the military and political confrontation between modern states and their blocks, as well as between states and non-governmental organisations.

The authors identify the essential features and functional components of hybrid warfare, such as its latency phases; the remote undermining of national defense capabilities by non-military and non-contact means; breaching the international law of war; the integrated use of military methods as well as specific means of non-military, diplomatic, financial and economic, humanitarian pressure on a victim state. They also include the extensive use of anti-government groups and movements; illegal armed groups, separatists, irredentists, radical ethnic and religious groups, extremist organizations, and artificially constructed destructive groups; the privileged role of intelligence services, special operations forces and their use for engineering a powerful anti-government infrastructure designed to destabilize the legitimate state system; the priority role of targeted influence on public opinion through the extensive use of methods of information and psychological warfare and cyberwarfare.

Keywords: national security, art of war, unconventional warfare, hybrid conflicts, conflictology, security studies.

Вивчення природи гібридних війн – актуальне завдання безпекознавства

Під час реформування сектору безпеки і оборони України важливо, щоб науково-дослідні та аналітико-прогностичні можливості цієї сфери відповідали актуальному рівню загроз. Тобто виникає потреба в поглиблених, вільних від примітивної ідеологізації досліджень конфліктності нового нетрадиційного (гібридного, асиметричного) типу.

Свого часу в Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України, затверджену Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92 (нині документ втратив чинність), було внесено положення про гібридну війну (ГВ) як один із провідних чинників загроз безпеці держави та її визначення. Згідно з останнім гібридна війна трактувалась як комбінації різноманітних і динамічних дій регулярних сил, що взаємодіють зі злочинними озброєними угрупованнями та кримінальними елементами,

діяльність яких координується і здійснюється за єдиним замислом і планом із активним застосуванням засобів пропаганди, саботажу, навмисного завдання шкоди, диверсій і терору [1, р. II, п. 1].

У Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020, йдеться про те, що сучасна модель глобалізації уможливила поширення різних видів загроз: розроблення системи озброєнь на основі нових фізичних принципів і новітніх технологій, розповсюдження зброї масового ураження, міжнародного тероризму та міжнародної злочинності, зокрема в кіберпросторі, наркотогівлі, торгівлі людьми, політичного та релігійного екстремізму, політичного насильства та сепаратизму, нелегальної міграції, кіберзагроз тощо [2, р. II, пп. 9, 10]. Наголошується на тому, що «держави врахують уроки гібридної агресії проти України, бойових дій на Близькому Сході у нових доктринальних підходах до забезпечення воєнної безпеки» [2, р. III, п. 44].

¹ The article was written under the EU Erasmus + project 'Academic Response to Hybrid Threats – WARN' 610133-EPP-1-2019-1-FI-EPPKA2-CBHE-JP.

Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона», затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 р. № 121/2021, пропонує визначення гібридної війни як «комбінації різноманітних дій щодо прихованого застосування регулярних військ (сил), незаконних збройних формувань і терористичних організацій, використання пропаганди, саботажу, терору, вчинення диверсій, навмисного завдання шкоди громадянам, юридичним особам та об'єктам державної власності в Україні». Водночас ідеться про оборонну доцільність застосування всіх форм і способів протиборства, «зокрема асиметричних та інших дій для оборони України, з дотриманням принципів і норм міжнародного права» [3].

Можна погодитися з думкою академіка НАН України В. Горбуліна про те, що «кожен конкретний елемент цієї “гібридної війни” не новий по суті і використовувався майже в усіх війнах минулого, однак унікальними є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність та гнучкість їхнього застосування, а також зростання ваги інформаційного чинника. Причому інформаційний чинник в окремих випадках стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий». Учений наводить усталені в модерній світовій військово-політичній думці визначення цього новітнього типу конфліктних відносин: «неконвенційна війна», «нерегулярна війна», «змішана війна», або ж спонсоровані державою гібридні війни [4].

Нині замість т. зв. «конвенціональних» або «тотальних» війн між державами та коаліціями все частіше виникають війни нового концептуального типу. Їх ведуть між собою воєнно-політичні недержавні угруповання, які нерідко й створюються певними державами для реалізації своїх неблагонамірених геополітичних устремлінь. Зокрема, у 2010 р. Робоча група НАТО сформулювала таке визначення поняття гібридної загрози – це небезпека, створена реальним або потенціальним противником (державою, недержавною організацією або терористами), що полягає в реалізованій або потенційній можливості одночасного застосування традиційних і нетрадиційних військових методів для досягнення своїх цілей.

Сучасний світ стрімко поринає в хаос війн та конфліктів, деструктивних процесів, які неможливо передбачити. Розроблені в США і НАТО прогнози розвитку міжнародних процесів на майбутні кілька десятиліть містять передбачення щодо зростання глобальної нестабільності. Одним із її чинників

стане зростання ролі недержавних суб'єктів у разі розширення їх доступу до військових та інформаційних технологій, зброї масового ураження («дифузія глобальної потужності»), а також поширення у світі комбінацій за участю державних і недержавних учасників.

За слушним висловом італійського професора К. Санторо, розпочався «період цивілізаційних катастроф і глобального хаосу», ознаками якого є послаблення ролі ООН та системи міжнародного права внаслідок дестабілізації світової геополітичної ситуації; посилення військово-політичного розбалансування світу, бурхливий розвиток націоналізму, екстремізму й тероризму; поширення у світі воєнних конфліктів малої інтенсивності; розпад традиційних військово-політичних блоків та посилення НАТО з монополізацією права на застосування «гуманітарних інтервенцій» [5].

Концепт гібридної війни став невід'ємним елементом як світової теоретико-конфліктологічної думки, так і доктринальних документів у сфері безпеки та оборони провідних країн світу. Наприклад, у травні 2020 р. на замовлення Міністерства оборони США стратегічний дослідницький центр RAND підготував науково-дослідні роботи щодо можливих воєнно-політичних ситуацій, з якими США можуть зіткнутися до 2030 р. Ці дослідження засвідчили: майбутні конфлікти переважно матимуть характер асиметричних війн та «гібридних збройних конфліктів у сірій зоні» [6].

Дослідження та прогнозування розвитку стратегії й тактики, технологій неконвенційного протистояння посіли провідне місце серед магістральних трендів світової науки та профільної аналітики. В Україні після 2014 р. відбулася стрімка інтенсифікація науково-аналітичних пошуків у царині осмислення генези та змісту феномену гібридної війни як новітньої концептуальної моделі неконвенційного (асиметричного) протиборства, розпочалися вивчення стратегії, тактики та арсеналу гібридного протиборства, історичних і поточних зразків нетрадиційного протиборства, пошук шляхів відвернення й протидії гібридним загрозам національній безпеці.

Значно активізувалося вивчення теоретичних і науково-практичних аспектів новітніх моделей асиметричного (неконвенційного) протистояння, які прийнято іменувати гібридною війною. У працях фахівців з військових наук, геополітики, конфліктології, інформаційної безпеки, міжнародного права та інших наукових галузей, зокрема

О. Артюшенка, В. Бочарнікова, Ю. Бута, В. Власюка, Д. Веденеєва, В. Горбуліна, О. Гойман, В. Грицюка, Р. Гули, О. Долженка, О. Дузь-Крятченка, Я. Жаркова, Я. Карман, О. Литвиненка, Є. Магди, Ю. Остаха, С. Павловської, Б. Парахонського, К. Попович, І. Руснака, О. Саєнка, С. Свешнікова, С. Сегеди, І. Сивака, А. Сиротенка, О. Сищука, А. Слюсаренка, І. Слюсаренка, В. Телелима, П. Ткачука, М. Требіна, В. Шевчука, О. Шклярської, І. Феськова, Г. Яворської та інших дослідників, узагальнено сучасні погляди на походження, сутність, зміст, функціональні компоненти, міжнародно-правову оцінку, стратегію та інструментарій гібридних війн, окремі їхні прояви та похідні від них загрози безпеці України, геополітичні та воєнно-політичні обставини розгортання неконвенційного протистояння між Росією та Україною.

Сутнісні риси гібридного протиборства

Проведені власні дослідження та аналіз спеціальних праць дають можливість запропонувати певні узагальнювальні судження щодо сутності й структурно-функціональної побудови модерної гібридної конфліктності.

Джерелами розробки форм і методів ГВ став аналіз особливостей застосування новітніх засобів і технологій збройної боротьби, прогресування невійськових форм протиборства (передовсім у сфері технологій соціальної інженерії, інформаційно-психологічного протиборства, кібервійни), інших методів впливу на соціально-політичну реальність, яку інколи об'єднують поняттям «м'яка» сила.

У сучасній світовій військово-політичній думці поширені різні назви конфліктних відносин новітнього типу: неконвенційна війна, нерегулярна війна, змішана війна, або гібридна війна, яку веде держава. У визначеннях констатується розмивання параметрів воєнного конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які не мають прямого відношення до класичного військового протистояння.

Поняття «гібридна війна» застосовується і як синонім асиметричного, неконвенційного, нетрадиційного, дисперсного тощо типу протистояння, і як окреме визначення новітнього типу конфліктності (протиборства).

Провідні сучасні теоретичні (концептуальні) конструкції багато в чому солідарні щодо розуміння

сутності й арсеналу гібридної конфліктності. Так, у концептуальних документах США і НАТО констатується, що ГВ є комбінацією звичайних, нерегулярних і асиметричних засобів у поєднанні з постійними маніпуляціями політичними та ідеологічними розбіжностями. У концепції NATO's Bi-Strategic Command Capstone Concept (2010 р.) гібридні загрози визначаються як такі, що створюються супротивником, здатним одночасно інтегровано використовувати традиційні та нетрадиційні засоби для досягнення власних цілей. У п. 13 Підсумкової декларації саміту НАТО (вересень 2014 р.) під гібридною війною пропонувалося розуміти проведення широкого спектра прямих бойових дій і таємних операцій, що здійснюються за єдиним планом збройними силами, партизанськими та іншими іррегулярними формуваннями за участю різноманітних цивільних компонентів.

Зауважимо, що стратегії ГВ та рекомендації з протистояння нетрадиційним загрозам, котрі США та їхні союзники в НАТО останнім часом інтенсивно розробляють, спрямовані переважно на внесення відповідних змін не лише в організацію та функціонування збройних сил, а й у діяльність державного і громадянського секторів. Наголошується на важливості налагодження тісної координації між силовими структурами для відвернення нетрадиційних загроз, пов'язаних із пропагандистськими кампаніями, кібератаками та сепаратистськими рухами (докладно див. [7]).

Живильним джерелом поширення нетрадиційного протистояння (окрім традиційних геополітичних загроз) стало додаткове зростання «підбурюючих факторів». Йдеться про реалізацію інтересів наднаціональних структур управління (ядром яких є верхівка транснаціональних корпорацій), поглиблення загрозливих диспропорцій світового розвитку, подальше дроблення національних держав, поширення неурядових військово-політичних рухів нового концептуального типу.

Гібридне протистояння у своїй концептуальній основі спрямоване на деморалізацію супротивника, дистанційний підрив (переважно невійськовими й неконтактними методами) його спроможності до оборони й захисту національних інтересів загалом, примушення його до капітуляції, відмови від реального державного суверенітету та готовності до нав'язування йому вигідної переможцям моделі зовнішньої та внутрішньої політики, відповідного корегування суспільно-економічного ладу та духовно-культурної сфери. Стратегія ГВ спрямована на знесення країни-жертви, зокрема через роз-

балансування адміністративно-політичного управління, сфери оборони та безпеки, економіки, інформаційно-культурного простору.

Найбільш усталеними доцільно вважати такі сутнісні риси гібридної війни:

- ГВ є різновидом асиметричних (неконвенційних) дій, інтегровано сполучає військові та невоенні інструменти протистояння, структурно охоплює театр прямого конфлікту, тилову («сіру») зону, простір міждержавних відносин, усю глибину суспільно-політичного й соціоментального виміру буття суспільства;
- театр ГВ – це багатовимірний реальний (фізичний) та віртуальний (інформаційно-ментальний) простір існування держави (групи держав, нації, етносу, людської спільноти тощо), який цілеспрямовано перетворюється на часопростір проведення заздалегідь спланованого комплексу прямих та непрямих (асиметричних) агресивних дій;
- для ГВ притаманні інноваційні технології та найсучасніші засоби мобілізації (наприклад, протиборство у кіберпросторі, інформаційно-комунікаційні мережеві технології), розроблення нових видів високоточної, «розумної» летальної та нелетальної зброї;
- важливими суб'єктами (формами) протиборства стають мережеві та поліцентричні структури;
- ГВ комплексно поєднує дії (заходи) політичного, дипломатичного, власне воєнного, інформаційно-психологічного, когнітивно-ментального, економічного, екологічного та іншого характеру, котрі скоординовано проводять (можуть проводити) за єдиним задумом та одночасно у кількох територіальних або функціонально-структурних вимірах;
- значно розширився комплекс гібридних загроз, який поповнився сучасними високотехнологічними небезпеками (наприклад, дії в енергетичній сфері, кібератаки, використання соціальних мереж, «кліматична зброя» тощо);
- у ГВ суттєво зростає роль спеціальних служб, спеціальних операцій, неурядових організацій різної спрямованості, партизансько-повстанських, транснаціональних терористичних та організованих злочинних (мафіозних) й інших деструктивних недержавних формувань, а також штучно (технологічно) створених спільнот

із наперед визначеними соціоментальними та ідеологічними властивостями.

При цьому властивостями, що відрізняють асиметричне протистояння від класичних типів війн, є, зокрема, такі:

- неоголошений, не оформлений у міжнародно-правовому відношенні характер протистояння (агресивних дій);
- приховування політичних цілей і реально розпочатої агресії;
- нанесення кількох, зосереджених за часом і місцем, військових та невійськових ударів з неочікуваним для супротивника результатом і неприйнятним для жертви збитком;
- нав'язування супротивнику протиборства в принципово новій системі координат;
- відсутність звичної лінії фронту, широке застосування можливостей спеціальних служб та військ (сил) спеціального призначення;
- використання високоточної зброї (у разі прямого застосування збройних сил – масоване), засобів радіоелектронної боротьби, кібернетичної зброї та інших новітніх високотехнологічних засобів протиборства;
- застосування принципово нових форм і технологій невійськового насильства з акцентом на ураження управлінської, інформаційно-психологічної сфер та суспільної свідомості супротивника;
- штучне створення й пріоритетне використання неурядових організацій і рухів, ЗМІ, парамілітарних формувань (повстансько-партизанських, терористичних, організованих злочинних угруповань).

Стратегія неконвенційної конфліктності

Під стратегією гібридної війни доцільно розуміти концептуально обґрунтований, спланований, цілеспрямований, довгостроковий алгоритм прихованих дій держави щодо інших держав і спільнот, спрямований на досягнення цілей держави – ініціатора ГВ засобами, які суперечать нормам міжнародного права та добросусідства. На стратегічному рівні ГВ є часткою загального військово-політич-

ного курсу держави, що потребує завчасного розроблення доктринальних основ її ведення, розбудови відповідної інфраструктури. Готовність певної держави до застосування методів ГВ слугує промовистим індикатором сутності й спрямованості її державного ладу, офіційної ідеології, аксіологічної шкали та змісту зовнішньої політики.

Стратегія гібридної війни радикально відрізняється від традиційної ієрархією пріоритетів. Їх послідовність за важливістю цілей унаочнив у середині 1990-х років полковник ВПС США Дж. Уорден¹. Згідно з його «теорією п'яти стратегічних кілець» супротивник постає у вигляді мішені з п'ятьма концентричними колами, що розташовані в порядку зменшення важливості ураження. Її центром є політичне керівництво супротивника, його лідери; далі розташовані система життєзабезпечення, інфраструктура та економіка, власне населення, і лише останнє коло – це збройні сили. При цьому основні підривні зусилля мали би застосуватися для ідейно-політичного роззброєння, деморалізації та дискредитації політичних лідерів та управлінських кіл (докладно див. [8; 9]).

Провідний принцип стратегії гібридної війни – забезпечення максимальної концентрації ресурсів на вразливих ділянках з метою гарантованої дестабілізації політичного та військового керівництва держави-жертви, її соціально-економічних структур, культурно-світоглядної сфери з подальшим скасуванням реального суверенітету та передачею під зовнішнє управління (докладно див. [10]).

Зробимо спробу виокремити кілька стратегічних етапів алгоритму розгортання гібридної війни:

- 1) здійснення державою-агресором стратегічної розвідки із виявлення слабких і вразливих ланок у забезпеченні оборони, внутрішньої та зовнішньої безпеки потенційного об'єкта агресії;
- 2) формування комплексу гібридних загроз з урахуванням місцевої специфіки, створення позицій впливу в управлінській та інших соціально значущих сферах життєдіяльності держави;

¹ Джон Уешлі Уорден III (нар. 1943 р.) – полковник у відставці, якого називають провідним теоретиком ВПС США другої половини ХХ ст. Брав участь у розробленні низки ударних повітряних операцій США (зокрема, проти Лівії в 1986 р., операції «Миттева блискавка» – повітряної частки операції «Буря в пустелі» у 1991 р.), інноваційних підходів до сучасних війн, проектування довгострокових кампаній. Розробив системний підхід до бойових дій – операції на основі ефектів, суть якої настановою про першочергову концентрацію зусиль не на власне розгромі сил супротивника, а на деморалізуючому впливі на свідомість останнього.

- 3) реалізація послідовного руйнівного впливу на ключові сфери військового, адміністративно-політичного управління, економічний лад та інформаційно-ментальну сферу за допомогою інформаційної зброї, спеціальних операцій, активізації «п'ятої колони» тощо;
- 4) організація скоординованих дій внутрішньої деструктивної опозиції, радикально-екстремістських формувань для дестабілізації ситуації, створення гострої політичної кризи й технологічного стимулювання «мирних» масових протестних акцій для повалення існуючого ладу (правлячої адміністрації) або кардинальної зміни політичного курсу держави;
- 5) (як варіант) розгортання неоголошених військових дій та підривних операцій з допомогою місцевих заколотників, сепаратистів, етнорелігійних фанатиків, носіїв екстремістської ідеології при наданні їм фінансування, зброї, інформаційно-політичної підтримки, а також залученні найманців, інструкторів, організації дипломатичного тиску тощо;
- 6) висування у випадку поразки або поступливості жертви ультимативних вимог щодо повної капітуляції або часткового задоволення вимог, або (у разі фіаско гібридного наступу) – зміна тактики, переведення конфлікту у відкладений («заморожений») стан.

Що стосується форм і методів гібридної війни, то їм властиве нове концептуальне поєднання та застосування сукупності новітніх і традиційних, військових і невійськових методів протиборства, які становлять основу ГВ як принципово нового типу конфліктних відносин у сучасному світі (див. також [11; 12]).

Для інструментарію гібридної війни властиві стирання граней між війною і миром, реальними і віртуальними типами протиборства, сполучення «твердої» і «м'якої» сили.

До основних форм ведення гібридної війни можуть належати, зокрема:

- тривалі за часом, непрямі дії політичного, інформаційного, економічного, розвідувально-підривного характеру, які можуть принести ініціаторам ГВ бажаний кінцевий результат;
- проведення після підготовчого періоду послаблення країни-жертви масштабної кампанії з пріоритетним застосуванням силового тиску

в супроводі інших методів ГВ (пряма або прихована збройна агресія, заколоти, державний переворот тощо);

- інспірування внутрішньої дестабілізації й досягнення контролю (керованості) над політичним життям країни-жертви без прямого збройного втручання заздалегідь підготовленими внутрішніми деструктивними силами та завдяки дезорієнтації населення.

Провідними методами гібридної війни можна вважати:

- приховані військові дії збройних сил, сил спецоперацій того чи того масштабу;
- бойові, диверсійно-терористичні дії підконтрольних агресору іррегулярних збройних формувань (ІЗФ), наприклад, повстанських рухів, озброєного підпілля, терористичних, кримінальних угруповань тощо;
- політико-дипломатичний тиск;
- методи економічної війни та підризу економічного потенціалу країни-жертви;
- формування внутрішньої деструктивної опозиції, створення сильних позицій впливу в органах влади, управління, силових структурах, ЗМІ, партійно-політичній сфері країни-жертви;
- масштабну інформаційно-психологічну війну;
- розвідувально-підризу діяльність спецслужб.

Окремого дослідження потребує модельний варіант гібридної війни, який спирається на дестабілізацію внутрішньої ситуації країни-жертви та проведення державного перевороту в тій або тій формі (також і практично безкровною формою). У цьому разі повалення легітимної влади базується на комплексному застосуванні витончених технологій щодо маніпулятивного управління масовою свідомістю, конструювання поведінки великих людських спільнот («мас») та управління нею, створення деструктивної опозиції й незаконних парамілітарних формувань.

Світовий та вітчизняний досвід останнього десятиліття дають змогу виокремити такі елементи алгоритму дестабілізаційних дій:

- 1) виявлення уразливих ланок державного організму та визначення стратегії підризу дій;

- 2) визначення джерел фінансування дестабілізаційної кампанії;
- 3) виявлення або інспірування, консолідація протестних суспільних груп та їхніх ватажків (функціонерів, активу), створення в столиці та регіонах держави опорних структур для переходу до силового етапу;
- 4) створення мережевих структур з усебічної підтримки (міжнародно-політичної, організаційної, інформаційно-психологічної, інструкторської, матеріально-фінансової, розвідувально-безпекової) антиурядової опозиції, неурядових організацій;
- 5) формування механізмів для організації заворушень, антиурядових виступів, включно мобілізацію, озброєння, розгортання заздалегідь підготовлених формувань бойовиків тощо.

Фахівці-безпекознавці пропонують комплекс заходів із відвернення стратегічної неочікуваності сучасних підризу технологій, що передбачає:

- виявлення індикаторів, які сигналізують про наближення та ступінь загроз штучної дестабілізації суспільно-політичної системи, системи управління державою, духовно-світоглядної сфери народу;
- своєчасну «інвентаризацію» уразливих ланок життя держави і суспільства, аналіз характеру та спрямованості гібридних загроз;
- розроблення загальнодержавної та відомчої нормативно-правової, концептуальної та розпорядчо-директивної бази протидії відповідним загрозам, у т. ч. корегування конституційно-правової бази держави;
- навчання кадрів (управлінських і спеціальних), які здатні протистояти загрозам нового типу;
- підготовку відповідних відомств, інших елементів сектору безпеки та оборони держави до відсічі профільним загрозам, створення інтегрованої системи їх спільних дій тощо.

Мілітарний компонент конфліктів майбутнього

Можна впевнено стверджувати, що в структурі гібридної війни суттєве значення зберігатимуть власне бойові дії, передовсім сухопутного характеру. Так, за деякими оцінками, у локальних кон-

фліктах та війнах 1991–2015 рр. загинуло понад 1 млн людей. Основною формою ведення бойових дій у гібридних війнах залишається, на думку дослідників, загальновійськовий бій із розмаїттям тактичних прийомів, які застосовують винахідливо й нестандартно¹.

У бойових діях неконвенційних війн зростатимуть значення вогневого ураження, зокрема розвідувально-ударними комплексами високоточної зброї, реактивними системами залпового вогню, ствольною артилерією з керованими боеприпасами тощо, показників забезпечення піхоти ПТРК та ПЗРК, БЛА тактичної ланки, тактичними ПЕОМ, що в сукупності перетворює сухопутні підрозділи на єдиний інтегрований організм.

В армії США нині розробляють концепцію автономних роботизованих систем на основі «партнерства між людьми й роботами, які працюють на підставі синергетичних команд» у складі 150 військовослужбовців та 2000 роботів. «Війни шостого покоління» розраховані на виведення з ладу систем управління та життєзабезпечення розвинутих країн із достатньо сильними «традиційними» арміями. У перспективі розглядається можливість творення розвідувально-ударних комплексів із літаків-роботів та «роботоподібних» піхотинців (з комп'ютеризованими бойовими скафандрами та екзоскелетами). Відомий футуролог Е. Тоффлер ще 1993 р. пропонував поєднати такі високотехнологічні підрозділи з новим типом організації та управління (таким, що фактично виводив би їх навіть з-під формального державного контролю), створивши наймані сили багатонаціональних добровольців під командуванням «транснаціональних рад директорів», із правом вести локальні бойові дії, спецпропаганду, спецоперації щодо місцевих еліт. Подібні формування, писав Тоффлер, могли би «покрити земну кулю миротворчими організаціями з високою мотивацією» та «самоокупністю».

Бойові дії в гібридній війні набувають певних характерних властивостей, серед них:

- непостійна й незначна чисельність збройних формувань ворогуючих сторін (до 30–60 тис. вояків), а простір бойових дій обмежується десятками чи двома-трьома сотнями кілометрів;
- «клаптиковий» характер бойових дій, ведення протиборства за одночасного збереження господарської діяльності населення;
- відсутність суцільної лінії зіткнення військ, нечіткі обриси фронту й тилу, орієнтація дій військ на захоплення й утримання важливих населених пунктів, транспортних вузлів, доріг, опора на мережу потужних блокпостів (взводних, ротних опорних пунктів з підтримкою танків та артилерії) тощо;
- зростання організаційно-управлінської самостійності підрозділів і частин, інтеграція на тактичному рівні різнорідних підрозділів за типом ротних, батальйонних, бригадних тактичних груп, створення міжвидових угруповань військ на оперативному-тактичному рівні;
- різке зростання вогневої потужності підрозділів (частин) та зменшення щільності бойових порядків, вогневий зв'язок (взаємопідтримка) військ на значній відстані (30–70 км), поява нових тактичних прийомів – «вогневого обрамлення», «вогневого прочісування» тощо;
- висока маневреність (аеромобільність) військ, зростання ролі ініціативних, рейдових, автономних дій;
- суттєве зростання ефективності та значення розвідувально-диверсійних дій, спецпропаганди, співробітництво (забезпечення лояльності) з місцевим цивільним населенням;
- значна питома вага партизанських дій (улаштування засідок, диверсій, нальотів, боротьба на комунікаціях, мінні й терористичні війни тощо), які здійснюються власне іррегулярними формуваннями, у т. ч. створеними та підготовленими спецвійськами регулярних сил, та, відповідно, антипартизанських дій;
- участь у бойових діях іррегулярних проксіформувань на службі у певних держав, найманців, співробітників приватних військових компаній;
- інтенсивне ведення радіоелектронної боротьби, забезпечення оперативного надходження у війська даних космічної, повітряної, спеціальної (від військ спецпризначення та партизанських формувань, «п'ятої колони» у підпіллі), морської, стратегічної агентурної розвідки; характерним для ГВ є те, що іррегулярні учасники можуть отримувати матеріально-технічне, кадрове й розвідувальне забезпечення можливостями потужних армій великих держав, які зацікавлені в певному розвитку неконвенційного конфлікту;

¹ Огляд воєнних компонентів ГВ подано за [13–17].

- готовність до ведення бойових дій в урбанізованому просторі;
- зростання небезпеки страждань і кількості жертв серед мирного населення, порушень права війни, військових злочинів, застосування протиправних методів ведення війни та «умиротворення» населення;
- одночасне бойове застосування високотехнологічних і застарілих систем (зразків) озброєння.

З'явилася можливість визначати й ставити завдання щодо стратегічного рівня управління на тактичному, навіть безпосередньо засобами вогневого ураження в режимі наближеного до реального часу. Це стосується тактичної ланки «окрема бойова машина – підрозділ» (взвод, рота). Так, Армія оборони Ізраїлю з 2021 р. переозброюється новими танками «Меркава-4 Барак», здатними обробляти інформацію від десятків датчиків та надавати її, вже проаналізовану, командирів машини в порядку важливості. Бойова машина, повністю керована 46 комп'ютерами, оснащена засобами віртуальної реальності, що вмонтовані в систему управління, а також системою попередження про небезпеку. Особливий електронний «мозок робота» виконує функції штучного інтелекту. До слова, модернізовані російські танки Т-90М «Прорив» інтегровані в мережевоцентричну систему тактичного управління, т. зв. «армійський Інтернет», що об'єднує на полі бою всі об'єкти, оснащені такими комплексами, видає цілевказівки екіпажу тощо.

Для воєнних конфліктів сучасності стало характерним залучення тактичних сил і засобів до виконання оперативно-стратегічних і стратегічних завдань. Взаємозв'язок у формах і способах застосування виникає не тільки між стратегічним і оперативним чи оперативним і тактичним рівнями, але й між стратегічним і тактичним. Тому в сучасних умовах тактичні дії військових частин (підрозділів) впливають не лише на розвиток тактики, а й на стратегію, воєнно-стратегічну обстановку та політичну ситуацію в країні у цілому.

Загалом поглиблене вивчення застосування Збройних Сил України (ЗСУ) у конфлікті на сході України уможливило дійти нових теоретичних висновків (узагальнень) щодо характеру воєнної компоненти гібридних конфліктів. Зокрема з'ясовано, що з появою нових видів зброї, насамперед керованої та високоточної, та пов'язаними із цим змінами в характері збройної боротьби, в 1970–1980-ті рр. минулого сторіччя стратегічні завдан-

ня воєнних конфліктів могли вирішуватись оперативними й тактичними угрупованнями військ. Завдяки стрімкому розвитку засобів розвідки, зв'язку, об'єднанню їх в автоматизовані системи управління військами та зброєю ущільнилися інформаційні потоки та значно скоротився цикл управління. Завдання щодо стратегічного рівня управління вже можливо ставити навіть безпосередньо засобами вогневого ураження в режимі часу, що наближений до реального.

Синергія бойового застосування збройних сил підсилюється розробкою новітніх тактичних алгоритмів, що спираються на організаційно-технологічні інновації у військовій справі. Зокрема, для стратегії та арсеналу гібридних війн у сучасних умовах все більше значення набуває мережевоцентричне протистояння: 1) перетворення глобального простору на інтегрований театр протистояння; 2) руйнівний вплив на комп'ютерні мережі, автоматизовані системи управління супротивника; 3) застосування новітніх способів організації й управління деструктивними силами, що використовуються в ГВ.

Нова концепція ведення війн на засадах мережевоцентричності була розроблена Офісом реформування збройних сил міністра оборони США під орудою віце-адмірала Артура К. Сібровскі. Її активно впроваджували в практику ведення бойових дій США в Іраку та Афганістані. На думку розробників, ця концепція у майбутньому, «якщо не замінить традиційну теорію війни, то суттєво й невідворотно змінить її». Ключовим є поняття «мережа» – новий інформаційний простір, у якому розгортаються стратегічні операції військового, дипломатичного, медійного та економічного характеру. При цьому бойові одиниці, системи зв'язку, розвідка й контррозвідка, дипломатичні кроки, обробка суспільної свідомості, психологічні операції та етнопсихологічні конструкції, наука й релігійна сфера оголошуються взаємопов'язаними елементами єдиної мережі. Війна перетворюється на мережеве явище, де інформація циркулює постійно.

Концепція «мережевоцентричної війни» дозволяє вести не обмежену національними та географічними кордонами війну, що вражає як військові, так і цивільні мережі в мирний та воєнний час. Комп'ютери та їх мережі стають безпосереднім об'єктом бойових дій. Зламування військових та цивільних мереж супротивника, вчинене спеціально підготовленими хакерами, здатне дезорганізувати систему військового управління, енергетич-

ної, транспортної систем, повітряного сполучення, призвести до людських жертв і масштабного економічного збитку, посягти паніку й антиурядові настрої в мешканців урбанізованого простору сучасних держав.

Спецслужби та сили спецоперацій у сценаріях неконвенційного протиборства

У гібридній війні цілеспрямовано застосовуються дії спеціальних служб у вигляді сукупності скоординованих заходів (акцій) розвідувального, контррозвідувального, диверсійного, інформаційно-психологічного та іншого характеру різної тривалості й інтенсивності, які здійснюють кадрові працівники спеціальних служб і створений ними апарат негласних помічників відповідно до загального задуму ГВ¹.

При цьому в рамках сценаріїв гібридній війні можна виокремити такі основні функції (задачі) спецслужб:

- довгострокове й цілеспрямоване збирання за допомогою оперативно-технічних, агентурно-оперативних і легальних методів інформації про стан об'єкта агресивних дій, становище на потенційному або реальному театрі проведення ГВ;
- інформаційно-аналітичне та прогностичне забезпечення відповідних спеціалізованих державних структур і ситуативних управлінських (координаційних) органів з організації та ведення асиметричних підривних дій проти інших держав;
- створення сталих позицій прямого чи опосередкованого впливу в суспільно-політичних, управлінських, фінансово-економічних, військових, медійних та інших сферах у спосіб вербувального або прихованого залучення до співробітництва громадян іноземних держав, які за своїм статусом (можливостями) можуть бути використані (сприяти) реалізації сценаріїв ГВ;
- залучення до інспірування державних переворотів, заколотів, масових акцій та інших дій, що здатні призвести до насильницького повалення легітимної влади, тривалої дестабілізації ситуації в державі;
- участь у створенні й управлінні роботою неурядових (легальних і незаконних) організацій, рухів, засобів масової інформації, навчально-тренувальних структур та інших суб'єктів суспільно-політичного життя, чия діяльність підпорядкована загальній стратегії непрямих підривних дій;
- участь у створенні необхідних структур, підготовці кадрів та безпосередньому веденні інформаційної (інформаційно-психологічної) війни;
- налагодження та підтримка каналів незаконного фінансування антидержавних сил (структур), включно бойових і терористичних формувань, перекидання зброї, диверсійних засобів, інформаційної продукції тощо для забезпечення їх незаконної діяльності;
- організація професійної підготовки та виховання спеціалістів (організаторів) розвідувально-диверсійних, терористичних акцій, спецпропаганди та інших деструктивних дій, їх нелегальне перекидання на театр дій ГВ;
- безпосереднє здійснення диверсійних, терористичних акцій, організації масових заворушень, повстань та інших особливо небезпечних злочинів проти державного ладу;
- контррозвідувальний захист власних спецслужб і створених ними антиурядових формувань від оперативної діяльності розвідувальних органів супротивника тощо.

Виняткового значення в гібридній війні набуває застосування сил спеціальних операцій (ССО). Його провідною формою є спеціальні операції, що проводяться спеціально організованими, навченими та озброєними військовими або іррегулярними силами для досягнення воєнних, політичних, економічних чи інформаційних цілей нетрадиційними військовими засобами у зайнятих супротивником або політично нестабільних районах. Ці операції ведуться самостійно чи скоординовано з операціями решти збройних сил.

Нерідко ССО використовують у тісній взаємодії зі спеціальними службами та антиурядовими парамілітарними формуваннями (повстансько-партизанськими, терористичними, організованими злочинними тощо), зокрема з метою здійснення спеціальної розвідки в інтересах власних військ та інших суб'єктів ГВ; виведення з ладу систем державного та військового управління; знищення

¹ Про трансформацію сучасних спецслужб див. [18].

(захоплення) штабів, важливих військових об'єктів, об'єктів тилу збройних сил тощо; паралізувати роботу транспорту та життєво важливої інфраструктури; проведення диверсійних дій у тилу збройних сил, терористичних актів проти представників командного складу та державного апарату, захоплення в полон воєначальників і командирів; проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій для підриву морально-психологічного стану військовослужбовців та населення країни, що є жертвою ГВ; організації бойової та спеціальної підготовки незаконних (ірегулярних) збройних формувань із числа громадян країни, що стала жертвою гібридної агресії, найманців, іноземців та осіб без громадянства – учасників збройних конфліктів у «гарячих точках» світу тощо.

Залежно від конкретного прояву гібридної війни, особливостей структури військової організації певної держави в неконвенційних діях можуть брати участь окремі частини (підрозділи) військ спеціального призначення або високомобільних сил («командос», повітряно-десантні, десантно-штурмові, аеромобільні підрозділи), а за наявності ССО як самостійного компонента збройних сил можливе комплексне застосування функціональних спецпідрозділів – спеціальної (глибинної) розвідки, розвідувально-диверсійних, інформаційно-психологічних операцій тощо.

Аналіз сучасних військово-теоретичних поглядів на застосування ССО у війнах (конфліктах) нового концептуального типу дає можливість виокремити основні задачі, які елітні війська можуть здійснювати за умов ГВ [19; 20]. Зокрема, спецпризначенці:

- *на етапі підготовки й розгортання неконвенційної війни:* організують антиурядові виступи, повстанські й партизанські рухи з метою дестабілізації обстановки в окремій країні та повалення її уряду; захоплюють або ліквідують політичних, державних та військових діячів, які здатні відігравати провідну роль в організації відсічі агресії; проводять диверсії та акти саботажу; збирають розвідувальні відомості політичного, економічного та військово-стратегічного характеру; формують партизанські (повстанські) загони, здійснюють підготовку партизан (повстанців); накопичують, розподіляють і приховують зброю та засоби матеріально-технічного забезпечення в районах, де в майбутньому планується розгортання партизанських баз; захоплюють полонених і заручників; проводять психологічні операції; діють на території іноземної держави у складі антиурядових органів самоврядування;

- *на етапі ведення повномасштабної асиметричної війни:* збирають розвідувальні відомості в інтересах угруповань своїх військ на театрі воєнних дій; виводять із ладу або захоплюють важливі військові та промислові об'єкти в тилу супротивника з використанням як звичайної, так і зброї масового ураження; проводять рейди й улаштовують засідки в тилу супротивника; виводять із ладу комунікації, системи державного, військового управління й тилового забезпечення; наводять з використанням радіо- й лазерних навідників високоточну зброю на особливо важливі об'єкти супротивника; проводять диверсії, акти терору, саботажу та психологічні операції для послаблення тилу, деморалізації особового складу і населення супротивника; виявляють, викрадають або знищують певні види зброї чи важливі елементи, зразки техніки та озброєння, таємні документи; організують втечу з полону своїх військовослужбовців та цивільного персоналу; проводять пошуково-рятувальні операції.

«Дикі гуси» на полях гібридної війни

Ще однією важливою часткою стратегії, форм і методів гібридної війни стало цілеспрямоване використання приватних військових компаній (ПВК). Це – недержавні структури, що виконують широкий спектр послуг: від підготовки й навчання військовослужбовців до проведення військових операцій. Окрім назви ПВК, використовують також інші: приватизовані військові фірми, військові контрактори.

За ступенем навченості та оснащеності ПВК фактично стали різновидом ССО, мало поступаючись їм та експедиційним формуванням збройних сил провідних держав. Співробітники ПВК відіграли помітну роль у низці державних переворотів, створенні обстановки «керованого хаосу» в ресурсних регіонах Африки південніше Сахари, на Близькому Сході, у Центральній Азії, Південній Америці. ПВК діють у понад 100 країнах світу, вони фактично є учасниками всесвітнього ринку військових послуг, утворюючи його специфічний сегмент. За даними Брукінгського інституту (США), прибутки ПВК щорічно становлять 180 млрд дол.

До ПВК переважно залучають висококваліфікованих, досвідчених армійських офіцерів, колишніх співробітників спецслужб та військ спеціального призначення, інших профільних спеціалістів, зокрема психологів, фахівців у галузі комп'ютерних технологій, дестабілізації банківських систем. За оцінками, загальний кадровий потенціал ПВК в сучасному світі становить 2 млн співробітників.

Високий рівень бойової та спеціальної підготовки, відсутність стримуючих правових і моральних норм, тіньовий характер діяльності та складність доведення причетності до реалізації державної політики перетворює ПВК на вельми ефективне, хоча й витратне, зняряддя прихованої гібридної війни. У рамках стратегії неконвенційної війни ПВК можуть використовуватися для здійснення державних переворотів, ведення безпосередніх бойових дій, проведення розвідки, організації диверсійно-терористичних акцій, брутальних провокацій, бойової та спеціальної підготовки незаконних збройних формувань, охорони ватажків заколотників, тероризування (залякування) населення, забезпечення незаконного постачання зброї та боєприпасів тощо [21; 22].

«Універсальні солдати» бойовищ постмодерну

Одним із центральних елементів неконвенційної конфліктності, та, одночасно, її технологічною новацією є використання неурядових організацій (НУО) та рухів. Це неодмінний складник арсеналу гібридної війни, який зосереджений на створенні й підготовці легальними та незаконними методами керованих з-за кордону різноманітних неурядових (громадських) самодіяльних організацій (товариств, фондів, культурно-просвітницьких, аналітичних, етнорелігійних, молодіжних, спортивних та інших організацій і рухів, засобів масової інформації тощо). Їм відведена відповідна функція в загальному плані дестабілізації (поваленні) легітимного державного ладу, порушенні територіальної цілісності країни-жертви, реалізації інших частин загального задуму ГВ. До відомих дестабілізаційних доктрин, у яких важливе місце відводиться «незалежній опозиції», належить доктрина «керованого хаосу».

Активну роль у формуванні, підготовці й управлінні такими структурами відіграють спецслужби та підконтрольні їм зарубіжні організації, аналітичні центри. Країни – ініціатори гібридної війни для підтримки (захисту) протиправних дій неурядових організацій можуть здійснювати на уряд країни-жертви дипломатичний, інформаційний, економічно-санкційний тиск, проводити спеціальні акції впливу з метою деморалізації політичного керівництва та командного складу силових структур, їх підкupu, демонстрації військової сили тощо.

Сценарії ГВ з використанням мережі НУО особливо ефективні в країнах з високим рівнем корупції та соціальної несправедливості, нестабільною по-

літичною, етноконфесійною ситуацією, відцентровими тенденціями в територіальному устрої, відсутністю доступу до якісної освіти та занепадом загальнокультурного рівня населення, поширеними деструктивними ідеологіями тощо.

Зазвичай фінансування неурядових організацій здійснюється з-за кордону через фонди, що легально існують, а також із залученням ресурсів опозиційно налаштованих фінансово-промислових груп, мафіозних угруповань, злочинних співтовариств. Упродовж тривалого періоду до цих організацій добирають функціонерів та активістів, на семінарах, курсах, тренінгах навчають їх (із визначенням спеціалізації та організаційно-тактичного рівня майбутньої діяльності) методів конспірації, роботи з людьми, способів виготовлення інформаційно-пропагандистських матеріалів, інспірування вуличних акцій протесту та «громадянської непокори», дискредитації влади та її силових структур, організації масових заворушень, інших деструктивних акцій.

Створюється мережа (без видимого керівного центру) спеціалізованих НУО. Залежно від національної специфіки країни, конкретної соціально-політичної ситуації та ступеня опору влади визначають співвідношення «мирних» та насильницьких дій НУО.

У сучасних умовах великого значення набувають: управління НУО через соціальні мережі; формування т. зв. «кліпової свідомості» людей, особливо молоді, що позбавляє особистість раціональних механізмів мислення й здатності до аналізу причинно-наслідкових зв'язків дійсності, значно полегшує управління ситуативно створеними спільнотами; поширення інформації (зокрема неправдивої), яка підриває довіру до влади, деморалізує управлінський та силовий апарат; розроблення символіки й закодованих інформаційних імпульсів («мемів»), що спонукають до дії; використання технологій впливу на підсвідомість людей, включно поширення чуток і паніки, застосування музики, ритмів, світлових ефектів; формування образів «сакральних жертв режиму» тощо.

Тактика й технології послугоування НУО в рамках стратегії антиконституційних дій (у варіанті т. зв. «стратегії зламу») може розподілятися на кілька етапів:

- 1) підготовчий (збирання необхідної інформації; визначення джерел фінансування; формування гасел і настанов; установа контролю

над ЗМІ, організаціями систем зв'язку та управління; підготовка активістів, блогерів, бойовиків, спеціалістів з агітації, розвідки, безпеки, взаємодії зі ЗМІ, роботи з різними категоріями населення, логістики; визначення об'єктів ударів тощо);

- 2) формування «організованого протестного руху» на базі існуючих НУО, підготовлених до відповідних місій кадрів, використання підконтрольних ЗМІ та соціальних мереж;
- 3) провокування події-інциденту, здатного спричинити масове суспільне обурення та вивести людей на вулицю, створити суспільну турбулентність, яку неможливо розрядити ординарними способами легітимної комунікації між дискредитованою державою та населенням;
- 4) конфліктної мобілізації та формування «політичного натовпу» як окремого табору громадянського конфлікту (він де-факто має риси «окремої політичної нації»), який радикально протиставляє себе державі, її прихильникам та пасивній більшості населення;
- 5) висування ультимативних вимог до влади та вирішальний тиск (штурм), форми й результати якого залежать від позиції влади, її здатності й готовності до опору, підтримки її законотворчим населенням тощо.

Синергетичні можливості застосування НУО та штучно (технологічно) створених людських спільнот із наперед визначеними соціоментальними та поведінково-психологічними характеристиками продемонструвала хвиля заколотів, заворушень, повалень легітимних урядів, тривалої дестабілізації, кровопролиття та відкидання назад у цивілізаційному поступі.

Радикально-екстремістські організації також відіграють помітну роль у стратегії неконвенційної конфліктності. Їх місія полягає в цілеспрямованому використанні, створенні, підготовці й усебічній підтримці антиурядових, переважно озброєних рухів, організацій, осередків, які сповідують радикальні ідеологічні погляди та надають перевагу насильницьким методам досягнення своїх цілей.

Подібні угруповання можуть виникати на етноконфесійному, ідейному, територіально-сепаратистському, кримінальному, корпоративному ґрунті. Спеціальні служби та інші зацікавлені структури держав – ініціаторів ГВ можуть надавати радикаль-

ним угрупованням усебічну підтримку для якісного посилення їхніх деструктивних можливостей, створювати подібні угруповання для виконання відповідних завдань, зокрема таких, які мали б покладатися на профільні підрозділи регулярних армій або спецслужб.

За умов розвитку етноконструктивістських технологій, або т. зв. «етнічної зброї» (формування нових спільнот із наперед визначеними ідейними та соціально-психологічними властивостями, відповідними фобіями), у стратегії асиметричного протистояння зростає значення штучного творення радикальних антиурядових організацій на етноконфесійному ґрунті, а також іредентистських і сепаратистських рухів. Як свідчить світовий досвід останніх десятиліть, міжнаціональні й релігійні конфлікти, спровоковані із застосуванням цих рухів, надзвичайно складні для врегулювання, здатні спричинити численні жертви, призвести до втрати реального суверенітету й територіальної цілісності, розпаду громадянських спільнот.

Сприятливим середовищем рекрутування «живої сили» деструктивних акцій в умовах урбанізації, а також зубожіння значної частки населення, зниження його культурного рівня та відсутності привабливої ідеології громадянської консолідації слугують молодіжні неформальні організації та рухи, наприклад, фан-клуби, «ультрас», ультранационалістичні, неонацистські формування, деструктивні секти, «бійцівські клуби», підконтрольні мафіозним структурам «вуличні банди» та ін.

Економічна зброя сучасності

Не можна обминути увагою економічний компонент гібридної війни, що передбачає комплекс прихованих або відкритих заходів, які здійснюються відповідно до загального задуму ГВ з метою дестабілізації продуктивних сил, фінансово-економічної сфери, економічного базису обороноздатності держави, підризу соціальної стабільності суспільства, ураження позицій держави, що стала жертвою гібридної війни в міжнародних економічних відносинах тощо.

Економічна зброя сучасності може охоплювати такі форми: санкційний тиск; валютно-фінансові махінації; стимулювання боргової залежності; закриття власних ринків для експорту інших держав; розривання традиційних економічних зв'язків, трудову міграцію; заборону на постачан-

ня технологій експорту важливих для партнерів сировини й продукції; торговельно-економічне ембарго; збільшення митних платежів; цілеспрямовану дискредитацію економічного реноме держави у світі; приховане нав'язування завідомо руйнівних для національної економіки моделей економічного розвитку тощо. Засобами економічного знесення можуть слугувати нав'язування гонки озброєнь, провокування локальних сутичок і стану напруги, спонукання до збільшення витрат на посилення охорони кордонів, посилення мобілізаційного тягаря на економіку.

Знаряддя ураження свідомості еліти

До арсеналу гібридної війни увійшла т. зв. «організаційна зброя». Це узагальнена назва комплексу невійськових методів протиборства, часто-густо довгострокового характеру. Вони повною мірою властиві стратегічному рівню ГВ, можуть здійснюватись у відкритий або протизаконний спосіб. Метою застосування організаційної зброї є самодезорієнтація та самодезорганізація супротивника, хаотизація державного та суспільного життя, втрата жертвою ГВ здатності до опору через глибинну ерозію управлінської та ідейно-духовної сфери.

Особливе значення надається досягненню прихованого управління культурно-світоглядною сферою (з використанням технологій інформаційно-мережевого впливу локального та глобального масштабу), яке здійснюється з метою перекодування ментального поля населення країни-жертви у спосіб переорієнтації, послаблення та знищення традиційних духовних і культурних цінностей народу, ерозії його етнорелігійної матриці.

Цей специфічний вид організаційної зброї паразитує на свободі слова, інформаційній відкритості сучасних демократичних суспільств, глобальних інформаційних зв'язках, наявності мережі Інтернет, соціальних мереж, міжнародному культурно-освітньому обміні, зацікавленості багатьох держав у залученні зарубіжної допомоги (фінансування) для підготовки науково-педагогічних кадрів, фахівців сучасних гуманітарних спеціальностей тощо.

Інструментарій організаційної зброї тісно пов'язаний з інформаційним впливом та діяльністю неурядових організацій, базується на організаційно-управлінських, інформаційних, культурологічних, психологічних технологіях.

Як свідчить досвід глобального протистояння доби холодної війни, сучасних нетрадиційних конфліктів, організаційна зброя може передбачати:

- формування керованої ззовні, неадекватної в професійному та моральному відношеннях «п'ятої колони» в органах державного, військового, безпекового управління, місцевого самоврядування, в інших значущих сферах управління країною і суспільством;
- нав'язування «самозгубних» моделей, концепцій розвитку економіки, демонтажу вітчизняного військово-промислового комплексу та системи науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт;
- стимулювання руйнації традиційної системи освіти, виховання, фундаментальної науки та центрів технологічного зростання;
- вживлення у масову свідомість, ментальну сферу, зміст освіти та масової культури чужорідних, таких, що суперечать цивілізаційній матриці народу, ідей, уявлень, цінностей та змістів;
- руйнацію традиційної моралі, сталих суспільних зв'язків, мобілізуючої морально-психологічної готовності народу до захисту власної безпеки та національних інтересів.

Важливим маніпулятивним елементом організаційної зброї є «когнітивна зброя», сутність якої полягає в досягненні інтелектуальної переваги над супротивником та маніпулюванні його свідомістю за допомогою наукових і псевдонаукових конструкцій. Когнітивна зброя як знаряддя сучасного конфлікту охоплює сферу вироблення й прийняття рішень та передбачення дій супротивника з урахуванням національної психології й ментальності, цивілізаційних факторів. Прогнозовані когнітивні впливи можуть застосовуватися для дискредитації інноваційних наукових розробок, упровадження яких може посилити обороноздатність і конкурентоспроможність країни-жертви, нав'язування через «п'яту колону» заздалегідь помилкових, тупикових концептуальних рішень у сфері управління та оборони, економічного розвитку тощо (*докладно див.* [23; 24]).

Комплекс технічних та організаційно-технологічних заходів у рамках стратегії гібридної війни, що спрямований на здобуття переваги в комп'ютерних мережах або виведення їх з ладу для підризу дієздатності супротивника, називають кібернетичною

війною. Вона щільно пов'язана з інформаційним протиборством, мережевоцентричним протиборством як одним із провідних форм ГВ (сюди ж спеціалісти відносять інформаційні дії, психологічні акції та кібернетичні атаки, скеровані як на структурні технічні компоненти держави, так і на свідомість її громадян). Поряд із поняттям традиційної радіоелектронної боротьби з'явилися нові: «операції в кіберпросторі», «кібервійна», «програмно-математична зброя», «інформаційні операції» та «інформаційна війна». Низка провідних країн та організацій світу (США, Велика Британія, Китай, Ізраїль, Росія, кіберцентр НАТО) створили в складі збройних сил і спецслужб штатні структури та підрозділи з кібернетичної війни та протидії їй.

Висновки

На межі ХХ–ХХІ ст. (зокрема, й на основі потужної спадщини планетарного протистояння суспільних систем та міжблокової конфронтації 1945–1991 рр.) склалися численні стратегічні, тактико-технологічні та інформаційно-когнітивні передумови для формування нового якісного типу конфліктності – гібридної як синтезування різноманітних новітніх форм і методів деструктивної діяльності та їх комплексного скоординованого застосування.

Проведений конфліктологічний аналіз інноваційних явищ межі ХХ–ХХІ ст. свідчить про те, що в цілому концептуальні схеми, стратегія й тактика гібридної війни як явища багато в чому є традиційними (стандартними) елементами збройного конфлікту або латентного протистояння держав (або держав і недержавних військово-політичних суб'єктів). Серед них – економічний тиск і санкції, інформаційна підготовка, політичне оформлення протиборчих сторін, методи таємної війни та робота спецслужб тощо. Тобто в основі сутності ГВ – широкий спектр конфронтаційних дій, до яких вдаються у рамках гнучкої стратегії з довгостроковими цілями, заснованих на комплексному застосуванні дипломатичних, інформаційних, воєнних та економічних засобів для дестабілізації супротивника. За подібною парадигмою може відбуватися протистояння між державами, між державою та іррегулярними збройними формуваннями, а також між державою та ІЗФ, що отримують допомогу (або інспіровані) ззовні.

Водночас стратегія й арсенал гібридної (асиметричної, неконвенційної) конфліктності в сучасному світі спираються на принципи якісні

зміни, що відбулись у концептуальних засадах, структурі, стратегії й тактиці, формах і методах військово-політичного протистояння між сучасними державами та їх блоками, державами та неурядовими формуваннями та ін., які сталися на межі ХХ–ХХІ ст. унаслідок радикальних змін у співвідношенні сил на міжнародній арені, хаотизації міжнародних відносин, появи нових видів летального та нелетального озброєння, інноваційних технологій конструювання й демонтажу соціальних спільнот, набуття сучасною війною (конфліктними відносинами) всеосяжного характеру з глобальним охопленням суходолу, Світового океану, повітряно-космічного простору, світової економіки та віртуально-інформаційного простору.

Подібне протистояння у своїй концептуальній основі спрямоване на деморалізацію супротивника, дистанційний підрив (переважно невійськовими й неконтактними методами) його спроможності до оборони й захисту національних інтересів загалом, примушування його до капітуляції, відмови від реального державного суверенітету, готовності до нав'язування йому вигідної переможцям моделі зовнішньої та внутрішньої політики, відповідного корегування суспільно-економічного ладу та духовно-культурної сфери.

Водночас узагальнення найбільш усталених наукових і науково-практичних поглядів дозволяє констатувати консенсусність у визнанні неодмінних елементів гібридної війни, як-от:

- неоголошеність, прихованість, відсутність оформлення відповідно до міжнародного права війни;
- створення із наперед визначеними характеристиками антиурядових організацій і рухів, незаконних збройних формувань і широке їх використання;
- експлуатація течій сепаратистського, ірредентистського, радикально-етноконфесійного характеру, екстремістських угруповань, деструктивних спільнот тощо;
- пріоритетна роль спеціальних служб, сил спецоперацій, залучення їх до створення потужної антиурядової інфраструктури дестабілізації (повалення) легітимного державного ладу;
- пріоритетна роль цілеспрямованого впливу на масову свідомість через масштабне застосування методів інформаційно-психологічного

протиборства, технологій створення кон'юнктурних соціальних суб'єктів із необхідними властивостями, обробки свідомості та управління великими соціальними спільнотами тощо;

- комплексне застосування інших методів невійськового тиску на державу-жертву, включно й дипломатичних, фінансово-економічних, гуманітарних та ін.

Новітні типи (моделі) неконвенційних небезпек спонукають держави до формування стратегії попередження та відсічі загрозам гібридної війни, тобто творення цілеспрямованої, унормованої стратегії спільної інтелектуальної й практичної діяльності держави та суспільства, спрямованої на попередження, мінімізацію загрози, безпосередню протидію та усунення наслідків ГВ, що може, зокрема, передбачати:

- формування довгострокової воєнно-політичної стратегії як основи протидії потенційним джерелам ГВ;
- створення спеціального державного органу для координації зусиль на загальнонаціональному рівні з протидії гібридним загрозам;
- підготовку (адаптацію) збройних сил, сил спеціальних операцій та спеціальних служб, правоохоронних та інших державних органів і громадських об'єднань до синергетичної протидії загрозам неконвенційного характеру;
- перекриття каналів фінансування та матеріально-технічного постачання деструктивних сил;
- використання на міжнародній арені зовнішньополітичних важелів, включно з міжнародними санкціями, для протидії державам, що вдалися до гібридної війни;
- організацію своєчасної розвідувальної та інформаційно-аналітичної роботи з метою виявлення підготовки асиметричних агресивних дій, безпосереднє розвідувально-інформаційне забезпечення протидії ГВ;
- захист електронних мереж і ресурсів від кібератак, масової свідомості – від деструктивних інформаційно-психологічних впливів, розвиток засобів інформаційного впливу на супротивника;
- забезпечення надійної охорони кордонів, зокрема відвернення незаконної міграції, створення непідконтрольних владі етнорасових анклавів у великих містах, етнічних організованих злочинних угруповань тощо;
- підтримання в належному функціональному стані мобілізаційної системи й територіальної оборони держави;
- запровадження інформаційно-просвітницької роботи з населенням щодо роз'яснення сутності, форм і методів гібридної війни, безпосередніх загроз подібних антидержавних дій.

Список використаних джерел

1. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України, затверджена Указом Президента України від 14.03.2016 № 92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text> (дата звернення: 11.08.2021).
2. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4693.html> (дата звернення: 11.09.2021).
3. Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона», затверджена Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 11.08.2021).
4. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня. Україна*. 2015. 23 січ.
5. Мухаев Р. Т. Геополитика. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. С. 129.
6. Бартош А. Америка готовится к войнам будущего. Трансформации вооруженных конфликтов приведут к изменениям в стратегической культуре. *Независимое военное обозрение*. 2020. 17 июл. URL: https://nvo.ng.ru/gpolit/2020-07-16/10_1100_usa.html (дата звернення: 11.09.2021).
7. Веденеев Д., Слюсаренко А. «Гібридна» війна. Оформлення концептуальних поглядів на сутність конфліктності асиметричного типу. *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2018. № 21. С. 28–46.

8. Арзуманян Р. Концепция операций, базирующихся на достижении эффектов. «21-й ВЕК». 2010. № 1. С. 71–116.
9. Савин Л. Новые способы ведения войны: как Америка строит империю. СПб. : Питер, 2016. 384 с.
10. Веденеев Д. В. Гібридна війна: щодо визначення поняття стратегії. *Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку* : зб. наук. пр. за матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. (18 вересня 2020 р.). Острог, 2020. С. 10–19.
11. Веденеев Д. Від Макіавеллі до війн роботів: граматика «гібридної» війни. *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2019. № 3. С. 27–38.
12. Веденеев Д. Партитура «гібридної» війни: вибір зброї. *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2019. № 5. С. 16–29.
13. Беспилотный «Иноходец», танк «Прорыв» и стратегический «Кедр». *Независимое военное обозрение*. 2021. 4 окт. URL: https://nvo.ng.ru/nvo/2021-03-04/2_1131_week.html (дата звернення: 11.09.2021).
14. Гельман З. Четыре танкиста и робот. URL: https://mnenia.zahav.ru/Articles/10713/chetire_tankista_i_robot (дата звернення: 07.07.2021).
15. Кудрявцев А. Военные конфликты третьего тысячелетия. *Независимое военное обозрение*. 2016. 4 янв. URL: https://nvo.ng.ru/reality/2016-04-01/6_conflicts.html (дата звернення: 11.09.2021).
16. Основи планування операцій за стандартами НАТО / [М. В. Гребенюк, С. М. Салкуцан, Ю. П. Остах, А. І. Шигида]. Київ : НУОУ ім. І. Черняхівського, 2015. 120 с.
17. Тоффлер Э. Война и антивойна. М. : АСТ, 2005. С. 334–335.
18. Паливода В. О. Діяльність спеціальних служб іноземних держав у мінливому світі : зб. статей та аналіт. матер. Київ : НІСД, 2020. 336 с.
19. Слюсаренко А. В. Імовірний алгоритм застосування сил (військ) спеціальних операцій у конфлікті «гібридного» типу. *Військово-історичний меридіан*. 2017. № 4. С. 114–120.
20. Веденеев Д., Слюсаренко А. Сили спеціальних операцій: провідна сила війн майбутнього. *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2020. № 3. С. 20–33.
21. Веденеев Д. Армія тіньової світобудови. Чи потрібні Україні приватні військові кампанії? *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2020. № 4. С. 11–25.
22. Веденеев Д. Армія тіньової світобудови. Чи потрібні Україні приватні військові кампанії? *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2020. № 5. С. 18–33.
23. Веденеев Д. «Вишукана» гібридна зброя: ураження свідомості керманічів та інтелігенції. *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2020. № 9. С. 20–32.
24. Веденеев Д. «Вишукана» гібридна зброя: ураження свідомості керманічів та інтелігенції. *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2020. № 10. С. 14–26.

References

1. Verkhovna Rada of Ukraine. *The Concept of Development of the Security and Defense Sector of Ukraine*, approved by the Decree of the President of Ukraine of March 14, 2016 No. 92. (2016). zakon.rada.gov.ua. Retrieved September 10, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text> [in Ukrainian].
2. National Security and Defense Council of Ukraine. *National Security Strategy of Ukraine*, approved by the Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020 No. 392/2020. (2020). rnbo.gov.ua. Retrieved September 11, 2021 from <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4693.html> [in Ukrainian].
3. National Security and Defense Council of Ukraine. *Strategy of Military Security of Ukraine "Military Security – Comprehensive Defense"*, approved by the Decree of the President of Ukraine dated 25.03.2021 No. 121/2021. (2021). President of Ukraine Volodymyr Zelensky: Official website. Retrieved September 11, 2021 from <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 11.08. 2021).
4. Horbulin, V. (2015, January 23). «Hybrid War» as the key tool of the Russian geostrategy of a revenge. *Dzerkalo Tyzhnia. Ukraina* [in Ukrainian].
5. Mukhayev, R. T. (2010). *Geopolitics*. Moscow: UNITI-DANA, p. 129 [in Russian].
6. Bartosh, A. (2020, July 17). *America is preparing for the wars of the future. Transformations of armed conflicts will lead to changes in strategic culture*. *Nezavisimoe voennoe obozrenie*. https://nvo.ng.ru/gpolit/2020-07-16/10_1100_usa.html [in Russian].
7. Viedienieiev, D., & Sliusarenko, A. (2018). «Hybrid» war. Design of conceptual views on the essence of asymmetric type of conflict. *Vyklyky i ryzyky. Bezpekovi ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*, 21, 28–46 [in Ukrainian].
8. Arzumanyan, R. (2010). Concept of the Effects-based Operations. «21st CENTURY», 1, 71–116 [in Russian].
9. Savin, L. (2016). *New Ways to Wage War. How America Builds Empire*. St. Petersburg: Piter, 384 p. [in Russian].

10. Viedienieiev, D. V. (2020). Hybrid war: regarding the definition of a strategy. Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference *Education and science in the field of national security: problems and priorities of development (Ukraine, September 18, 2020)*. Ostroh, pp. 10–19 [in Ukrainian].
11. Viedienieiev, D. (2019). From Machiavelli to robot wars: the grammar of «hybrid» war. *Vyklyky i ryzyky. Bezpekoviyi ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*, 3, 27–38 [in Ukrainian].
12. Viedienieiev, D. (2019). The score of the «hybrid» war: the choice of weapons. *Vyklyky i ryzyky. Bezpekoviyi ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*, 5, 16–29 [in Ukrainian].
13. *Unmanned «Inokhodets», tank «Proryv» and strategic «Kedr»*. (2021, March 4). Nezavisimoe voennoe obozrenie. https://nvo.ng.ru/nvo/2021-03-04/2_1131_week.html [in Russian].
14. Gelman, Z. (n. d.). *Four tankers and a robot*. mnenia.zahav.ru. Retrieved July 07, 2021 from https://mnenia.zahav.ru/Articles/10713/chetire_tankista_i_robot [in Russian].
15. Kudryavtsev, A. (2016, January 4). *Third millennium military conflicts* Nezavisimoe voennoe obozrenie. https://nvo.ng.ru/realty/2016-04-01/6_conflicts.html [in Russian].
16. Grebeniuk, M. V., Salkutsan, S. M., Ostakh, Yu. P., & Shihida, A. I. (2015). *Fundamentals of Operations Planning According to NATO Standards*. Kyiv: The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, 120 p. [in Ukrainian].
17. Toffler, E. (2005). *War and Anti-War*. Moscow: AST, pp. 334–335 [in Russian].
18. Palyvoda, V. O. (2020). *Foreign special services' activities in a changing world*. Kyiv: NISD, 336 p. [in Ukrainian].
19. Sliusarenko, A. V. (2017). Possible Algorithm of Special Operations Forces (Troops) Usage in a «Hybrid» Type of Conflict. *Viiskovo-istorychnyi merydian*, 4, 114–120 [in Ukrainian].
20. Viedienieiev, D., & Sliusarenko, A. (2020). Special operations forces: the leading force of the wars of the future. *Vyklyky i ryzyky. Bezpekoviyi ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*, 3, 20–33 [in Ukrainian].
21. Viedienieiev, D. (2020). Army of the shadow universe. Does Ukraine need private military companies? *Vyklyky i ryzyky. Bezpekoviyi ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*, 4, 11–25 [in Ukrainian].
22. Viedienieiev, D. (2020). Army of the shadow universe. Does Ukraine need private military companies? *Vyklyky i ryzyky. Bezpekoviyi ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*, 5, 18–33 [in Ukrainian].
23. Viedienieiev, D. (2020). «Exquisite» hybrid weapon: damage to leaders' and intellectuals' mind. *Vyklyky i ryzyky. Bezpekoviyi ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*, 9, 20–32 [in Ukrainian].
24. Viedienieiev, D. (2020). «Exquisite» hybrid weapon: damage to leaders' and intellectuals' mind. *Vyklyky i ryzyky. Bezpekoviyi ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*, 10, 14–26 [in Ukrainian].

ПРИДНІСТРОВСЬКЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ: ВНЕСОК УКРАЇНИ ТА ДОСВІД ДЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ ДОНБАСУ

УДК 351.746.11:327.56'57(478+477.6)

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.03>

Лоссовський Ігор Євгенович –
Надзвичайний і Повноважний
Посланник України 1-го класу,
кандидат фізико-математичних наук
ORCID: 0000-0003-1870-843X

Висвітлено роль України в Придністровському врегулюванні. Зважаючи на агресію Росії, що триває, проаналізовано миротворчий досвід України, плани щодо подальших кроків у світлі національних інтересів держави. Розглянуто фактори інших країн – учасників миротворчого процесу. Зазначено, що Придністровський конфлікт не варто відносити до міжетнічних чи міжконфесійних, оскільки, як і російсько-український, він є конфліктом геополітичного типу з незначним етнічним компонентом. Позиції сторін принципово відрізняються не за етнічною чи конфесійною ознаками, а полягають у світоглядних розбіжностях, геополітичній орієнтації еліт і населення на різних берегах Дністра.

Росії, яка під час гарячої фази конфлікту була його фактичною учасницею, вдалося перебрати на себе роль миротворця-посередника. Україна і Молдова погодилися із правовою суб'єктивністю окупаційної влади Придністров'я. Але країнам, у яких зовнішніми силами спровоковані «сепаратистські конфлікти», не можна погоджуватися на ведення прямих переговорів з окупаційними адміністраціями «сепаратистських» районів. Їх необхідно вести безпосередньо з незалежними гравцями, які цей конфлікт спровокували, забезпечують і здатні приймати рішення. Важливим є проведення ефективної інформаційно-роз'яснювальної політики в Придністров'ї й на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, створення високопрофесійних альтернативних ЗМІ, якісного інформаційного продукту. Продовження військової присутності Росії в Придністров'ї стає додатковим фактором безпекових загроз для України та Чорноморського регіону. Необхідно переформатувати та інтернаціоналізувати «миротворчий» механізм у спосіб виведення російського контингенту та розгортання Місії міжнародних цивільних спостерігачів. Такі операції мають проводитися за участі контингентів виключно нейтральних країн або якомога більшою кількістю національних контингентів, що гарантуватиме безсторонність цих операцій. Результати дослідження доцільно враховувати під час визначення стратегії України з протидії російській агресії, повернення тимчасово окупованих територій, у концептуальних зовнішньополітичних та безпекових документах Української держави.

Ключові слова: Придністровське врегулювання, миротворча роль України, механізм «5 + 2», фактор Росії, стратегії США та ЄС, російська агресія проти України, стратегія деокупації тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Ihor Lossovskyi

TRANSNISTRIAN SETTLEMENT: UKRAINE'S CONTRIBUTION AND EXPERIENCE FOR DEOCCUPATION OF DONBAS

The article addresses the role of Ukraine in the Transnistrian settlement. The author analyses its peacekeeping experience and plans for further steps in the light of Ukraine's national interests in the context of Russia's ongoing aggression. Other countries' roles as participants in the peace process are also considered.

This conflict should not be classified as an interethnic or interfaith one, just as the Russia-Ukraine conflict, it is a geopolitical confrontation with a minor ethnic component. The positions of the parties do not differ fundamentally on ethnic or confessional grounds, but consist in worldview differences, geopolitical orientation of elites and the population of the two banks of the Dniester.

Russia, which had been a de facto participant in the hot phase of the conflict, managed to take over the role of the mediator. Ukraine and Moldova agreed on the legal personality of the Transnistrian occupation authorities. Countries where separatist conflicts have been provoked by external forces cannot agree to negotiate directly with the occupation administrations of the 'separatist' areas. They should negotiate directly with the independent players who have provoked, provided this conflict and are able to make decisions.

It is important to conduct an effective awareness-rising campaign in Transnistria and the temporarily occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions, create highly professional alternative media and a high-quality information product. Russia's continued military presence in Transnistria is becoming an additional security threat to Ukraine and the Black Sea region.

The 'peacekeeping' mechanism needs to be reformatted and internationalized by withdrawing the Russian contingent and deploying the International Civilian Observer Mission. Such operations should be carried out either with the participation of contingents of exclusively neutral countries, or with multinational contingents if possible, which will guarantee their impartiality. Findings of the present study may be used as the groundwork for formulating Ukraine's strategy of countering the Russian aggression and retrieving the temporarily occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions.

Keywords: Transnistrian settlement, peacekeeping role of Ukraine, '5 + 2' mechanism, Russian factor, US and EU strategies, Russian aggression against Ukraine, deoccupation strategy for the temporarily occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions.

У зв'язку з наближенням 30-ої річниці початку Придністровського конфлікту – одного з найбільш тривалих «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі – доцільно звернутися до ролі й місця України в процесі його врегулювання. Важливо проаналізувати зроблене, миротворчий досвід України, оцінити успішність просування у визначеному колективними зусиллями напрямі, актуалізувати плани щодо подальших кроків у світлі національних інтересів нашої держави, зокрема в контексті агресії Росії проти України, що триває.

Визначення помилок та недоліків Придністровського врегулювання повинно запобігти повторенню подібного у протидії російській агресії на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО).

Основну увагу в публікації через її обмежений обсяг зосереджено на історико-дипломатичних, геополітичних, безпекових та військово-політичних аспектах проблеми, тоді як питання, що стосуються митно-прикордонної співпраці, Місії Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові й Україні (The European Union Border Assistance Mission to Moldova and Ukraine, EUBAM) та економічно-безпекових загроз, докладно не висвітлювалися.

Питанням Придністровського врегулювання присвячено низку наукових публікацій, що вийшли друком як в Україні, та і за її межами [1–10 та ін.], у яких проаналізовано різні аспекти конфлікту. Початок протистояння пов'язаний з історичними подіями «параду суверенітетів» колишніх республік СРСР, що стався внаслідок невдалого державного

перевороту наприкінці серпня 1991 р. Україна проголосила свою незалежність 24 серпня, а 27 серпня 1991 р. парламент Молдови також ухвалив Декларацію про незалежність Республіки Молдова. Відтак активізувалися дискусії про подальше можливе об'єднання Молдови з Румунією, що, за підтримки Росії та безпосередньої участі 14-ї армії ЗС СРСР, спровокувало протистояння в Придністров'ї, початки якого спостерігалися ще восени 1990 р. та були пов'язані з ухваленням Декларації про суверенітет Придністров'я в складі СРСР.

Історико-географічний екскурс

Миротворча роль України в цьому регіоні не є випадковою, а обґрунтовується міцними історичними, географічними, економічними та культурними зв'язками нашої країни як із Придністров'ям, так і з усією Молдовою.

Придністровський регіон Республіки Молдова (РМ), або т. зв. невизнана «Придністровська Молдавська Республіка» («ПМР», Придністров'я), розташований переважно на лівому березі Дністра і через річку примикає до основної території Республіки Молдова, а на північному сході межує з Україною. Населення регіону становить близько 0,5 млн осіб, складається з трьох приблизно однакових за чисельністю етнічних груп – молдован, українців та росіян. Офіційними мовами є мови зазначених етнічних груп.

На тлі подій розпаду Радянського Союзу 2 вересня 1990 р. «ПМРСР» (назва Придністровська Молдавська Радянська Соціалістична Республіка зберігалася до 5 листопада 1991 р.) проголосила про свою «незалежність» від тоді ще Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (МРСР). Проте її ще й досі не визнала жодна держава світу, окрім таких само невизнаних самопроголошених «незалежних» утворень пострадянського простору, як-от т. зв. «Республіка Абхазія» та Цхінвальський район («Республіка Південна Осетія») Грузії і Нагірний Карабах (т. зв. «Республіка Арцах») Азербайджанської Республіки.

Північна частина цих територій – Українське Поділля – в різні часи перебувала в складі кількох держав: Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави, Речі Посполитої та Гетьманщини, а пізніше – Української Народної Республіки, Української Держави гетьмана Павла Скоропадського та Української РСР. На цих землях функціонували Придністровський

(Могилівський) український козацький полк, Чорноморське та Бузьке козацькі війська.

Чорноморсько-Придунайські території, частку яких сьогодні становить Придністровський регіон РМ, з середніх віків належали до Придунайських князівств Молдова та Валахія, котрі тривалий час були підданими Турецької Порти, а з початку формування Російської імперії (початок XVIII ст.) постійно перебували на перетині загарбницьких інтересів цих двох імперій, між якими виникали локальні війни, унаслідок чого відбувалися перепідпорядкування та зміни статусу цих територій.

Ще під час підписання в 1681 р. Бахчисарайського мирного договору з Московським царством Оттоманська Порта наполягла на включенні в договір особливого пункту про статус території між Бугом та Дністром (нинішнє Придністров'я). Було оголошено, що ці землі, за обопільною згодою Московії та Туреччини, вважаються нейтральними. За підсумками чергової Російсько-турецької війни (1787–1791 рр.), у столиці Молдовського князівства м. Ясси було укладено мирний договір, відповідно до якого території між Дністром та Бугом визнавалися такими, що відходять до складу Херсонської губернії Російської імперії. З того часу кордони імперії проходили по Дністру та стикалися з кордонами Молдовського князівства. Напередодні походу Наполеона Бонапарта на Російську імперію, у травні 1812 р., було укладено російсько-турецький мир у м. Бухаресті, згідно з яким більша частка сьогоденної території РМ відійшла до Бессарабської губернії Російської імперії [11–13].

Із наведеного стає очевидною зацікавленість Московської держави, а згодом і Російської імперії, у поширенні свого всебічного впливу і поступовому повному оволодінні територіями Молдовського князівства та Придністров'я. Водночас світова історіографія, і російська насамперед, замовчують роль і місце України в регіональних військово-політичних процесах того часу. Починаючи з часів Переяславської ради 1654 р., Московія намагається замовчувати роль України, зокрема активну участь українських козаків у війнах Росії з її південним сусідом – Османською імперією. Проте цілком очевидним є те, що при формуванні російського війська для участі в Російсько-турецьких війнах з кінця XVII ст. й до XIX ст. саме український компонент (українські козаки та призвані на військову службу українські селяни) був найчисельнішим. Логічним поясненням і доказом цього є той факт, що набір до війська, зважаю-

чи на відсутність у ті часи будь-якої можливості транспортувати великі групи рекрутів на значні відстані, відбувався зазвичай із місць, наближених до театру воєнних дій, тобто в цьому випадку – з території південно-західної частки України. Не можна також недооцінювати й ролі українців в освоєнні цих нових завойованих імперією земель. Багаторічна підпорядкованість України Російській імперії, відсутність української державності позбавляли український народ і саму країну історичної суб'єктності. Бракувало письмових згадок про Україну як суб'єкт історичного процесу. Не треба забувати й про факти навмисного переписування історії західними істориками, спеціально найнятими російськими імператорами, задля формування «правильної» імперської історії [14; 15].

У 1918 р. Правобережна частка сьогоденної РМ відійшла до Румунії, а в 1940 р. – до Радянського Союзу. Придністров'я входило до Радянської України, і лише в 1940 р. як плацдарм радянської експансії в бік Румунії передано у формі автономії (МАРСР) до новоствореної у складі Радянського Союзу Молдавської РСР.

Розвиток та актуальний стан Придністровського врегулювання. Український чинник

Від початку Придністровського політичного протистояння міжлюдських конфліктів практично не спостерігалось. Був штучно спровокований конфлікт між Росією та Молдовою, гаряча фаза якого припала на березень–липень 1992 р., коли за активної участі російської 14-ї армії відбулися воєнні дії, що призвели до жертв як серед військових з обох сторін, так і серед мирного населення. Російська армія стала тоді активною учасницею конфлікту, провокуючим фактором та гарантом існування невизнаної «ПМР». Хоча етнічний склад населення по обидва береги Дністра досить суттєво відрізнявся (на Правобережжі переважно більшість становили молдовани, на Лівобережжі – майже в рівній пропорції проживали молдовани, українці й росіяни), проте Придністровський конфлікт, на відміну від низки інших пострадянських конфліктів того часу (Карабахський, Абхазський, Південно-Осетинський) або конфліктів на теренах колишньої Югославії (Боснійський, Хорватський, Косовський), не варто зараховувати до конфліктів міжетнічних чи міжконфесійних. Як і російсько-український конфлікт, що триває, він є конфліктом переважно геополітичного (світоглядного)

типу (з незначним міжетнічним компонентом). Позиції сторін таких конфліктів принципово відрізняються не за етнічною чи конфесійною ознаками, не пов'язані з антагонізмом чи відмінностями культур їхніх учасників, а переважно полягають у світоглядних розбіжностях населення та інтересах еліт, уявленнях про норми та закони внутрішнього життя й зовнішньої політики. У цьому разі йдеться про геополітичну орієнтацію населення та еліт по обидва береги Дністра: якщо більшість населення в Придністров'ї ще досі орієнтується на зв'язки з Росією, інша, значно більша частка мешканців РМ, бачить своє майбутнє в Європі.

Упродовж усіх майже 30 років від початку Придністровського врегулювання, ознаменованого укладенням 21 липня 1992 р. у Москві президентами Росії та Молдови Б. Єльциним і М. Снегуром (у присутності лідера «ПМР» І. Смирнова) Угоди про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова [16], сам цей процес розвивався досить хвилеподібно. Періоди локальної миротворчої активності змінювалися тривалими періодами затишшя та бездіяльності. Відповідно до згаданої Угоди територія вздовж Дністра проголошувалася «зоною безпеки», контроль за якою повинна була здійснювати Об'єднана контрольна комісія, якій мали бути підзвітні колективні миротворчі сили в складі трьох компонентів (російський, молдовський і придністровський), а також десять військових спостерігачів від України. Насправді ж такі колективні сили не були створені, усе фактично обмежилось лише російськими «миротворцями».

Попри вади мирної Угоди 1992 р., не зазначені в ній конкретні сторони конфлікту, сторонами самого документа визначено РФ та РМ, що було абсолютно слушним, адже саме вони і є справжніми сторонами конфлікту. Проте в подальших (близько 50) документах з Придністровського врегулювання молдовська сторона зробила фундаментальну помилку, погодившись визнати «ПМР» своїм основним супротивником, окремою стороною конфлікту. Росії, яка під час гарячої фази конфлікту була його безпосередньою учасницею, вдалося перебрати на себе роль посередника-миротворця.

Як міжнародно-правовий доказ того, що РФ була учасницею та агресором у тій війні, можна навести Рішення Європейського суду з прав людини від 8 липня 2004 р. у справі «Лашку та інші проти Молдови і Росії». Зокрема, у цьому міжнародно-правовому документі вказувалося: «380. <...>

в ході Молдавського конфлікту 1991–1992 сили колишньої 14 армії перебували в Придністров'ї <...> та билися на стороні придністровських сепаратистів. <...> Велика кількість зброї зі складів 14 армії була добровільно передана сепаратистам. <...> 3 грудня 1991 року Молдавська влада систематично скаржилася <...> в міжнародні органи на акти агресії з боку колишньої 14 армії проти Республіки Молдова і звинувачувала Росію в підтримці Російських сепаратистів.

381. У ході зіткнень між молдавською владою і придністровськими сепаратистами лідери Російської Федерації підтримували сепаратистів своїми політичними заявами. Росія підготувала основні положення угоди про припинення вогню і <...> підписала їх як сторона.

382. <...> Відповідальність Російської Федерації настає у зв'язку з незаконними діями придністровських сепаратистів, урахувавши підтримку цих дій з боку Росії. <...> Російська Федерація зробила свій внесок в утвердження сепаратистського режиму в Придністров'ї, <...> підтримуючи його політичними і військовими засобами. <...> Навіть після підписання угоди від 21 липня 1992 року Російська Федерація продовжила забезпечувати військову, політичну та економічну підтримку сепаратистського режиму»¹ [17].

Реальний переговорний процес з урегулювання конфлікту розпочався в 1994 р., Україна почала брати в ньому участь з наступного року. Проте акценти щодо конкретного статусу, ролі та зобов'язань переговорних сторін поступово почали зміщуватися. Починаючи з 1997 р., Молдова перейшла до «м'якого» підходу стосовно окупаційної влади в Придністров'ї [18], яка є маріонетковою владою, що в усьому (ідеологічно, політично, економічно, фінансово та у військовій сфері) спирається виключно на Росію та підпорядковується їй. Так, 8 травня 1997 р. в Москві було укладено Меморандум про принципи нормалізації відносин між Республікою Молдова та Придністров'ям, у якому сторонами конфлікту вже фігурували Молдова і Придністров'я (останнє стало самостійною стороною переговорного процесу), водночас Росія разом з Україною та ОБСЄ поставили свої підписи як посередники. Україна та РФ взяли на себе також функції гарантів виконання досягнутих домовленостей. Так з'явився переговорний формат «3 + 2», Україна, як і Молдова, погодилася на правову суб'єктність окупаційної влади в При-

дністров'ї як сторони конфлікту та переговорного процесу. Міжнародно-правовій легалізації придністровської «влади» активно сприяє РФ, яка регулярно звертається до Тирасполя за «дозволом» щодо відкриття виборчих дільниць і проведення російських (президентських чи парламентських) виборів у регіоні, попередньо вже багато років роздаючи російські паспорти жителям «ПМР». У Придністров'ї розміщено представництва та громадські приймальні низки російських політичних партій [19].

Аналогічну експансіоністську тактику Росія впроваджує останніх семи років застосовує і в окупованому українському Донбасі. Активно, часто-густо в примусовому порядку, на тимчасово окупованих територіях роздаються російські паспорти, що може спровокувати створення виборчих дільниць для проведення не лише нелегальних місцевих виборів, а й незаконних виборів до органів РФ. Це спроби «легітимізації» місцевої окупаційної «влади» та посилення російської присутності. Така тактика є елементом гібридної війни, продовженням в інший спосіб агресії проти країн пострадянського простору, які потерпають від «заморожених» конфліктів на їхніх територіях. У ситуації, що склалася, Україна та її партнери, відповідні міжнародні інституції мають жорстко протидіяти спробам окупаційної російської влади організувати на тимчасово окупованій частці Донбасу проведення виборів, чи то місцевих «українських», чи то російських.

В Одесі за участі ОБСЄ 19–20 березня 1998 р. відбулася зустріч керівництва РФ, України, РМ і Придністров'я, на якій були ухвалені Угода про заходи довіри і розвитку контактів між Республікою Молдова та Придністров'ям, а також Протокол про деякі кроки з активізації політичного врегулювання. А 16 липня 1999 р. в Києві пройшла зустріч-саміт на рівні президента РМ і лідера «ПМР». Ще через рік, а саме 20–24 березня 2000 р., у Києві відбувся міжнародний круглий стіл, організований МЗС України, за участі ОБСЄ і РФ, у рамках якого обговорювалися питання формування принципів побудови спільної держави². Під час ініційованої МЗС України зустрічі на вищому рівні, що відбулась у Києві 1–3 липня 2002 р., експерти з Молдови, України, Росії, Придністров'я запропонували план урегулювання на основі федералізації Молдови. Основним пунктом, що спричинив незгоду

¹ Переклад автора статті.

² У роботі з організації та проведення цього міжнародного заходу активну участь довелося брати автору цієї статті, який на той час обіймав посаду керівника відділу ОБСЄ і РЕ МЗС України.

Москви й Тирасполя, була пропозиція введення миротворчих сил під егідою ОБСЄ, а не Росії. У подальшому і Придністров'я, і Росія продовжували наполягати на присутності в регіоні російських військ, принаймні на наступні 20–30 років.

У 2003 р. Росія запропонувала «Меморандум Козака», який передбачав федералізацію Молдови із створенням двох автономій – Придністров'я та Гагаузії зі своїми парламентами, судами та можливостями блокувати небажані для них та Росії рішення федерального парламенту в Кишиневі. Молдова залишалася нейтральною та погоджувалася на розміщення російських військ у Придністров'ї на подальші 20 років. Хоча Україна й не висловлювала принципових зауважень до «Меморандуму Козака», в останній момент він був відхилений президентом Молдови В. Вороніним. Цей план цілком відповідав інтересам РФ, і не випадково, що його автор, той самий Д. Козак, сьогодні очолює російську сторону в підготовці зустрічей Нормандського формату та бере участь у засіданнях Тристоронньої контактної групи (ТКГ) щодо Донбасу.

У 2005 р., коли до переговорів приєдналися Євросоюз і США як спостерігачі, переговорний механізм набув вигляду «Постійної наради з політичних питань у рамках переговорного процесу з придністровського врегулювання» у форматі «5 + 2», який діє і сьогодні. Його пріоритетом є створення дискусійного майданчика для обговорення майбутнього правового статусу Придністров'я в складі об'єднаної Молдови.

На саміті ГУУАМ у квітні 2005 р. в Кишиневі Україна запропонувала «План Ющенка» – «До врегулювання через демократію», який передбачав внутрішню демократизацію Придністров'я, проведення виборів, інспекцію місцевих підприємств, моніторинг придністровської ділянки українсько-молдовського кордону спеціальними силами ОБСЄ та розміщення в зоні конфлікту, окрім інших, українського миротворчого контингенту [20]. Цей план не передбачав створення в Молдові федеративної держави, лише ухвалення спеціального закону про статус Придністров'я, а також його право вийти зі складу Молдови в разі приєднання останньої до Румунії. Закон схвалено парламентом Молдови в липні 2005 р. Відповідно до нього Придністров'ю було надано статус автономії в складі Молдови зі своїм вищим законодавчим органом. Закон не містив вимог вивести російські війська, але його, а також і «План Ющенка», було відхилено придністровською стороною,

оскільки демократизація «ПМР» дисонувала з особистими інтересами авторитарного лідера І. Смирнова, а розширення міжнародного миротворчого контингенту за рахунок зменшення його російської частки та залучення українського компонента не відповідало інтересам Росії. Розглядаючи «План Ющенка» з точки зору сьогоднішніх позицій України щодо ситуації на тимчасово окупованих територіях Донбасу, можна стверджувати, що цей документ містив чимало політичних пасток, зокрема щодо проведення виборів та легітимізації придністровської влади. У цьому сенсі він дещо нагадує «формулу Штайнмаєра» з імплементації Мінських домовленостей на Донбасі, оскільки не містить механізмів гарантій проведення справедливих демократичних виборів. Відхилення «Плану Ющенка» спричинило чергову паузу на політичному треку переговорного процесу.

Після того як у 2005 р. до переговорного процесу долучився ЄС, іще більш активізувався т. зв. «м'який» підхід, який насамперед виявився в започаткуванні політики «малих кроків» у рамках міжнародної «Програми підтримки заходів зміцнення довіри», провідна роль у якій належить Програмі розвитку ООН у Молдові за значного фінансування ЄС. Попри суттєві інвестиції ЄС до Придністров'я, а також торгові преференції, зокрема встановлення режиму найбільшого сприяння в торгівлі (після входження у 2015 р. Молдови разом із Придністров'ям до зони вільної торгівлі з ЄС), суспільна думка в регіоні, за результатами опитування, проведеного 2019 р. румунським соціологічним агентством, не демонструвала прихильнішого ставлення населення «ПМР» до Європи порівняно зі ставленням до Росії. Придністровський бізнес усе більше орієнтується на Європу та залежить від європейського ринку. Проте, незважаючи на суттєву зміну географії зовнішньої торгівлі регіону в бік посилення європейського фактору, в 2019 р. лише 5,2 % опитаних висловили думку про те, що Придністров'ю буде краще в складі Молдови, 37,1 % були переконані, що регіону краще інтегруватись у РФ, а 22,6 % кращим варіантом вважали повну його незалежність. Щодо автентичності населення регіону, опитування свідчить, що 37,3 % респондентів назвали себе «придністровцями», 35,7 % – росіянами і лише 14% – молдованами. Незважаючи на те, що більшість (30 %) товарів регіону експортується до ЄС (лише 13 % – до РФ), 92,2 % «придністровців» вважають Росію кращим економічним і політичним партнером. Іще більше вражає статистика стосовно уявлення населення регіону про зовнішні загрози: на думку опитаних, найбільші загрози становлять Україна

(41,9 %), США (15,6 %), Молдова (13,2 %) та Румунія (7 %) [18]. Така соціологія насамперед свідчить про авторитарний характер режиму «ПМР», рудиментарний, глибоко радянський менталітет значної частки населення регіону, його суттєву схильність до старої радянської, а сьогодні – витонченої та потужної російської масмедійної пропаганди, за практичної відсутності будь-якої помітної альтернативної інформаційної політики й контрпропаганди з боку Молдови, ЄС та України. Досвід останніх 15 років підтверджує те, що, незважаючи на значні фінансові й економічні зусилля ЄС, сповідання щодо політики «м'якого» підходу та «малих кроків» стосовно Придністров'я, останнє не стало ближчим до Європи. Натомість набагато успішнішою виявляється дезінформаційно-пропагандистська кампанія РФ та проросійських сил у регіоні. Хоча опитування засвідчує, що населення по обидва береги Дністра добре ставиться одне до одного, проте більшість «придністровців» хочуть себе бачити разом із Росією або бути незалежними. Це той випадок, коли безальтернативний «телевізор» перемагає «холодильник». Зазначене є наочним та переконливим прикладом для України у її зусиллях з деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих Росією окремих районів Донецької та Луганської областей. Вирішальне значення має формування потужної інформаційно-роз'яснювальної політики як у Придністров'ї, так і на тимчасово окупованих територіях Донбасу, створення високопрофесійного альтернативного популярного російськомовного телебачення та високоякісного конкурентного інформаційного продукту, які за своїми якістю, змістовним наповненням та популярністю випереджали би аналогічні продукти РФ.

У 2006 р. «керівництво» невизнаної «республіки» знову почало здійснювати провокаційні заходи, які ніяк не могли сприяти мирному розв'язанню конфлікту. Зокрема, у відповідь на впровадження Україною нових митних правил на кордоні в «ПМР» відбувся «референдум». Згідно з оголошеними його підсумками за приєднання до Росії проголосували 97,2 % «виборців» (1 грудня 1991 р. на першому «референдумі» за незалежність «ПМР» проголосували 97,7 %). Україна, Молдова, США, ЄС та ОБСЄ не визнали його результатів, а РФ заявила, що він не матиме юридичних наслідків.

У грудні 2013 р. т. зв. «Верховна Рада» Придністров'я ухвалила в першому читанні «законопроект» про застосування на території невизнаної «республіки» російського федерального законодавства. У березні 2014 р. «парламент ПМР» звер-

нувся до Держдуми РФ з проханням розробити закон, що дозволив би прийняти «республіку» до складу Федерації.

Спроби анексії українського Криму та російсько-українська війна на Донбасі, що триває більше як сім років, надають Придністровському конфлікту додаткової геополітичної гостроти (регіон має близько 400 км спільного кордону з Україною), особливо в контексті тривалої російської агресії проти України та військової присутності РФ в Придністров'ї. У таких умовах цей регіон, окрім того, що, починаючи з 1990-х років є фактором економічної, кримінальної та контрабандної загрози для України, загроз військово-політичного конфлікту поблизу кордонів нашої держави, стає також додатковим чинником екзистенціальних загроз з боку Росії, зважаючи на небезпеку можливих російських планів «прорубати» придністровсько-азовський коридор для забезпечення повноцінної життєдіяльності Криму.

Після 2014 р. Росія продовжила розігрувати «Придністровську карту». За наявною інформацією, готувалася взаємодія цього утворення із т. зв. «новоросійськими республіками» України, зокрема з одеськими «новоросами» т. зв. «Бессарабської республіки», у спробах створення якої активну роль відігравали спецслужби «ПМР». На щастя, народ та місцеві органи влади України здійснили активний потужний спротив цим загарбницьким планам.

Окрім того, що Придністров'я залишається осередком економічного й політичного беззаконня та неконституційності, контрабанди та економічних злочинів, воно також відіграє роль т. зв. «safe heaven» (притулку) для злочинців та порушників закону, зокрема місця, де переховуються особи, котрі перебувають у розшуку та звинувачуються в трагедії, що сталася в Одесі 2 травня 2014 р., у результаті якої загинули десятки українських громадян. Серед тих, хто переховується, – колишні очільники одеської міліції, органів внутрішніх справ та надзвичайних ситуацій, які звинувачуються в бездіяльності чи навмисних діях, що призвели до трагедії.

На думку експертів з російського боку, після початку в 2014 р. російської агресії проти України відбулися суттєві зміни інтересів зовнішніх учасників Придністровського врегулювання, насамперед «відхід України від низки ключових принципів посередництва», що призвело до «пробуксовки офіційних переговорів, нестабільності роботи пе-

реговорних форматів, включно й «5 + 2» [10; 21]. Насправді позиція України як посередника і гаранта врегулювання Придністровського конфлікту, а також її партнерів у статусі спостерігачів – США і Євросоюзу, принципово не змінилися. Але при цьому суттєво зросла загроза з боку РФ та знизився рівень довіри до неї як до «посередника і гаранта», що принципово впливає на ефективність і навіть саму доречність функціонування переговорного формату «5 + 2» за участі країни-агресора.

Специфіка переговорів у форматі «5 + 2» впродовж останніх майже десяти років полягає в тому, що серед його учасників відсутній консенсус щодо внесення до порядку денного переговорів політичних питань урегулювання, таких як статус Придністровського регіону в складі Молдови, повноваження регіональної адміністрації та ін. Переважна більшість питань, які обговорюються в рамках переговорного механізму «5 + 2», мають фінансовий, економічний, освітній або технічний характер. Зокрема йдеться про нарощування торгово-економічної взаємодії Придністров'я з Молдовою, збільшення експорту з регіону до ЄС та поступове його входження до правового поля РМ; створення механізмів фінансових взаєморозрахунків; питання митного та іншого оформлення за молдовськими законами придністровської продукції, що експортується; відновлення мобільного зв'язку; визнання та апостилізацію придністровських освітніх дипломів; забезпечення свободи пересування населення через адміністративний кордон, стан мостів через р. Дністер; функціонування молдовських шкіл у Придністров'ї тощо.

Завдання остаточного політичного врегулювання уповільнюється ще й тим, що сам кишинівський політикум чудово розуміє всі складнощі, як економічного, так і політичного характеру, з якими йому доведеться зіткнутися під час реінтеграції Придністровського регіону до єдиної Молдови, що стримує формування єдності політичних сил та загального ентузіазму на цьому напрямі. Молдовський уряд та проєвропейські партії в країні не дуже квапляться сьогодні з реінтеграцією неконтрольованих територій.

Незважаючи на гострі безкомпромісні дискусії політиків по обидва береги Дністра, варто констатувати відсутність справжнього, невдаваного антагонізму між ними, як це спостерігається на прикладах інших конфліктів на пострадянському просторі. Про це свідчать, наприклад, наявність у багатьох «придністровців» молдовських паспортів, або той факт, що колишній проросійський

«президент ПМР» Є. Шевчук після поразки на чергових виборах 2016 р. змушений був залишити Придністров'я і переховуватися не в Росії, яка традиційно є притулком (safe heaven) для політиків-утікачів з усього пострадянського простору, а в «лігві» своїх ярих політичних опонентів – у Кишиневі, перебуваючи під охороною молдовських спецслужб.

На думку багатьох експертів, можливість об'єднання двох берегів Дністра сьогодні суттєво залежить від реальних намірів та інтересів двох еліт, що набуває значення чи не головного чинника. Амбіції еліт затримують процес повноцінного розв'язання конфлікту, звідси виникає запитання, чи дійсно вони зацікавлені в цьому?

Проблема російської військової присутності в Придністров'ї

У Стратегії воєнної безпеки України (Воєнна доктрина України) 2015 р. одним із проявів безпосередньої воєнної загрози для України визначено «присутність військового контингенту РФ у Придністровському регіоні Республіки Молдова, який може бути використаний для дестабілізації південних регіонів України»¹. У Стратегії воєнної безпеки України 2021 р. відзначаються «намагання РФ використання у власних інтересах конфлікту в Придністров'ї та інших «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі»².

Основними завданнями Оперативної групи російських військ у Придністров'ї (ОГРВ) російською стороною визначено такі: підготовка військово-службовців до участі в миротворчій операції та її проведення; збереження озброєння, боєприпасів та матеріальних засобів, зокрема тих, що знаходяться на складах у с. Ковбасній; дії за рішенням ГШ ЗС РФ при зміні ситуації в регіоні.

Операція з підтримки миру в Придністров'ї за участі лише російських «миротворців» з самого початку перетворилася на чинник «консервування» конфлікту і збереження загрози миру та безпеці в регіоні, оскільки упередженість і симпатії російських «миротворців» до сепаратистського режиму

¹ Воєнна доктрина України (Стратегія воєнної безпеки України). URL: https://www.mil.gov.ua/content/public_discussion/proj_vdu.pdf (дата звернення: 02.09.2021).

Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона», затверджена Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 02.09.2021).

в Тирасполі були очевидні. Подібна практика складалася й в інших випадках «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі, коли приймалися рішення про створення т. зв. «колективних» миротворчих сил з переважно (або виключно) російським контингентом. Сама Росія не дозволяла забезпечувати належну збалансованість та безсторонність і обмежувалася лише власним «миротворчим» контингентом. Така незбалансованість й односторонність ставали чи не основними перешкодами справедливого розв'язання конфліктів, призводили до їх «заморожування».

Негативні приклади «заморожених» конфліктів у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії, де приймалися рішення про «багатосторонні» миротворчі сили, є наочним прикладом того, що не треба робити під час міжнародного обговорення питань із розгортання дійсно колективних міжнародних миротворчих сил під егідою ООН, ЄС або ОБСЄ. Цей досвід має бути обов'язково врахований у разі ухвалення в майбутньому рішення про розгортання міжнародного миротворчого контингенту на сході України. Насамперед центральній владі країн, у яких зовнішніми силами спровоковані т. зв. «сепаратистські конфлікти», не можна погоджуватися на ведення прямих переговорів з окупаційною маріонетковою владою т. зв. «сепаратистських» районів. Переговори потрібно вести лише із самостійними зовнішніми гравцями, які цей конфлікт спровокували і здатні приймати власні рішення. Не можна погоджуватися на розгортання односторонніх контингентів миротворчих сил. Такі сили мають бути дійсно міжнародними, складатися з представників якомога більшої кількості незаангажованих держав.

«Миротворча операція» за участі військових контингентів Росії, Придністров'я та Молдови (а фактично лише Росії як зацікавленої сторони), що діє з 1992 р., навіть за її односторонності, необ'єктивності та упередженості, досі розглядається як невід'ємна частка процесу врегулювання конфлікту та один із треків переговорного процесу. Така «миротворчість» по суті є уособленням традиційного імперського поведіння Росії зі своїми сусідами, що, зокрема, виявляється у прямій військовій присутності в регіоні конфлікту. Агресія Росії проти України в Криму та на Донбасі суттєво активізувала імперативність вимог щодо демонтажу наявного формату «миротворчості» на Дністрі та нагальну необхідність її суттєвого переформатування й інтернаціоналізації за рахунок виведення російського військового контингенту та розгортання на його місці Місії міжнародних цивільних

спостерігачів за дотриманням миру й відповідних міжнародних домовленостей. Таку Місію у складі близько 200–250 спостерігачів могла би розгорнути ОБСЄ, яка має значний досвід функціонування подібних місій. З початком російської агресії проти України продовження військової присутності Росії в Придністров'ї стає додатковим фактором принципових безпекових загроз як для України, так і для всього Чорноморського регіону.

Представники Придністров'я та РФ стверджують, що відповідно до базової Угоди від 1992 р. проведення миротворчої операції за участі контингентів РФ, РМ і «ПМР» залишається важливим складником усього процесу мирного врегулювання. Але відтоді минуло вже майже 30 років, і в цьому зв'язку постають логічні запитання: «Чи не є цей довготривалий і досі незмінний формат операції тим каменем спотикання, що стоїть на заваді остаточного розв'язання конфлікту?», «Чи не це є принциповим фактором його “заморожування”?»

З початку 1990-х років конфлікти на пострадянському просторі, хоча й починалися під впливом російського фактору, але розвивалися досить спонтанно. Від початку «нульових» років (що співпадає з приходом до влади В. Путіна) керівництво РФ сформувало концепцію використання присутності російських «миротворців» для дестабілізації та здійснення тиску на пострадянські країни. У цьому плані Стамбульська декларація від листопада 1999 р. стала своєрідним водорозділом, оскільки Росія, погодившись у ній на беззастережне виведення військ з території Молдови, пізніше категорично заперечувала таку можливість. Це ж саме стосується й досягнутої в Стамбулі домовленості про «скорочення російських озброєнь і військового спорядження в Грузії».

Повне виведення російських військ, озброєння і майна з Придністров'я відповідатиме домовленостям, досягнутим під час Стамбульського саміту ОБСЄ, та зобов'язанням Росії (Стамбульська декларація) [22]. Зокрема зазначалося, що голови держав і урядів країн – учасниць ОБСЄ привітали «прогрес, досягнутий останнім часом у питанні про виведення і знищення російського військового майна, складованого в Придністровському регіоні Молдови, і завершення знищення нетранспортабельних боєприпасів; зобов'язання РФ завершити виведення російських сил з території Молдови до кінця 2002 року». Крім того, ці питання висвітлені й у Резолюції ГА ООН «Про повне та безумовне виведення іноземних збройних сил з території Республіки Молдова», ухваленій 22 червня 2018 р.

за ініціативи Молдови та активної участі України, яку підтримали 64 країни. Проте й досі це жодним чином не сприяло виведенню зазначеної проблеми з глухого кута.

Аналогічної позиції продовжує дотримуватися переважна більшість країн – учасниць ОБСЄ, які регулярно до цього часу підтримують ініціативи Молдови щодо необхідності швидшого виведення російських «миротворців» з території країни. У липні 2019 р. Парламентська асамблея ОБСЄ під час Щорічної сесії в Люксембурзі ухвалила резолюцію про необхідність виведення збройних сил і боєприпасів РФ з території Придністров'я і створення «миротворчої місії» за участі лише російського контингенту в міжнародну цивільну місію.

Відмова від російських «миротворців» і переорієнтація на дійсно інтернаціональну та безсторонню міжнародну спостережну місію відповідатиме міжнародним критеріям миротворчості та інтересам і позиції самої Молдови, а також України, ЄС, США та ОБСЄ як міжнародної консенсусної регіональної організації, відповідальної за питання безпеки в широкому Європейському регіоні. У будь-якому разі РФ має бути відсторонена від самостійного формування миротворчих сил у Придністров'ї. Попередній пострадянський досвід і Молдови, і Грузії свідчить про односторонність, неефективність, упередженість і шкідливість такого підходу.

Необхідність заміни діючої «миротворчої» операції на міжнародну цивільну спостережну місію ОБСЄ (або ЄС чи ООН) обґрунтовується також фактом «заморожування» конфлікту, завершенням майже 30 років тому його «гарячої» фази та відсутності подальшої потреби присутності військових контингентів і, відповідно, воєнних гарантій тиші й миру. Обговорюючи питання можливих форматів цивільної спостережної місії в Придністров'ї, варто було би розглянути доцільність її комплексного характеру – «ОБСЄ + ЄС + окремі країни-члени», а також міжнародної поліцейської місії з дотримання громадського порядку та формування разом із місцевими органами влади ефективних демократичних органів правопорядку.

Охорона залишків близько 20 тис. т боєприпасів на складах у с. Ковбасній не може розглядатися як виправдання щодо продовження перебування ОГРВ у Придністров'ї, оскільки за кілька років Росія за допомогою фахівців з ООН та ОБСЄ, із залученням спонсорського фінансування спостерігачів формату «5 + 2» – США і ЄС могла би вирішити завдання з утилізації боєприпасів.

Поточний політичний розвиток у Молдові та його вплив на Придністровське врегулювання

За оцінками міжнародних експертів, тенденція до зближення Молдови та Румунії продовжує посилюватися, насамперед в економічній сфері. Проте малоімовірно, що це спричинить їх тісну інтеграцію у близько- чи навіть середньостроковій перспективі. Еліти обох країн у цьому не зацікавлені, хоча час від часу в політикумі могли й луhati подібні голослівні заяви. Складається враження, що більшість цілком улаштовує концепція «Один народ і дві румунські держави», принаймні делімітацію та демаркацію кордонів між двома державами досі не проведено. Така тенденція не несе Україні якихось принципових безпекових чи іміджевих загроз, але одночасно вимагає, відповідно вписуючись у ці стріми, самій активізувати всебічну співпрацю з цими важливими сусідніми країнами, відносини з якими набувають стратегічного рівня з огляду на визначені європейську та євроатлантичну інтеграційні політики нашої держави.

Важливо також урахувати актуальну в молдовському політикумі формулу: «У Молдові немає політичних партій, але є партії геополітичні» в тому сенсі, що принциповою відмінністю програм партій, що існують у країні, є їх геополітична орієнтація або на Європу, або на Росію. У цьому контексті будь-яке зближення Молдови з Румунією відповідає інтересам України, оскільки так чи інакше наближає першу до Європи і, відповідно, віддаляє від Росії.

Нинішня президентка Молдови (інавгурація відбулася 24 грудня 2020 р.) М. Санду, яка свій перший офіційний закордонний візит здійснила в Україну 11-12 січня 2021 р., наприкінці березня цього ж року заявила, що не планує зустрічатися з «лідером» Придністров'я В. Красносельським, що свідчить про новий, жорсткіший підхід Кишинєва до Тирасполя. Таке рішення Глави РМ уявляється визначальним, зважаючи на сім безрезультатних зустрічей проросійського президента І. Додона з цим же лідером Придністров'я. Акценти нової молдовської влади полягають у такому: корупційні клани по обидва береги Дністра використовують триваючий конфлікт для збагачення за рахунок контрабанди, розкрадання та незаконного обігу товарів. Така інтерпретація продовження неврегульованості конфлікту добре вписується в загальний антикорупційний імідж М. Санду, яка буде й надалі його активно використовувати та зміцнювати. З перших днів перебування на посаді

М. Санду наполягає на необхідності виведення російських військових підрозділів та амуніції з території країни. Політичні позиції президентки РМ суттєво посилюються за підсумками позачергових парламентських виборів 11 липня 2021 р., у результаті яких її правоцентристська ліберальна проєвропейська партія «Дія і солідарність» набрала 53 % голосів і виборола 63 депутатські мандати зі 101. Це дає можливість формувати однопартійний уряд. Посилення позиції президентки РМ, що за конституцією країни є парламентською республікою, може спонукати М. Санду до активніших зусиль із Придністровського врегулювання.

Чинна Голова ОБСЄ, міністерка закордонних справ Швеції А. Лінде 17 лютого 2021 р. здійснила офіційний візит до РМ, під час якого відвідала Придністров'я, заявивши, що ОБСЄ та її Місія в Молдові залишаються важливими для наближення процесу остаточного врегулювання. Є підстави для оптимізму стосовно розвитку цього процесу, проте проблеми залишаються, і тут важливі малі, але конкретні кроки для подальшого просування. Під час візиту А. Лінде зустрілася з президенткою М. Санду, в. о. прем'єр-міністра та міністром закордонних справ і європейської інтеграції та віцепрем'єр-міністром з питань реінтеграції Молдови, а також із В. Красносельським. Голова ОБСЄ зосереджується на конкретних кроках зміцнення довіри та діалогу між сторонами на всіх рівнях для подальшого просування врегулювання. Також вона підтвердила підтримку процесу врегулювання, забезпечення суверенітету й територіальної цілісності РМ із особливим статусом для Придністров'я. Візит засвідчив підтримку Шведським головуванням діяльності Організації в країні через Місію ОБСЄ в Молдові та Спеціального представника чинного голови ОБСЄ з питань Придністровського врегулювання Т. Майр-Хартінга. У річній Програмі Шведського головування наголошується: «Ми відіграватимемо активну роль у підтримці процесу розв'язання Придністровського конфлікту».

Наводячи факти деструктивного впливу Росії на процес Придністровського врегулювання, варто привернути увагу до події піврічної давнини, котра яскраво підтверджує істинність цієї тези. Посол РФ у Молдові 10 лютого 2021 р. взяв участь у засіданні колегії «Міністерства закордонних справ» Придністров'я. У МЗС Молдови оперативно відреагували на це і закликали дипмісію РФ відмовитися від участі в заходах, організованих «владними» структурами «ПМР». При цьому окремі політичні партії Молдови звернулися до керівництва країни

із закликом оголосити російського посла персоною нон грата та вислати з території Молдови. Такі дії російського дипломата є втручанням у внутрішні справи Молдови і не сумісні з положеннями Віденської конвенції 1963 р. про дипломатичні зносини.

Важливою міжнародною подією, спрямованою на розв'язання конфліктів, ініційованих Росією на пострадянському просторі, став Батумський саміт Асоційованого тріо. У декларації, схваленій 19 липня 2021 р. главами Грузії, Республіки Молдова та України в присутності голови Європейської ради, зазначено: «Ми <...> вітаємо розширення ролі та залучення ЄС до пошуку шляхів мирного вирішення конфліктів та їхньої імплементації, спрямованих на відновлення територіальної цілісності наших держав. <...> Спроби анексії Росією та незаконна окупація територій Грузії, її агресія на сході України та тимчасова окупація Криму, а також невирішений конфлікт у Придністровському регіоні Республіки Молдова являють серйозну загрозу для регіону і Європи в цілому. Ми готові опрацювати разом з ЄС шляхи мирного врегулювання конфліктів та забезпечити довготривалий мир, стабільність та безпеку в регіоні, в тому числі шляхом посилення ролі та залучення ЄС» [23].

Придністровські стратегії США та Євросоюзу

Хоча Придністровський конфлікт і не є основним пріоритетом зовнішньої політики **Сполучених Штатів Америки** в Центральній-Східній Європі, його проблематика все ж залишається у фокусі американських «радарів». На противагу Росії, США та інші країни Заходу підтримують позицію РМ, стверджуючи, що саме втручання РФ у Придністровський конфлікт призводить до його «заморожування» та стримує розвиток процесу остаточного розв'язання. З самого початку конфлікту США та західні політичні структури намагалися брати певну участь у виробленні механізмів припинення протистояння. Проте початково цьому конфліктові приділялося менше уваги, ніж іншим, зокрема в Грузії, Україні та навколо Нагірного Карабаху. Ситуація змінилася після 2004 р., коли під час Стамбульського саміту НАТО до Альянсу прийняли Румунію (а також Болгарію, Словаччину, Словенію та країни Балтії). США все активніше почали долучатися до міжнародних механізмів урегулювання Придністровського конфлікту. У жовтні 2005 р. разом із ЄС США набули статус спостерігача в переговорному форматі «5 + 2». Цьому сприяли як безпосередня зацікавленість у налагодженні тіснішої взаємодії з Молдовою

в контексті загальної зовнішньополітичної лінії, спрямованої на стримування Росії, так і лобювання з боку Румунії як нового члена НАТО, а з 2007 р. – і члена ЄС.

Ключовою метою США та ЄС у контексті Придністровського врегулювання є заохочення європейського та євроатлантичного вектора зовнішньої політики Молдови, її включення у відповідні міжнародні структури. Проте сьогодні таку інтеграцію здійснити вельми проблематично з огляду на неврегульованість конфлікту, тому його розв'язання має першорядне значення як для Молдови, так і, певною мірою, для США та ЄС. При цьому, оскільки і Сполучені Штати, і Євросоюз не визнають міжнародної суб'єктності «ПМР», то свої контакти вони переважно здійснюють лише з Кишиневом. Пріоритетними напрямками цієї політики є демонстрація переваг євроатлантичного вектора, залучення та фінансування різних неурядових організацій з метою розвитку громадянського суспільства і демократизації політичної системи в РМ.

Активно розвиваються відносини Молдови з **Європейським Союзом**. До 2002 р. Євросоюз безпосередньо не був задіяний у механізмі Придністровського врегулювання, але згодом активізував свою діяльність у цьому напрямі. Одним із перших кроків стала заборона з 27 лютого 2003 р. поїздок «придністровського керівництва» до держав ЄС. Пізніше перелік представників «ПМР», на яких поширюються ці санкції, був розширений. Першим свідченням посиленої уваги ЄС до Молдови і Придністров'я стала Європейська політика сусідства, яка реалізується з 2004 р. У 2009 р. РМ приєдналася до Програми ЄС «Східне партнерство», яка передбачає прискорення інтеграційних зв'язків ЄС як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівнях із шістьма пострадянськими державами, серед яких Україна і Молдова. У 2011 р. була прийнята резолюція Європарламенту «Стратегія ЄС щодо Чорного моря», у рамках якої значне місце відводилося проблемам регіональної безпеки в аспекті конфліктів у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії. З квітня 2014 р. громадянам РМ з біометричними паспортами було надано можливість безперешкодного в'їзду до Шенгенської зони. З 1 липня 2016 р. набрала чинності Угода про асоціацію між Україною, Молдовою та ЄС, на підставі якої створено Поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі (DCFTA).

США та ЄС є спостерігачами у форматі «5 + 2», що не передбачає активної участі в дискусіях та ухва-

ленні рішень. Але значні економічні, фінансові та військові можливості, політичний вплив США та ЄС на таких учасників врегулювання, як-от Молдова та Україна, дозволяють сподіватися на посилення їхньої ролі в цьому процесі. З огляду на збіги позицій України щодо Придністровського врегулювання з позиціями США та ЄС уявляється можливим, що через цей напрям Україна могла б іще більше зміцнити співпрацю зі згаданими стратегічними партнерами, які, зі свого боку, мали би бути зацікавлені в активнішому використанні на цьому треку українського фактору.

Україна також зацікавлена в розширенні миротворчої присутності США та Євросоюзу в Придністров'ї. У рамках Спільної безпекової та оборонної політики ЄС (EU Common Security and Defence Policy, CSDP) існують можливості розгортання відповідних миротворчих/спостережних місій у регіонах конфліктів. Проте варто нагадати, що попередньо Європарламент уже двічі (у 2003 та 2006 рр.) утримувався відряджати місію до Придністров'я.

Має бути врахований також попередній досвід співпраці Україна – ЄС – Молдова/Придністров'я, зокрема діяльність із 2005 р. Місії EUBAM та Дорадчої місії ЄС в Україні (The European Union Advisory Mission, EUAM) [10; 24; 25].

Актуальна позиція України щодо Придністровського врегулювання

Оскільки президенти України і Молдови В. Зеленський та М. Санду позиціонують себе як борці з корупцією, олігархами та контрабандою, це принципово зближує позиції керівництва обох країн, як у сфері двосторонніх відносин, так і в контексті спільної роботи з урегулювання Придністровського конфлікту. Під час згаданого візиту М. Санду в Україну сторони, зокрема, відзначили спільність позицій з ключових питань загальноєвропейського порядку денного та регіональної безпеки, підтвердили взаємну підтримку суверенітету й територіальної цілісності двох країн у рамках їх міжнародно визнаних державних кордонів. Президент України запевнив М. Санду в незмінності позиції України як посередника і гаранта з підтримки Молдови в процесі Придністровського врегулювання.

Щодо близькості позицій України та Молдови стосовно майбутнього статусу Придністров'я та подальших способів урегулювання конфлікту можна припустити, що час працює на Кишинів і Київ,

тому що здебільшого старше покоління населення Придністров'я своїм голосуванням висловлює переважну підтримку Росії та проросійських партій. Більшість молоді вже отримала паспорти РМ, які дають право на безвізове відвідання країн ЄС, чимало «придністровців» мають і паспорти Румунії. Серед власників молдовських паспортів люди пенсійного віку становлять менше ніж 10 %. Така динаміка дає підстави обережно сподіватися на поступові конструктивні зміни політичної ментальності населення регіону.

Україна не зацікавлена в уповільненні процесу Придністровського врегулювання і сподівається на його прискорення, насамперед з огляду на налаштованість нової молдовської адміністрації. Проте й сьогодні сторони конфлікту все ще не спромоглися перейти безпосередньо до його політичного врегулювання і в основному концентруються на обговоренні проблем соціально-економічного й технічного характеру. Така ситуація насамперед пов'язана з непоступливістю придністровської сторони, яку активно підтримує РФ. Свій негативний внесок в уповільнення переговорного процесу у форматі «5 + 2» також вносять міжнародні карантинні заходи, запроваджені через пандемію коронавірусної хвороби COVID-19.

Загалом позиція України щодо Придністровського врегулювання є незмінною та цілком відповідає позиції Молдови і наших західних партнерів стосовно переговорного формату «5 + 2». Конфлікт має бути врегульований виключно мирними засобами з обов'язковим збереженням суверенітету й територіальної цілісності Молдовської держави в рамках її міжнародно визнаних кордонів та за надання особливого статусу Придністровському регіону в складі єдиної держави. Україна й надалі продовжуватиме підтримку Молдови в Придністровському врегулюванні. Наша держава готова підтримати будь-який прийнятний для офіційної влади в Кишиневі план врегулювання, за винятком таких дій, які би могли призвести до послаблення державності Молдови та набуття Придністров'ям «права вето» в питаннях зовнішньої політики та безпеки РМ. Україна також послідовно виступає за якнайшвидше виконання Росією своїх зобов'язань стосовно виведення військ, озброєння та амуніції з Придністров'я.

Україна послідовно підтримує зусилля офіційного Кишинева щодо реінтеграції Придністров'я. Зокрема, ухвалено принципове рішення підтримати владу Молдови в тому, що з вересня 2021 р. до міжнародного автомобільного руху через український кордон будуть допущені лише транспортні

засоби Придністровського регіону з погодженими між Кишиневом і Тирасполем «нейтральними» номерними знаками та стікером «MD». Відповідно до цієї домовленості в містах Тирасполі та Рибниці відкриваються спільні пункти реєстрації транспортних засобів. Це унеможливить в'їзд в Україну автомобілів із незаконними номерами і дозволить також запобігти використанню негативного Придністровського прецеденту в тимчасово окупованих ОРДЛО. На переговорах із виконання Мінських домовленостей щодо припинення вогню на сході України в рамках Тристоронньої контактної групи це усуне підстави для можливих звинувачень України в порушенні Віденської конвенції 1968 р. про дорожній рух, а також позбавить українських перевізників конкуренції з боку нелегальних учасників та поверне їм частку втраченого ринку придністровських перевезень.

Україна та Молдова, як й інші регіональні актори, зацікавлені в стабілізації ситуації в Придністров'ї, оскільки це поліпшить криміногенну ситуацію в регіоні, зменшить потік контрабанди в Україну, поставить заслон нелегальній міграції до ЄС. На думку керівництва Молдови, Румунії, інших джерел, «придністровська адміністрація» продовжує й досі триматися на плаву саме за рахунок контрабанди та інших незаконних економічних операцій. Сам факт існування конфлікту в безпосередній близькості від кордонів України стає потенційною загрозою її можливого втягнення у протистояння. Все це провокує стратегічну нестабільність на кордоні України, особливо якщо брати до уваги розміщення на території Придністров'я російських військових підрозділів та складів озброєння, що загрожує нашим національним інтересам. Активна участь України в урегулюванні конфлікту має велике значення для забезпечення міжнародного престижу Української держави.

Значні надії щодо завершення Придністровського конфлікту покладалися на можливості Українського головування в ОБСЄ у 2013 р. Україна як Головуюча країна зробила помітний внесок в активізацію цього процесу. Проте агресія Росії проти України в 2014 р., спроби анексії Криму й тимчасова окупація частки Донбасу, окрім того, що спричинили нові екзистенціальні загрози Україні, фундаментальні небезпеки та загрози регіональній і всій європейській безпеці, призупинили та знецінили попередні зусилля й напрацювання щодо Придністровського питання.

Російська агресія проти нашої держави, окупація Криму та воєнні дії на сході України, що

тривають, суттєво змінили контекст Придністровського врегулювання, посилили його значущість, зробили життєво важливим фактором національної безпеки України, зруйнували будь-яку довіру до Росії як посередника та гаранта Придністровського врегулювання в очах міжнародної спільноти та України. Тридцятирічний досвід Придністровського врегулювання стає для нашої країни наочним прикладом ефективною протидії російським експансіоністським намірам. Уважне вивчення придністровського досвіду, помилок, зроблених як Молдовою, так і Україною в довготривалому процесі Придністровського врегулювання, повинно визначати наші подальші дії на тимчасово окупованих територіях Донбасу, допомогти сформуванню стратегію деокупації тимчасово захоплених Росією українських територій.

Досвід Придністровського врегулювання. Висновки й рекомендації для Донбасу

Зазначені два конфлікти, як й інші на пострадянському просторі, не мають прямих аналогій. Кожен має свої відмінності, проте між ними існує чимало спільних рис і паралелей, тому що вони тісно пов'язані між собою потужним дестабілізуючим російським фактором [26]. Разом із тим російсько-українська війна переважає за своїми масштабами, руйнівними наслідками та людськими жертвами, а її політичні причини й наслідки для сторін є набагато глибшими та більш фундаментальними. Посилуючим негативним фактором також є наявність протяжного спільного кордону з країною-агресором.

З огляду на зазначене вище можна сформулювати деякі висновки та рекомендації.

1. Як і російсько-український конфлікт навколо Криму й тимчасово окупованих окремих районів Донбасу, Придністровський є конфліктом геополітичного (світоглядного) типу (лише з незначним міжетнічним компонентом). Позиції сторін таких конфліктів принципово відрізняються не за етнічною чи конфесійною ознаками, відмінностями культур їхніх учасників, а полягають у світоглядних розбіжностях. У цьому випадку йдеться про геополітичну орієнтацію населення та еліт по обидва береги Дністра: якщо більшість населення Придністров'я орієнтується на зв'язки з Росією, то переважна частка представників РМ бачить своє майбутнє у Європі.
2. Якщо у мирній Угоді 1992 р. сторонами конфлікту чітко визначено РФ і РМ, то в подальших документах Придністровського врегулювання молдовська сторона зробила фундаментальну помилку, погодившись визнати Придністров'я своїм головним супротивником, окремою стороною конфлікту. Росії, яка під час гарячої фази конфлікту була його фактичною учасницею, вдалося перебрати на себе роль миротворця-посередника. Україна і Молдова погодилися на правову суб'єктність окупаційної влади в Придністров'ї як сторони переговорів та конфлікту.
3. Центральній владі країн, у яких зовнішніми силами спровоковані «сепаратистські конфлікти», не можна погоджуватися на ведення прямих переговорів з окупаційною маріонетковою адміністрацією т. зв. «сепаратистських» районів. Переговори необхідно вести безпосередньо із зовнішніми незалежними гравцями, які цей конфлікт спровокували, забезпечують і здатні приймати власні рішення. Водночас необхідно протидіяти намірам країни-агресора щодо правової фіксації федералізації країни, що може створити небезпеку блокування проведення суверенної зовнішньої та внутрішньої політики держави.
4. Легітимізації придністровської «влади» сприяє Москва, яка регулярно звертається до Тирасполя за «дозволами» для відкриття виборчих дільниць та проведення російських виборів у регіоні, попередньо тривалий час роздаючи російські паспорти «придністровцям». Аналогічну експансіоністську тактику Росія сповідує й у тимчасово окупованій частині Донбасу, де також роздаються російські паспорти, що може призвести до створення виборчих дільниць для проведення не лише нелегальних місцевих виборів, а й незаконних виборів до органів РФ. Україна, її партнери, відповідні міжнародні інституції мають жорстко реагувати на спроби окупаційної «влади» в ОРДЛО щодо проведення «виборів».
5. Незважаючи на економічні зусилля ЄС щодо Придністров'я, останнє не стало ближчим до Європи, натомість успішнішою виявляється пропагандистська кампанія РФ. Опитування свідчать, що більшість «придністровців» бачать себе разом з Росією або незалежними. Це є переконливим прикладом для України у її зусиллях з деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій на сході України. Великого значення набуває проведення ефективної

- інформаційно-роз'яснювальної політики як у Придністров'ї, так і на тимчасово окупованій частині Донбасу створення високопрофесійного альтернативного російськомовного телебачення, якісного інформаційного продукту.
6. З 1990-х років Придністров'я є фактором економічної, кримінальної та контрабандної загрози для України, загроз військово-політичного конфлікту поблизу її кордонів. Останніми роками регіон стає також додатковим чинником екзистенціальних загроз з боку РФ, зважаючи на небезпеку російських планів щодо військового «прорубання» придністровсько-азовського коридору для забезпечення повноцінного функціонування окупованого Криму.
 7. Від початку російської агресії проти України продовження військової присутності Росії в Придністров'ї стає додатковим фактором безпечних загроз як для України, так і всього Чорноморського регіону. Необхідно переформатувати та суттєво інтернаціоналізувати наявний «миротворчий» механізм за рахунок виведення російського військового контингенту та розгортання Місії міжнародних цивільних спостерігачів.
 8. Під час вирішення питання можливого розгортання колективних миротворчих сил у тимчасово окупованих районах Донбасу необхідно уникати ситуації, коли для цього пропонується значний російський військовий чи цивільний контингент. Подібні міжнародні операції мають проводитися або за участі контингентів виключно нейтральних країн, або якомога більшою кількістю національних контингентів, що гарантуватиме безсторонність місії.
 9. Аналіз, проведений у цьому дослідженні, а також наведену аргументацію доцільно враховувати під час визначення стратегії України з протидії російській агресії та повернення неконтрольованих українських територій, а також у відповідних концептуальних стратегічних зовнішньо-політичних та безпекових документах Української держави¹.

¹ Автор щиро вдячний О. Александрову, О. Самарському та А. Филипенку за попереднє ознайомлення зі статтею та висловлення слушних порад і рекомендацій, які були враховані під час підготовки остаточного тексту публікації.

Список використаних джерел

1. Перепелица Г. Н. Конфликт в Приднестровье. Причины, проблемы и прогноз развития. Київ : Стило, 2001. 147 с.
2. Вітман К. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 101–106. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/vitman_prydnistrov_ia.pdf (дата звернення: 02.09.2021).
3. Вітман К. М. Придністровський конфлікт: сучасний етап врегулювання. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр.* Одеса, 2009. Вип. 37. С. 9–20. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/194/app-37_Vitman_K_M_%25289-20%2529.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.09.2021).
4. Кучик О., Цебенко О. Участь України у врегулюванні етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2011. Вип. 28. С. 3–12. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/VLNU_Mv_2011_28_3.pdf (дата звернення: 02.09.2021).
5. Гетьманчук А. Позиції України щодо придністровського конфлікту: аналіз. зап. *Главком*. 2013. Січ. URL: <http://glavcom.ua/articles/9409.html> (дата звернення: 02.09.2021).
6. Звездова О. Україна у вирішенні Придністровського конфлікту на сучасному етапі. 2013. URL: <file:///C:/Users/%D0%98%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C/Downloads/7625-160015-1-10-20160824.pdf> (дата звернення: 02.09.2021).
7. Пирожков С. І. Придністровський конфлікт та війна на Донбасі. *Україна дипломатична : наук. щорічник*. Київ, 2015. Вип. 16. С. 661–671.
8. Гладченко І. Локальні конфлікти у Придністров'ї та на Сході України: порівняльна характеристика. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 18–21.
9. Гладченко І. Співпраця України та Молдови щодо вирішення придністровського конфлікту (1992–2015 рр.). *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. Вінниця, 2015. № 1–2 (2015). С. 467–473.

10. Малишев Д. Приднестровский конфликт и вопросы урегулирования. *Международная жизнь*. 2020. № 9. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2400> (дата звернення: 02.09.2021).
11. Булатов Ю. Российско-молдавские отношения в царствование первых Романовых. *Международная жизнь*. 2019. № 8. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2232> (дата звернення: 02.09.2021).
12. Булатов Ю. Молдавия и политика Дома Романовых во времена Русско-турецких войн (1710–1812 гг.). *Международная жизнь*. 2019. № 11. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2275> (дата звернення: 02.09.2021).
13. Булатов Ю. История присоединения Бессарабии к России. Новое прочтение темы – урок не впрок? *Международная жизнь*. 2020. № 1. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2299> (дата звернення: 02.09.2021).
14. Загилюк Я. В. Фальсифікат історичного джерела. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАНУ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=falsyfikat_istorychnogo_dzherela (дата звернення: 02.09.2021).
15. Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі / Києво-Могилянський колегіум. URL: <https://gkml.kiev.ua/kafedra-istoriyi-2/moskovija-kiyivskaja> (дата звернення: 02.09.2021).
16. Соглашение о принципах мирного урегулирования вооруженного конфликта в Приднестровском регионе Республики Молдова. 21.07.1992. URL: <http://mfa-pmr.org/ru/sGv> (дата звернення: 02.09.2021).
17. Европейский суд по правам человека. Дело Илашку и другие против Молдовы и России (Жалоба № 48787/99). Решение. Страсбург. 8 июля 2004 г. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rilascucase.html> (дата звернення: 02.09.2021).
18. Филипенко А. Антипример Молдовы: что дал Кишиневу «мягкий подход» в диалоге с Приднестровьем. *Європейська правда*. 2020. 9 дек. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2020/12/9/7117202/> (дата звернення: 02.09.2021).
19. Сидоренко С. «Ім потрібен президент, що буде підлеглим Росії»: як голосує Придністров'я за 28 років після війни. *Європейська правда*. 2020. 24 листоп. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2020/11/24/7116868/> (дата звернення: 02.09.2021).
20. Ястребчак В. План Ющенко в истории молдово-приднестровского урегулирования: 15 лет спустя. *Regnum*. 2020. 3 июл. URL: <https://regnum.ru/news/polit/3001179.html> (дата звернення: 02.09.2021).
21. Чернявский С. Приднестровье в тисках украинского кризиса. К 25-летию начала приднестровского конфликта. *Международная жизнь*. 2017. № 8. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1896> (дата звернення: 02.09.2021).
22. Стамбульский документ 1999 года / ОБСЕ. Стамбул, 1999. 287 с. С. 52–53. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/1/39573.pdf> (дата звернення: 02.09.2021).
23. Декларація Батумського саміту, схвалена главами держав Асоційованого тріо – Грузії, Республіки Молдова та України / Президент України Володимир Зеленський : офіц. інтернет-представництво. 2021. 19 лип. URL: <https://www.president.gov.ua/news/deklaraciya-batumskogo-samitu-shvalena-glavami-derzhav-asoci-69609> (дата звернення: 02.09.2021).
24. Евтеев С. И., Дынгес А. А. Стратегия США и ЕС в процессе урегулирования Приднестровской региональной проблемы. URL: <file:///C:/Users/%D0%98%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C/Downloads/1202-2436-1-10-20160204.pdf> (дата звернення: 02.09.2021).
25. Гаврилова С. Основные направления политики Евросоюза в Черноморском регионе. *Международная жизнь*. 2020. № 4. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2336> (дата звернення: 02.09.2021).
26. Лоссовський І. Є. Зовнішньополітична стратегія Росії щодо країн пострадянського простору як реалізація нової доктрини обмеженого суверенітету. *Стратегічна панорама*. 2018. № 2. С. 19–30. URL: <https://niss-panorama.com/index.php/journal/article/view/79/81> (дата звернення: 02.09.2021).

References

1. Perepelytsia, H. N. (2001). *Conflict in Transnistria. Causes, problems and development prognoses*. Kyiv: Stylos, 147 p. [in Russian].
2. Vitman, K. (2008). Transnistria: conflict settlement perspective. *Politychnyi menedzhment*, 4, 101–106. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/vitman_prydnistrov_ia.pdf [in Ukrainian].
3. Vitman, K. M. (2009). Transnistrian conflict: modern stage of settlement. *Aktualni problemy polityky*. Issue 37, pp. 9–20. http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/194/app-37_Vitman_K_M_%25289-20%2529.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
4. Kuchyk, O., Tsebenko, O. (2011). Participation of Ukraine in ethnopolitics conflicts settlement at the postsoviet space. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria: Mizhnarodni vidnosyny*, 28, 3–12. https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/VLNU_Mv_2011_28_3.pdf [in Ukrainian].

5. Hetmanchuk, A. (2013). *Positions of Ukraine on the Transnistrian Conflict*. Glavkom.ua. <http://glavcom.ua/articles/9409.html> [in Ukrainian].
6. Zvezdova, O. (2013). *Ukraine in the current stage of the Transnistrian conflict settlement*. Retrieved September 02, 2021 from file:///C:/Users/%D0%98%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C/Downloads/7625-160015-1-10-20160824.pdf [in Ukrainian].
7. Pirozhkov, S. I. (2015). Transnistrian conflict and war in Donbas. *Ukraina dyplomatychna*. Issue 16, pp. 661–671 [in Ukrainian].
8. Hladchenko, I. (2015). Local conflicts in Transnistria and East of Ukraine: comparative characteristics. *Naukovi pratsi istorichnoho facultetu Zaporizhskoho natsionalnoho universytetu*. No. 44. Vol. 2, pp. 18–21 [in Ukrainian].
9. Hladchenko, I. (2015). Ukraine–Moldova cooperation on the Transnistria conflict settlement (1992–2015). *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu. Seria B. Humanitarni nauky*, 1–2, 467–473 [in Ukrainian].
10. Malyshev, D. (2020). Transnistria conflict and issues of settlement. *Mezhdunarodnaia zhyzn*. No. 9. Retrieved September 02, 2021 from <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2400> [in Russian].
11. Bulatov, Yu. (2019). Russia–Moldova relations at the time of the first Romanovs. *Mezhdunarodnaia zhyzn*. No. 8. Retrieved September 02, 2021 from <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2232> [in Russian].
12. Bulatov, Yu. (2019). Moldova and the Politics of the House of Romanov during the Russian–Turkish Wars (1710–1812). *Mezhdunarodnaia zhyzn*. No. 11. Retrieved September 02, 2021 from <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2275> [in Russian].
13. Bulatov, Yu. (2020). History of the annexation of Bessarabia to Russia. A new reading of the topic – not a lesson for the future? *Mezhdunarodnaia zhyzn*. No. 1. Retrieved September 02, 2021 from <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2299> [in Russian].
14. Zatyliuk, Ya. V. (n. d.). Falsified historical sources. *Entsyklopedia istorii Ukrainy*. Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine. http://www.history.org.ua/?termin=falsyfikat_istorychnogo_dzherela [in Ukrainian].
15. Dashkevych, Ya. (n. d.). *How Muscovy appropriated the history of Kyivan Rus*. Kyiv–Mohyla Collegium. Retrieved September 02, 2021 from <https://gkmk.kiev.ua/kafedra-istoriyi-2/moskovija-kiyivskaja> [in Ukrainian].
16. Minister of Foreign Affairs of the PMR. *Agreement on the principles of peaceful settlement of the armed conflict and the Transnistrian region of the Republic of Moldova from 21 July 1992*. (1992). mfa-pmr.org. Retrieved September 02, 2021 from <http://mfa-pmr.org/ru/sGv> [in Russian].
17. European Court of Human Rights. *The case Ilascu and others v. Moldova and Russia*. (Complaint No. 48787/99). Solution. Strasbourg. July 8, 2004. [hrlibrary.umn.edu](http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rilascucase.html). Retrieved September 02, 2021 from <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rilascucase.html> [in Russian].
18. Filipenko, A. (2020, December 9). *Anti-example of Moldova: what gave Chisinau a «soft approach» in the dialogue with Transnistria*. Yevropeiska pravda. Retrieved September 02, 2021 from <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2020/12/9/7117202/> [in Russian].
19. Sydorenko, S. (2020, November 24). **«They need the President, who will be subordinate to Russia»: how Transnistria votes 28 years after the war**. Yevropeiska pravda. Retrieved September 02, 2021 from <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2020/11/24/7116868/> [in Ukrainian].
20. Yastrebchak, V. (2020, July 3). *Yushchenko's plan in the history of the Moldova–Transnistria settlement: 15 years later*. Regnum. Retrieved September 02, 2021 from <https://regnum.ru/news/polit/3001179.html> [in Russian].
21. Cherniavskiy, S. (2017). Transnistria in the grip of the Ukrainian crisis. On the 25th Anniversary of the beginning of the Transnistrian Conflict. *Mezhdunarodnaia zhyzn*. No. 8. Retrieved September 02, 2021 from <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1896> [in Russian].
22. OSCE. *The 1999 Istanbul Document*. (1999). Istanbul, 287 p. Pp. 52–53. OSCE. <https://www.osce.org/files/f/documents/7/1/39573.pdf> [in Russian].
23. *Declaration of the Batumi Summit, approved by the Heads of State of the Associated Trio – Georgia, the Republic of Moldova and Ukraine*. (2021, July 19). President of Ukraine Volodymyr Zelensky: officially online representation. Retrieved September 02, 2021 from <https://www.president.gov.ua/news/deklaraciya-batumskogo-samitu-shvalenaglavami-derzhav-asoci-69609> [in Ukrainian].
24. Yevtyeyev, S. I., & Dynges, A. A. (n. d.). *US and EU strategies in the process of settling the Transnistrian regional problem*. Retrieved September 02, 2021 from file:///C:/Users/%D0%98%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C/Downloads/1202-2436-1-10-20160204.pdf [in Russian].
25. Gavrilova, S. (2020). The main directions of the EU policy in the Black Sea Region. *Mezhdunarodnaia zhyzn*. No. 4. <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2336> [in Russian].
26. Lossovskiy, I. Ye. (2018). Russia's foreign policy strategy for the post-Soviet space as a realization of a new doctrine of limited sovereignty. *Strategična panorama*, 2, 19–30. National Institute for Strategic Studies. <https://niss-panorama.com/index.php/journal/article/view/79/81> [in Ukrainian].

МІЖЕТНІЧНА НЕТЕРПИМІСТЬ В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ ПАНДЕМІЇ COVID-19: ВИКЛИКИ І ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ

УДК 321.1-054.57:316.647.5+616-036.21
<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.04>

Бакальчук Владислава Олегівна –
головний консультант відділу гуманітарної політики
та розвитку громадянського суспільства
центру суспільних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат філософських наук
ORCID: 0000-0001-7723-6802

У статті визначено основні етнополітичні виклики пандемії COVID-19, що здійснювали глобальний вплив на рівень соціальної згуртованості та суспільної стійкості, а також на темпи подальшого сталого розвитку на міжнародному та національному рівнях. Пандемія COVID-19 негативно вплинула на стан забезпечення прав людини в усьому світі, призвела до зростання соціальної нерівності й дискримінації окремих міноритарних спільнот, а також посилила конфліктогенний потенціал у сфері міжетнічних/міжрасових відносин у суспільствах через поширення міжетнічної нетерпимості.

Мета статті – проаналізувати основні тенденції виявів міжетнічної нетерпимості за період пандемії COVID-19 в українському суспільстві та окреслити підходи державної політики щодо забезпечення внутрішньополітичної стійкості й соціальної згуртованості у сфері міжетнічних відносин.

Простежено основні тенденції впливу пандемії коронавірусу на рівень міжетнічної толерантності та вияви міжетнічної нетерпимості. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок про те, що попри тенденцію зростання ксенофобії до міноритарних груп в українському суспільстві не спостерігається значного зростання злочинів на ґрунті нетерпимості. Проте недоліки нормативно-правового регулювання політики протидії проявам міжетнічної нетерпимості негативно впливають на можливості органів державної влади фіксувати прояви міжетнічної нетерпимості на національному рівні та ефективно їм протидіяти.

Досліджено вплив соціально-економічних факторів нестабільності на прояви міжетнічної ксенофобії та відчуття уявної/реальної загрози дискримінації за етнічною приналежністю, обґрунтовано необхідність подолання соціально-економічної нерівності уразливих груп меншин, що є важливою складовою частиною державної політики забезпечення сталого розвитку в постковідний період. Також проаналізовано ризики поширення міжетнічних упереджень та мови ворожнечі у вітчизняному інформаційному просторі, їх вплив на стан міжетнічних відносин в українському суспільстві та соціальну консолідацію.

Ключові слова: пандемія COVID-19, міжетнічна нетерпимість, ксенофобія, етнополітичні виклики, соціально-економічна нерівність, уразливі групи, національні меншини.

Vladyslava Bakalchuk

ETHNIC INTOLERANCE IN THE CONTEXT OF THE SPREAD OF THE COVID-19 PANDEMIC: CHALLENGES AND CONTROL MEASURES

The article identifies the main ethno-political challenges of the COVID-19 pandemic, which had global consequences for the level of social cohesion and social stability, as well as the pace of further sustainable development at the international and national levels. The global COVID-19 pandemic has had a negative impact on human rights worldwide and has led to growing social inequality and discrimination against individual minority communities, as well as to the conflict potential of ethnic/racial relations in societies through the spread of ethnic xenophobia and intolerance.

The article aims to analyze the main trends of interethnic intolerance during the COVID-19 pandemic in Ukrainian society and to identify public policy approaches to ensure domestic political stability and social cohesion in the field of interethnic relations. The article analyzes the manifestations of the main tendencies of the coronavirus pandemic influence on the state of ethnic groups in the Ukrainian society, the level of ethnic tolerance and the manifestations of interethnic intolerance. The article concludes that despite a growing trend of xenophobia towards ethnic groups, no significant increase in hate crimes has been registered in Ukraine. However, shortcomings of the legal framework negatively affect the ability of the authorities to effectively register and confront the manifestations of ethnic intolerance at the national level.

The article also analyzes the influence of socio-economic instability on the manifestations of xenophobia and the perceived/real threat of discrimination based on ethnicity. The author defines the need to overcome socio-economic inequality of vulnerable minority groups, which is an important component of state policy of sustainable development in the post-COVID period. The article also considers the risks of spreading interethnic prejudices and hate speech in the domestic information space, their impact on the state of interethnic relations in Ukrainian society, social consolidation for sustainable development of Ukraine.

Keywords: COVID-19 pandemic, ethnic intolerance, xenophobia, ethno-political challenges, socio-economic inequality, vulnerable groups, national minorities.

Пандемія COVID-19 призвела до системних соціально-економічних наслідків, що негативно вплинули на стан захисту прав людини та окремих груп меншин у суспільствах на національному рівні. Міжнародні правозахисні організації вказують на загострення в умовах світової пандемії COVID-19 наявних раніше структурних причин нерівності, соціальної ізоляції та депривації, які зумовлені міцними зв'язками між етнічною/расовою приналежністю та низьким соціально-економічним статусом окремих груп меншин.

Нерівність й уразливість окремих етнічних груп, що посилювалася, сприяла зростанню ксенофобії до представників окремих іноетнічних груп через необґрунтовані побоювання, що такі особи можуть бути носіями COVID-19. Також зростання проявів ксенофобії та міжетнічної нетерпимості у світі зумовлювалося розповсюдженням прихильниками теорій змов чуток про те, що окремі групи расової/етнічної приналежності відповідальні за поширення пандемії. Погіршення економічного

становища в національних країнах та гуманітарні безпекові виклики поширення коронавірусної інфекції зумовили погіршення ставлення до мігрантів та іноземців. Необхідність подолання зростаючої дискримінації та проявів нетерпимості до груп меншин в умовах пандемії набуває гострої актуальності як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Етнополітичні виклики, які з'явилися внаслідок пандемії COVID-19, зумовили появу низки між-дисциплінарних медико-філософських досліджень проблем уразливості окремих етнічних/расових груп, що були пов'язані з поширенням коронавірусної хвороби COVID-19 [1], стосувалися соціального підґрунтя більш уразливого становища расових та етнічних груп щодо зараження коронавірусною інфекцією [2]. Гострої актуальності набули дослідження негативного впливу COVID-19 на суспільну толерантність до окремих етнічних/расових груп на тлі зростання тенденцій расизму, ксенофобії та міжетнічної нетерпимості. Відбула-

ся каталізація основних ксенофобських настроїв і расова дискримінація різного ступеня стосовно представників груп меншин, зокрема азійського походження [3], трудових мігрантів [4] та євреїв [5]. Окремим напрямом досліджень є аналіз інформаційних викликів, котрі супроводжують зростання проявів нетерпимості, наприклад, вплив медійного середовища через поширення дезінформаційних повідомлень на загострення суспільної напруги, відчуття тривоги та ксенофобії [6]. У Звіті Спеціального доповідача з питань меншин Ради ООН з прав людини [7] йдеться про появу у світі нової хвилі ненависті, ксенофобії та пропаганди, зростання суспільних настроїв проти іноземців, поширення антисемітських теорій змови, ісламофобії та зростання проявів ромофобії. З огляду на зазначене доцільно проаналізувати вплив світових тенденцій, що розгортаються в етнополітичній площині на тлі пандемії COVID-19, на українське суспільство з метою вироблення виваженої державної політики забезпечення суспільної стійкості та сталого розвитку в Україні.

Мета статті – проаналізувати основні тенденції проявів міжетнічної нетерпимості за період пандемії COVID-19 в українському суспільстві та виокремити підходи державної політики щодо забезпечення внутрішньополітичної та соціальної згуртованості у сфері міжетнічних відносин в Україні.

Українське суспільство традиційно характеризується високим рівнем міжетнічної толерантності та відсутністю значних внутрішніх суспільних конфліктів, що виникають на основі етнічної/расової приналежності. В умовах поширення пандемії COVID-19, попри високий рівень толерантності до «традиційних» і соціально інтегрованих груп етнічних меншин, в українському суспільстві зростає рівень міжетнічної ксенофобії [8]. Наприклад, частка тих, хто не хоче жити по сусідству з іммігрантами та іноземними працівниками, у 2020 р. зросла до 27,1 % (з 19 % – у 2006 та 2011 рр.), з людьми іншої національності – до 24,8 % (із 12 % – у 2006 р., 17 % – у 2011 р.). Згідно із соціологічним дослідженням [9], роми – єдина етнічна група, стосовно якої в українському суспільстві є ксенофобні установки про можливе обмеження прав людини (що права ромів безумовно потрібно обмежити, висловились 10,3 % опитаних, а 27,8 % респондентів вважають, що ці права можуть бути обмежені за певних обставин).

Інформаційні виклики поширення мови ворожнечі проти груп меншин, загострення яких від-

булося на тлі пандемії коронавірусу, мали низку проявів і в українському сегменті, що значною мірою зумовлено сталою тенденцією маргіналізації етнічної проблематики у вітчизняному медійному середовищі. У дослідженнях Інституту масової інформації (ІМІ) [10] йдеться про те, що українські загальнонаціональні онлайн-медіа майже не згадують про національні меншини та корінні народи. Цій темі було присвячено тільки 0,3 % всіх матеріалів, а серед основних топових тем значну частку (35,2 %) становлять кримінальні новини.

Така маргіналізація етнонаціональної проблематики, у свою чергу, сприяє поширенню міжетнічних стереотипів. Зокрема, в регіональних онлайн-медіа [11] на новини про національні меншини припало 0,6 % від загальної їх кількості. Водночас у кожній сьомій новині про національні меншини, або в 14 % публікацій, були присутні ознаки мови ворожнечі. На тлі пандемії коронавірусу існуючі упередження щодо ромської спільноти посприяли появі подібної тенденції в соціальних мережах, де спостерігаються розповсюдження контенту щодо загроз поширювання коронавірусної інфекції ромами, випадки застосування мови ворожнечі посадовими особами та значна підтримка місцевих груп соціальних мереж щодо проявів таких інцидентів.

Натомість в Україні вдалось уникнути зростання рівня проявів антисемітизму на тлі пандемії коронавірусу. За даними моніторингового звіту [12], зростання прямих проявів антисемітизму впродовж 2020 р. у нашій державі не зафіксовано. Проте серед інцидентів, що мають характер злочинів на ґрунті антисемітизму, зазначаються п'ять випадків фізичного насильства, напади на синагоги у містах Вінниці та Маріуполі, спроба підпалу синагоги в м. Херсоні, констатується зростання мови ворожнечі на цьому ґрунті.

За даними Генеральної прокуратури України [13], кількість злочинів на ґрунті ненависті та кількість потерпілих із числа іноземців та біженців в Україні за період пандемії порівняно з попередніми роками зменшилася. Станом на грудень 2020 р. зафіксовано 102 кримінальні правопорушення, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, проте тільки за одинадцятьма з них провадження передане до суду. Унаслідок кримінальних правопорушень постраждали 980 іноземців, нелегальних мігрантів та осіб без громадянства. Однак вітчизняними правоохоронними структурами прояви нетерпимості щодо етнічних спільнот (ромофобії, антисемітизму та інших видів

міжетнічної нетерпимості) окремо не фіксуються, що негативно впливає на ефективність обліку таких інцидентів та належну протидію їм з боку органів державної влади. Низькою залишається також кількість зареєстрованих злочинів на ґрунті ненависті, винних у яких було би притягнуто до кримінальної відповідальності. Поширеною є практика ігнорування факторів нетерпимості (ворожнечі) при фіксації кримінальних правопорушень, не простежується доведення відповідних справ до судового розгляду, що зумовлено недоліками нормативно-правового регулювання проявів міжетнічної нетерпимості в Україні.

Диспропорційний вплив пандемії COVID-19 на становище окремих груп меншин став викликом як для світової спільноти в цілому, так і для України зокрема. Соціально-економічні наслідки впровадження локдауну мали більш негативний вплив на етнічні спільноти компактного проживання в депресивних районах країни. Зростання тенденцій системної дискримінації щодо окремих груп меншин зумовлене нерівним доступом до медичних послуг, інформації про ризики зараження та засоби профілактики коронавірусної інфекції. Переведення навчання в дистанційну форму негативно вплинуло на стан забезпечення освітніх прав серед груп з незадовільним матеріальним становищем через їх недостатній доступ до мережі Інтернет, мобільного зв'язку й телебачення. У Спеціальній доповіді ООН зазначено, що до етнічних спільнот, які в Україні найбільше постраждали внаслідок пандемії коронавірусу та урядових заходів із протидії розповсюдження цієї інфекції, належить ромська [14], що простежується в погіршенні соціально-економічного становища, доступу до соціальних, медичних та освітніх послуг, неналежних санітарних умов, відсутності тестувань на COVID-19 тощо. Відзначається також стурбованість фактами ксенофобії та нетерпимості до ромів на тлі пандемії в Україні.

Як засвідчують дані опитування Міжнародного фонду «Відродження» [15], ромські домогосподарства виявилися надзвичайно вразливими в умовах запровадженого карантину. Так, 70 % респондентів стверджують, що представники їхньої родини втратили роботу протягом останнього місяця. До того ж переважна більшість (82 %) респондентів не відчуває себе в небезпеці через свою етнічну належність, протилежної думки дотримується лише 7 % опитаних. Найбільше (63 %) тих, хто почувається в повній безпеці, проживає в Західній Україні, а найменше (22 %) – у Східній. Водночас у дослідженні зазначається: що вищою є оцінка

матеріального становища родини, то більша частка респондентів вважає, що перебуває в повній безпеці.

Наявність ризиків подальшої маргіналізації та стигматизації ромів в українському суспільстві констатується й у спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [16]. Така тенденція може призвести до нівеляції позитивних здобутків попередніх заходів державної політики щодо інтеграції ромської спільноти в українське суспільство, реалізація яких відбувалася до 2020 р. Протидія проявам нетерпимості до окремих груп в українському суспільстві тісно пов'язана із заходами подолання соціально-економічної нерівності вразливих груп меншин. Потреба комплексного подолання етнополітичних викликів пандемії коронавірусу з метою відновлення сталого розвитку передбачає необхідність розбудови інклюзивного суспільства й упровадження заходів, спрямованих на соціально-економічний захист уразливих груп меншин з метою досягнення справжньої рівності у сфері забезпечення прав людини в Україні.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Високий рівень міжетнічної толерантності й реалізація політики протидії проявам міжетнічної нетерпимості залишаються вагомими чинниками забезпечення внутрішньополітичної стабільності та стійкості держави до зовнішніх викликів, зумовлених глобальними наслідками впливу пандемії COVID-19.

Необхідність удосконалення державної політики у сфері протидії проявам міжетнічної нетерпимості зумовлена негативним впливом пандемії коронавірусної інфекції на стан міжетнічної толерантності в українському суспільстві. Проте, незважаючи на тенденцію зростання ксенофобії до окремих іноетнічних груп, в українському суспільстві відсутня тенденція до зростання злочинів на ґрунті нетерпимості. Наявні недоліки й прогалини нормативно-правового регулювання політики протидії проявам міжетнічної нетерпимості негативно впливають на можливості органів державної влади ефективно фіксувати випадки міжетнічної нетерпимості та протидіяти цим проявам на національному рівні.

Подолання негативних наслідків диспропорційного впливу пандемії в українському суспільстві

потребує розроблення й упровадження відповідних заходів державної політики щодо соціально-економічного захисту вразливих груп з числа меншин в українському суспільстві. Ефективність державної політики протидії проявам міжетнічної нетерпимості також потребує комплексного підходу з удосконалення вітчизняного законодавства та імплементації заходів подолання міжетнічних упереджень в інформаційному середовищі, забезпечення невідворотності

покарання за злочини на ґрунті нетерпимості в Україні.

Довготривалий характер впливу пандемії коронавірусу на глобальному та національному рівнях зумовлює необхідність подальших наукових досліджень підходів щодо забезпечення соціальної стійкості та суспільної згуртованості в етнополітичній площині з метою сталого розвитку українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Escobar G. J., Adams A. S., Liu V. X., Soltesz L., et al. Racial Disparities in COVID-19. Testing and Outcomes. *Annals of Internal Medicine*. 2021. 9 February. URL: <https://doi.org/10.7326/M20-6979> (дата звернення: 05.04.2021).
2. Lopez L. III, Hart L. H. III, Katz M. H. Racial and Ethnic Health Disparities Related to COVID-19. *Jama Network*. 2021. 22 January. URL: <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/2775687> (дата звернення: 05.04.2021).
3. He L., Zhou W., He M., Nie X., He J. Openness and COVID-19 induced xenophobia: The roles of trade and migration in sustainable development. *PLOS ONE*. 2021. 8 April. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0249579> (дата звернення: 15.05.2021).
4. Hennebry J. H. Quarantined! Xenophobia and migrant workers during the COVID-19 pandemic / International Organization for Migration (IOM). Geneva, 2020. August. URL: <https://publications.iom.int/system/files/pdf/quarantined.pdf> (дата звернення: 10.05.2021).
5. Antisemitism Worldwide / Kantor Center. 2020. URL: https://en-humanities.tau.ac.il/sites/humanities_en.tau.ac.il/files/media_server/Antisemitism%20Worldwide%202020.pdf (дата звернення: 05.02.2021).
6. Noel T. K. Conflating culture with COVID-19: Xenophobic repercussions of a global pandemic. *Social Sciences & Humanities Open*. 2020. 2 (1): 100044. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2020.100044> (дата звернення: 15.03.2021).
7. Varennes F. Report of the Special Rapporteur on Minority Issues. Hate speech, social media and minorities. A/HRC/46/57. 46th session. 2021. URL: <https://www.ohchr.org/en/issues/minorities/srminorities/pages/annual.aspx> (дата звернення: 15.05.2021).
8. Акуленко Л., Балакірева О., Волосевич І., Дмитрук Д. та ін. Світове дослідження цінностей в Україні. 2020. Листопад. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 15.02.2021).
9. Оцінка ситуації з дотриманням прав людини. Соціологічне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва» (6–19 жовтня 2020 р.). URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1752750785fd209f785d5b3.14537781.pdf> (дата звернення: 20.02.2021).
10. Ромські діти, хейтспітч та права людини: що пишуть медіа про національні меншини / Інститут масової інформації. 2020. 28 лип. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/romski-dity-hejtspich-ta-prava-lyudyny-shho-pyshut-media-pro-natsionalni-menshynu-i34258> (дата звернення: 15.02.2021).
11. Найбільше мови ворожнечі в онлайн-ЗМІ Львова й Одеси / Інститут масової комунікації. 2020. 26 черв. URL: https://imi.org.ua/news/najbilshe-movy-vorozhnechi-v-onlajn-zmi-lvova-i-odesy-doslidzhennya-imi-i33790?fbclid=IwAR0Qjx3VLaebmjIjxdEMeKRcua_wriTBLG_Mn2aqa8WQsifcYVCF5dO3il0 (дата звернення: 15.02.2021).
12. Антисемітизм в Україні. Звіт за 2020 рік / ОЄОУ. URL: <https://jew.org.ua/images/pdf/AntisemitismUKR2020.pdf> (дата звернення: 10.02.2021).
13. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2020 року / Генеральна прокуратура України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&_c=fo (дата звернення: 20.03.2021).
14. УВКПЛ. Вплив пандемії COVID-19 на права ромів в Україні : інформ. довідка / Моніторингова місія з прав людини в Україні (ММПЛУ). 2020. 03 черв. 12 с. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/BN%20C19%20Roma%20UKR.pdf> (дата звернення: 20.02.2021).
15. Потреби і наслідки у ромських громадах від поширення коронавірусної хвороби в Україні. Основні результати дослідження (18 квітня – 1 травня 2020 р.) : аналіт. бриф / Міжнародний фонд «Відродження». Київ, 2020. 31 с. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/05/roma_brief.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

16. Вплив пандемії COVID-19 на ромську громаду в Україні. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 2020. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/prezentuvala-specz%D1%96alnu-dopov%D1%96d-vpliv-pandem%D1%96%D1%97-covid-19-na-romsku-gromadu-v-ukra%D1%97n%D1%96/> (дата звернення: 20.05.2021).

References

- Escobar, G. J., Adams, A. S., Liu, V. X., & Soltesz, L., et al. (2021, February 09). Racial Disparities in COVID-19 Testing and Outcomes. *Annals of Internal Medicine*. <https://www.acpjournals.org/doi/full/10.7326/M20-6979> [in English].
- Lopez, L. III, Hart, L. H. III, & Katz, M. H. (2021, January 22). *Racial and Ethnic Health Disparities Related to COVID-19*. *Jama Network*. <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/2775687> [in English].
- He, L., Zhou, W., He, M., Nie, X., & He, J. (2021, April 8). Openness and COVID-19 induced xenophobia: The roles of trade and migration in sustainable development. *PLOS ONE*. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0249579> [in English].
- International Organization for Migration. Hennebry, J. H. (2020). *Quarantined! Xenophobia and migrant workers during the COVID-19 pandemic*. IOM, Geneva. <https://publications.iom.int/system/files/pdf/quarantined.pdf> [in English].
- Kantor Center. *Antisemitism Worldwide*. (2020). https://en-humanities.tau.ac.il/sites/humanities_en.tau.ac.il/files/media_server/Antisemitism%20Worldwide%202020.pdf [in English].
- Noel, T. K. (2020). Conflating culture with COVID-19: Xenophobic repercussions of a global pandemic. *Social Sciences & Humanities Open*, 2(1): 100044. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7340067/> [in English].
- Varennnes, F. (2021). *Report of the Special Rapporteur on Minority Issues. Hate speech, social media and minorities*. A/HRC/46/57. (46th Session). ohchr.org. <https://www.ohchr.org/en/issues/minorities/srminorities/pages/annual.aspx> [in English].
- Akulenko, L., Balakireva, O., Volosevych, I., & Dmytruk, D., et al. (2020). *World Values Survey 2020 in Ukraine*. ucep.org.ua. http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf [in Ukrainian].
- Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. *Assessment of the human rights situation. Sociological research*. (2020, 6–9 October). dif.org.ua. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1752750785fd209f785d5b3.14537781.pdf> [in Ukrainian].
- IMI. *Roma children, hatespitch and human rights: what the media write about national minorities*. (2020, July 28). Instytut masovoi informatsii. <https://imi.org.ua/monitorings/romski-dity-hejtspitch-ta-prava-lyudyny-shho-pyshut-media-pro-natsionalni-menshyny-i34258> [in Ukrainian].
- IMI. *Most of the hate speech in the online media of Lviv and Odessa*. (2020, June 26). Instytut masovoi informatsii. https://imi.org.ua/news/najbilshe-movy-vorozhnechi-v-onlajn-zmi-lvova-i-odesy-doslidzhennya-imi-i33790?fbclid=IwAR0Qjx3VLaeBmjIjxdEMeKRcua_wriTBLG_Mn2aqo8WQsifcYVCF5dO3il0 [in Ukrainian].
- OEU. *Anti-Semitism in Ukraine. Report for 2020*. (n. d.). jew.org.ua. <https://jew.org.ua/images/pdf/AntisemitismUKR2020.pdf> [in Ukrainian].
- Prosecutor General's Office. *The only report on criminal offenses in the country for December 2020*. (2020). old.gp.gov.ua. https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&c=fo [in Ukrainian].
- United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. *The impact of the COVID-19 pandemic on Roma rights in Ukraine. Information reference*. (2020, June 03). UNHR. <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/BN%20C19%20Roma%20UKR.pdf> [in Ukrainian].
- International Renaissance Foundation. *Needs and consequences in Roma communities from the spread of coronavirus disease in Ukraine: analytical brief*. (2020). IRF.ua. https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/05/roma_brief.pdf [in Ukrainian].
- Parliamentary Commissioner for Human Rights. *The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Roma Community in Ukraine: Special Report*. (2020). ombudsman.gov.ua. Retrieved May 20, 2020 from <https://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/prezentuvala-specz%D1%96alnu-dopov%D1%96d-vpliv-pandem%D1%96%D1%97-covid-19-na-romsku-gromadu-v-ukra%D1%97n%D1%96/> [in Ukrainian].

МІГРАЦІЯ ТА КОРОНАКРИЗА: НАСЛІДКИ, ПЕРСПЕКТИВИ, НАПРЯМИ РЕАГУВАННЯ

УДК 314.74

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.05>

Малиновська Олена Анатоліївна –
головний науковий співробітник
відділу соціальної стратегії
центру економічних і соціальних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
доктор наук з державного управління,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0001-5305-0253

Трудова міграція за кордон має значний вплив на соціально-економічний та демографічний розвиток України. Тому усвідомлення наслідків пандемії для міграційних процесів, урахування міграції під час розроблення стратегії виходу з кризи має вкрай важливе значення. Статтю присвячено пошукам відповіді на ключові для адекватного реагування на міграційні виклики запитання: «Як криза впливає на становище мігрантів? На інтенсивність та спрямованість міграційних потоків? Як ці зміни впливатимуть на розвиток української економіки та суспільства?» Даних щодо динаміки сучасної міжнародної міграції замало. Тому огляд гіпотетичної міграційної ситуації, як і вироблення рекомендацій стосовно можливих політичних рішень, базуються не лише на їх аналізі, а й на узагальненні наслідків попередніх економічних криз для міграційних процесів, виокремленні та екстраполяції на сучасні реалії їх сутнісних характеристик.

В умовах кризи попит на додаткову робочу силу з-за кордону зменшується, проте це зумовлює не так повернення мігрантів на Батьківщину, як зменшення виїзду, а точніше, його відтермінування. Не всі країни та не всі галузі економіки переживають кризу однаково, тому відбувається перетікання мігрантів з одних сфер зайнятості до інших, з найбільш уражених кризою країн – до країн з вищим рівнем добробуту. Змінюється не стільки потужність міграційних потоків, скільки їх спрямованість та характеристики.

Повернення мігрантів в Україну не набуло масового характеру, є лише тимчасовим, більше того, якщо економічна ситуація в країні погіршиться, а в країнах призначення відновлення економіки відбуватиметься успішно, виїзд на роботу за кордон може інтенсифікуватися. Ураховуючи те, що трудова міграція з України триватиме й надалі, держава має значно посилити свої зусилля, спрямовані на захист прав та інтересів українських громадян за кордоном. Необхідно забезпечити доступ мігрантів до медичних послуг, соціальної допомоги, допомоги по безробіттю тощо, активізувати з цією метою переговорний процес із країнами перебування трудових мігрантів. Окремої уваги потребує підтримка репатріаційного потоку, який може сприяти послабленню дефіциту працівників, необхідних економіці, прислужитися швидшому виходу з кризи.

Ключові слова: міграція, коронакриза, трансформація міграційних процесів, міграційна політика.

Olena Malynovska

MIGRATION AND CORONACRISIS: CONSEQUENCES, PROSPECTS, DIRECTIONS OF RESPONSE

Labor migration abroad has a significant impact on the socio-economic and demographic development of Ukraine. Therefore, awareness of the consequences of the pandemic for migration processes, taking into account the migration component in developing a strategy for overcoming the crisis is extremely important. The article focuses on finding the key answers to adequately respond to migration challenges. The question is: 'How does the crisis affect the situation of migrants? How does the crisis affect the intensity and direction of migration flows? How will these changes affect the development of the Ukrainian economy and society?' There is not enough data on the dynamics of modern international migration. Therefore, the review of the hypothetical migration situation, as well as the development of recommendations for possible policy solutions, are based not only on their analysis, but also on generalizing the effects of previous economic crises on migration processes, identification and extrapolation to modern realities of their essential characteristics.

During the crisis, the demand for additional labor from abroad is declining, but this leads not so much to the return of migrants to their homeland, as to a decrease in emigration, but rather to its postponement. Not all countries and not all sectors of the economy are experiencing the crisis in the same way, so there is a flow of migrants from one area of employment to another, from the most affected by the crisis countries to more prosperous. It is not so much the power of migration flows that changes, but their direction and characteristics.

The return of migrants to Ukraine has not become widespread, it is only temporary, moreover, if the economic situation in the country will deteriorate, and in the countries of destination economic recovery will be successful, labor migration may intensify. Given the continuing labor migration from Ukraine, the state should significantly intensify its efforts to protect the rights and interests of Ukrainian citizens abroad. It is necessary to ensure access of migrants to medical services, social assistance, unemployment benefits, etc., to intensify the negotiation process with the countries of residence of migrant workers. Particular attention needs to be paid to supporting the repatriation flow, which can help reduce the shortage of workers needed by the economy, to serve a faster way out of the crisis.

Keywords: migration, coronacrisis, transformation of migration processes, migration policy.

Карантинні заходи, уведені більшістю країн світу у відповідь на пандемію COVID-19, суттєво обмежили можливості міжнародної мобільності. Для запобігання розповсюдженню вірусу понад 150 країн світу закривали свої кордони. Епідемія позбавила людей можливості подорожувати, виїхати на відпочинок, відвідувати родичів або друзів. Водночас вірус став на перешкоді потокам трудової міграції, що значно серйозніше, оскільки мільйони людей не змогли виїхати на заробітки чи то в межах власних держав, чи то за кордон. Унаслідок цього їхні сім'ї залишилися без сподіваного доходу, а працедавці – без необхідної робочої сили.

Ще більший вплив на міжнародні міграційні потоки спричиняє зумовлена пандемією, карантинном та обмеженнями міжнародних контактів економічна рецесія. За прогнозами Світового банку, вона буде найглибшою і найбільш затяжною після Другої світової війни, удвічі серйознішою, ніж за результатами світової фінансово-економічної кри-

зи 2008–2009 рр. [1]. З економічними проблемами стикнулися більше країн, ніж навіть під час Великої депресії 1930-х років, – практично весь світ. На відміну від попередніх економічних спадів, які сфера послуг переживала порівняно добре, нинішня криза передусім завдала удару різноманітним сервісам, що, зважаючи на спад у промисловості й торгівлі, спричинить найбільше з 1960-х років безробіття. У найближчій перспективі сподіване відновлення економіки не буде достатнім, щоб досягти докризового рівня.

Подальший перебіг пандемії COVID-19 лишається непередбачуваним, як і перспективи її наслідків для світової та національної економіки. Проте очевидно, що міжнародна міграція зазнає суттєвих змін і в результаті обмеження мобільності, і внаслідок економічних негараздів.

Уповні ці зміни відчуватимуться в Україні, де трудова міграція за кордон справляє значний вплив

на розвиток країни. Тому усвідомлення наслідків пандемії для міграційних процесів, урахування міграції під час розроблення стратегії виходу з кризи має вкрай важливе значення. Для адекватного реагування на міграційні виклики необхідно визначити: як криза впливає на становище мігрантів; на інтенсивність та спрямованість міграційних потоків (чи зменшується виїзд, чи зростає повернення на Батьківщину); як ці зміни впливатимуть на розвиток української економіки та суспільства. Пошукам відповідей на ці ключові для подальшого розвитку міграційної політики питання й присвячено цю статтю.

Міжнародна організація з міграції (МОМ), Міжнародна організація праці (МОП), Організація з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), як і низка зарубіжних та вітчизняних аналітичних центрів, наприклад CEDOS, уже висловилися щодо впливу коронакризи на міграційні процеси. Проте даних щодо динаміки сучасної міжнародної міграції наразі замало. Тому огляд гіпотетичної міграційної ситуації, як і вироблення рекомендацій стосовно можливих політичних рішень, базуватиметься не лише на їх аналізі, а й на узагальненні наслідків попередніх економічних криз, виокремленні та екстраполяції на сучасні реалії їх сутнісних характеристик. Аналогії, зрозуміло, не є і не можуть бути абсолютними, а нинішня коронакриза взагалі унікальна, оскільки пов'язана не так із циклічністю світової економіки, як із пандемією COVID-19. Тим не менш, виявлені на основі попереднього історичного досвіду закономірності впливу кризи на міграцію можуть прислужитись у прогнозуванні подальшого розвитку міграційної ситуації та визначенні напрямів реагування на неї.

Класична економічна теорія вбачає пряму залежність інтенсивності міграційних процесів від циклічності економіки. За умов економічного піднесення збільшується потреба в робочій силі, обсяги прибуття іммігрантів зростають, а в часи спаду, коли ринок праці звужується, навпаки, скорочуються. Згідно з неомарксистськими теоріями міграції іммігранти формують т. зв. субпролетаріат – працівників, які перебувають на найнижчих щаблях ринку праці, а в умовах рецесії в першу чергу наражаються на зменшення заробітної плати, погіршення умов та звільнення. Витіснення таких працівників з ринку праці країни перебування сприяє його стабілізації.

Аналіз статистичних даних за період 1960–2000-х років, що міститься в дослідженні ОЕСР, демонст-

рує кореляцію між значеннями міграційного сальдо розвинутих країн та економічними циклами. Ці ж дані доводять, що, починаючи з 1980-х років, зазначена залежність слабшає, проявляється в різних країнах з різною інтенсивністю, а подекуди взагалі не спостерігається. Таким чином, вплив економічної кризи на міграцію не такий прямий та безпосередній, як це вважалося раніше.

Водночас очевидно, що мігранти належать до тієї категорії населення, для якої наслідки кризи є особливо болісними. Це зумовлено, по-перше, правовим статусом прибулих. Адже більшість із них мають лише тимчасові дозволи на проживання, які залежать від дозволів на працевлаштування і ліквідовуються в разі розірвання трудового контракту. По-друге, освітній рівень мігрантів зазвичай нижчий, ніж у місцевих працівників, або, як це часто трапляється з українськими трудовими мігрантами, вони виконують найпростіші види робіт, хоча й мають хорошу освіту. В умовах рецесії працедавці в першу чергу позбуваються низькокваліфікованих працівників, продуктивність праці яких найнижча і яких у разі потреби легко замінити. По-третє, іноземні працівники часто залучені до роботи у сферах з високою часткою тимчасових, сезонних робочих місць, таких як будівництво, туризм, готелі/ресторани, індустрія розваг. По-четверте, ризики, на які наражаються мігранти в періоди економічного спаду, посилюються у зв'язку з тим, що в країнах перебування спостерігається підвищена концентрація іноземних працівників у певних галузях, які часто найбільше страждають в умовах кризи (наприклад, у Німеччині до третини мігрантів зайняті в добувній та енергетичній промисловості, у Греції 30 % – у будівництві). По-п'яте, мігранти у середньому молодші за національну робочу силу, а, як свідчить досвід, саме молоді люди особливо вразливі під час кризи, адже вони вийшли на ринок праці нещодавно і тому першими втрачають роботу при скороченні чи припиненні виробництва. І, нарешті, подеколи мігранти стикаються з дискримінацією на ринку праці, яка під час загострення конкуренції за робочі місця може посилюватися, що іще більше погіршує їхнє становище в умовах кризи.

За оцінками МОП, унаслідок карантинних заходів негативні наслідки сучасної кризи для сфери зайнятості є вдесятеро сильнішими, ніж світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. [2]. У процесі відновлення економіки зайнятість не відновлюється настільки ж швидко, як інші макроекономічні індикатори. Перспектива безробіття цілком реальна для багатьох місцевих

працівників, надто є вірогідною для мігрантів. Так, згідно із соціологічними даними, уже станом на кінець березня 2020 р. через пандемію COVID-19 постраждали 60 % українських заробітчани у Польщі, у т. ч. 30 % українців втратили роботу або змушені були працювати неповний робочий час, 27 % мали інші проблеми із зайнятістю. Унаслідок втрати заробітку 3 % респондентів позбулися житла [3].

Зазначимо, що порівняно з місцевим населенням мігранти набагато гнучкіші в пошуках нового місця роботи замість втраченого, згодні посідати нижче оплачувані робочі місця, виконувати тимчасову роботу, роботу не за спеціальністю, зголошуються на переїзд. З одного боку, це підвищує їхні шанси під час кризи. Проте з другого – відсутність заощаджень, підтримки родини, на яку можуть розраховувати місцеві працівники в разі безробіття, і, навпаки, зобов'язання перед сім'єю, якій потрібно пересилати гроші на Батьківщину, часто змушують мігрантів погоджуватися на нестабільну роботу, невідповідно низьку оплату праці, працювати «по-чорному».

Вплив кризи на становище мігрантів залежить від багатьох обставин. Адже не в усіх країнах вона однаково глибока. Так само не всі галузі економіки вражені кризою однаковою мірою. Якщо від коронакризи найбільше постраждали туризм, транспорт, сфера розваг та послуг, то в охороні здоров'я, логістиці, виробництві продуктів харчування потреба в робочій силі, навпаки, зростає. Відрізняється вплив кризи на мігрантів також залежно від їхніх соціально-демографічних характеристик. Так, висококваліфіковані працівники стикаються з меншим ризиком звільнення, а в разі втрати роботи мають ширші можливості для її пошуку. Адже у багатьох випадках вони є носіями дефіцитних професій, що й було підставою для їх допуску в країну перебування, мають надійний правовий статус. Крім того, значна частка іноземних фахівців зайнята в охороні здоров'я та у сфері соціальних послуг (наприклад, у Данії, Норвегії, Швеції, Великій Британії – це понад 15 % іммігрантів, у США іммігрантами є 29 % лікарів та 38 % персоналу, які забезпечують догляд за хворими вдома), тобто секторі, де циклічні коливання економіки відчуються найменше, більше того, за умов пандемії COVID-19 потреба в таких працівниках зростає. В іншу ситуацію потрапляють низькокваліфіковані мігранти, яких простіше звільнити, оскільки вони здебільшого мають лише тимчасові дозволи на перебування, а також легше замінити в разі відновлення економічної активності.

Криза позначається на економічному розвитку, ринку праці, на добробуті населення не лише в країні перебування мігрантів, а й у країні походження. Якщо рецесія однаковою мірою охоплює обидві складові частини міграційної системи, міграційні інтенції не змінюються. Незважаючи на кризу, наміри виїхати на заробітки за кордон зберігаються, проте їх реалізація відтермінується. Оскільки різниця в оплаті та в умовах праці, що є основним спонукальним чинником працевлаштування за кордоном, лишається незмінною, зворотний міграційний потік, як правило, зростає неістотно.

Якщо в країні походження економічний спад не такий глибокий, як у країні перебування, криза може спонукати не лише залишити вдома потенціальних мігрантів, а й повернути на Батьківщину частку тих, хто вже перебував за кордоном. Наприклад, до Польщі, яка після вступу до ЄС успішно розвивалася, в умовах світової фінансово-економічної кризи повернулися в 2009 р. 142,3 тис. громадян, а в 2012 р. – 136 тис. Кількісні оцінки повернення варіювалися від 3 до 9 % дорослого населення країни [4].

Проте найчастіше в країні походження, де й до кризи економічні можливості були набагато скромнішими, негативні наслідки рецесії є серйознішими та мають відчутніші для добробуту громадян наслідки. У результаті еміграційні настрої посилюються. Вони тим більше зростатимуть, якщо країни призначення успішніше виходитимуть із кризи, що означатиме відновлення потреби в додатковій робочій силі, тоді як у країні походження рецесія затягнеться. Саме внаслідок диспропорцій посткризової динаміки міграція українців за кордон у роки відновлення європейської економіки після кризи 2008–2009 рр. інтенсифікувалася. Якщо напередодні цієї кризи, коли Україна успішно розвивалася, еміграційний потік зменшився, а кількість заробітчани, які поверталися додому, збільшилася, то криза, інфляція, безробіття спонукали частку повернення до повторного виїзду [5].

На основі аналізу міграції до США в період світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. дослідники довели, що зворотна міграція передусім корелює з економічною, соціальною та політичною ситуацією в країні походження. Вона залежить також від можливостей циркулярних поїздок, режиму віз і кордонів, що дозволяє мігрантам, які повернулися додому, з часом знову виїхати за кордон. Лише в третю чергу чинником зворотної міграції є кризові явища в економіці країни перебування [6].

Проте міжнародна міграція є функцією не лише економічної ситуації, а й політичних чинників. В умовах кризи країни призначення можуть запровадити різноманітні обмеження для іммігрантів, змінити на більш жорсткі процедури допуску іноземців на свою територію. Це зазвичай має підтримку значної частки населення, яке часто вважає, що іноземці «забирають робочі місця» чи претендують на використання соціальної допомоги, необхідної місцевим мешканцям. Насправді ж мігранти виконують переважно роботи, непривабливі для місцевих мешканців навіть у часи економічного спаду, а на соціальну допомогу часто не мають права.

Низка країн призначення в умовах кризи запроваджувала програми підтримки репатріації мігрантів. Так, у 2008–2009 рр. в Іспанії безробітним мігрантам було запропоновано виплату всієї суми допомоги по безробіттю, на яку вони мали право, у разі їх повернення на Батьківщину та зобов'язання не приїздити до Іспанії впродовж трьох років. Уряд розраховував, що такою пропозицією можуть скористатися 80 тис. осіб, проте охочих виявилось менше 4 тис. [7, с. 43].

Треба підкреслити, однак, що заходи з обмеження імміграції спостерігалися не скрізь. Наприклад, під час кризи 2008–2009 рр. канадська провінція Альберта проводила активну пропагандистську кампанію, адресовану власникам американських віз для висококваліфікованих працівників, яким пропонувалися переїзд до Канади, підтримка у працевлаштуванні та прискорений порядок набуття дозволу на постійне проживання. Швеція, на відміну від більшості європейських країн, наприкінці 2008 р. значно спростила своє законодавство щодо залучення іноземних працівників. Було скасовано порядок, за яким запит працедавця на працевлаштування іноземця мав отримати схвалення профспілок та служби зайнятості, розроблено список дефіцитних професій, носії яких, перебуваючи на території країни як візитери, могли отримати дозвіл на працевлаштування (раніше було необхідно повернутися додому і клопотатися про нього звідти). Мігрантам було гарантовано доступ до всіх соціальних виплат, дозволено прибувати до країни разом із сім'єю, а членам сім'ї – виходити на ринок праці, якщо строк дозволу на працевлаштування голови родини становив щонайменше шість місяців [7, с. 39].

У період коронакризи подібних прикладів суттєво побільшало. Адже з поглибленням глобальної взаємопов'язаності й взаємозалежності обійтися без праці мігрантів виявилось вкрай складно.

Незважаючи на серйозні обмеження мобільності, низка країн (Греція, Італія, Ізраїль, Норвегія, Чехія, США) запровадили винятки для необхідних економіці іноземних працівників, передусім для сезонних сільськогосподарських робітників, можливість працевлаштуватися отримали певні категорії іноземців, які раніше такого права не мали, наприклад, шукачі притулку в Бельгії. В Австралії, Бельгії, Ірландії, Канаді було знято обмеження для працевлаштування іноземних студентів. У Греції було дозволено сільськогосподарським виробникам наймати іммігрантів, які перебували на території країни нелегально.

Застосовувалися заходи з мобілізації іноземних працівників у галузі охорони здоров'я. Наприклад, у деяких провінціях Канади та штатах США запроваджено тимчасові ліцензії для лікарів, які отримали свої дипломи за кордоном, проте не мали їх підтвердження в країні перебування. В інших країнах (Бельгія, Німеччина, Люксембург, Іспанія, Ірландія) введено прискорену процедуру визнання отриманих за кордоном кваліфікацій медичних працівників. У Великій Британії було прийнято рішення про автоматичне продовження на рік віз лікарям, медсестрам та парамедикам [8].

Багато країн призначення запровадили різноманітні заходи, спрямовані на захист мігрантів та надання їм допомоги. Передовсім ідеться про врегулювання правового становища іноземців, у яких строк дії документів на перебування закінчувався, проте внаслідок карантину вони не могли ані повернутися додому, ані врегулювати свій статус у зарубіжній державі. Їм дозволили легально залишатися в країні перебування, доки обмеження не будуть зняті, плюс 30 днів для того, щоб вони могли врегулювати своє становище. У Португалії було оголошено тимчасову міграційну амністію, що поширювалася також і на шукачів притулку, які звернулися за статусом біженця до оголошення в країні 18 березня 2020 р. надзвичайного стану у зв'язку з пандемією COVID-19 [9]. В Італії, країні, яка серйозно постраждала від коронавірусу, оголошено масову легалізацію мігрантів, зайнятих у сільському господарстві та у сфері домашніх послуг. Їм надано право легально перебувати в країні упродовж шести місяців для пошуку роботи та укладання трудової угоди. У разі підписання контракту посвідка на перебування буде продовжена на строк його дії [10]. У Польщі, яка є наразі основною країною призначення для трудових мігрантів з України, в урядовій програмі виходу з кризи передбачено можливість для іноземців, які працювали за трудовими угодами на підприємствах,

змушених припинити свою діяльність через коронавірус, отримувати 80 % зарплати, а тим, хто уклав з роботодавцем угоди підряду (таких серед українців більшість), – 80 % мінімальної зарплати. До створення для українських мігрантів привабливих для залишення в Польщі умов долучилися банки та компанії, які надають послуги міжнародних грошових переказів, мобільного зв'язку та поштових відправлень. Наприклад, після оголошення карантину один із найбільших польських операторів мобільного зв'язку продовжив дію номерів українським клієнтам, деякі банки пропонували безоплатні перекази в Україну, запроваджувалися знижки на поштові відправлення [11].

Країни походження так само можуть впливати засобами міграційної політики на спрямованість та інтенсивність міграційних потоків. Криза надає їм шанс зберегти й повернути на Батьківщину найцінніший національний ресурс – людей. Є приклади доволі успішного його використання. Так, коли в період світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. почав наростати реверсний міграційний потік до Польщі, уряд країни виходив з того, що держава зобов'язана забезпечити громадян засобами, необхідними для здійснення раціонального вибору: залишатися за кордоном чи повернутися додому, а також спростити процес повернення, сприяючи реінтеграції. Було розроблено державну програму, що складалася з кількох блоків. Перший – запроваджував систему послуг для поверненців, створення спеціального урядового вебсайту, видання та поширення довідника «Поверненець», послуги служби зайнятості в режимі онлайн, спрямування мігрантів на професійне навчання, консультування з питань інвестицій та бізнес-можливостей. Другий блок стосувався ліквідації перешкод для повернення. Йшлося, зокрема, про законодавство, яке б унеможливило подвійне оподаткування. Передбачалися також гранти на трансфери передових технологій, визнання кваліфікацій, набутих за кордоном, спрощені процедури поновлення чи набуття польського громадянства. Третя група заходів стосувалася питань освіти з метою полегшення повернення дітей. Законодавчо дітям зворотних мігрантів було гарантовано 3–5 додаткових уроків польської мови на тиждень або інших предметів упродовж 12 місяців після повернення. Наступний блок було присвячено підвищенню спроможності адміністрації у вирішенні питань повернення, навчанню чиновників. П'ятий блок передбачав інформаційні заходи [12].

На динаміку міграційних процесів у період кризи впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинни-

ки. Так, криза навряд чи змусить утриматися від виїзду або повернутися на Батьківщину осіб, які із самого початку планували виїхати для постійного проживання в зарубіжній державі. Шлюбний партнер-іноземець, діти, народжені в країні перебування, або які навчаються там, – суттєві аргументи проти повернення на Батьківщину, незважаючи на кризу. Навряд чи криза припинить міграцію, зумовлену возз'єднанням сім'ї. Це справедливо також і стосовно вимушеної міграції, пошуку притулку за кордоном.

Зв'язок між кризою та нелегальною міграцією амбівалентний. З одного боку, в умовах кризи зменшується попит на зарубіжних працівників, а країни призначення посилюють прикордонний та внутрішній міграційний контроль. У зв'язку з пандемією коронавірусного захворювання (COVID-19) кордони, як відомо, взагалі були закриті. Проте, з другого боку, зростання прірви між можливостями заробітку вдома та в країні призначення стимулює міграцію в цілому. Ураховуючи обмеження, що вводяться на тлі кризи, частка мігрантів, які не здатні знайти легальні можливості працевлаштування за кордоном, можуть вдаватися до спроб незаконного перетину кордону. Водночас в умовах закриття кордонів мігранти, які перебувають у зарубіжній країні в неурегульованому становищі, свідомі того, що в разі повернення на Батьківщину знову виїхати їм буде складно, тому утримуються від повернення. Тобто економічна рецесія може зумовити зменшення в'їзду нелегальних мігрантів, проте меншою мірою спонукати їх до виїзду. Доволі красномовними в цьому контексті є дані опитування українців у Польщі (березень 2020 р.), згідно з якими 22 % респондентів заявили, що залишаться в Польщі нелегально, якщо термін їх перебування в країні закінчиться [3].

Щодо навчальної міграції, то її обсяги корелюються з економічною ситуацією в країні походження та рівнем добробуту її населення, а також обмінним курсом національної валюти. У разі падіння життєвого рівня, швидкої інфляції сім'ям стає дедалі важче фінансувати навчання дітей за кордоном. Аналіз даних щодо навчальної міграції в період попередніх економічних циклів, зокрема азійської кредитної кризи 1997 р., засвідчив, що відбулося значне скорочення чисельності студентів у Великій Британії, які прибувають із Південно-Східної Азії, доволі помітне – у Австралії [13].

Таким чином, хоча економічна криза гальмує міграційні потоки, що тим більше справедливо для коронакризи, яка супроводжується жорсткими

карантинними обмеженнями пересування між державами, вплив такої кризи на міграцію не є однозначним, тому що залежить від багатьох чинників, у т. ч. неекономічних. Він різниться залежно від соціально-економічної ситуації в країнах походження та призначення, їх міграційної політики, сфер прикладання праці, соціально-демографічних характеристик та правового статусу мігрантів.

В умовах кризи попит на додаткову робочу силу з-за кордону зменшується, однак це призводить не так до повернення мігрантів на Батьківщину, як до зменшення виїзду, а точніше, до його відтермінування. Не всі країни та не всі галузі економіки переживають кризу однаково, тому відбувається перетікання мігрантів з одних сфер зайнятості до інших, з найбільш уражених кризою країн – до країн з вищим рівнем добробуту. Тобто змінюється не так потужність міграційних потоків, як їх спрямованість та характеристики.

Саме в цій парадигмі розвиваються сучасні міграційні процеси в Україні. За оцінками, до України повернулися приблизно 10 % мігрантів. Ще 10 % заробітчан, які систематично практикували виїзди на сезонні роботи за кордон, не змогли цього зробити [14].

Скорочення обсягів трудової міграції посилює напруження на ринку праці, сприяло швидкому зростанню безробіття (підраховано, що за відсутності працевлаштування за кордоном чисельність безробітних більш ніж удвічі перевищила б їх фактичну кількість [15]), позначилося на фінансовій ситуації багатьох сімей (заробітки на виїзді, за даними досліджень, становили майже половину бюджету домогосподарств, у яких є довгострокові трудові мігранти, і 60 % бюджету тих, члени яких працювали за кордоном нетривалі строки).

Незважаючи на певний зворотний потік, значна частка мігрантів мають намір перечекати несприятливі часи за кордоном. Це передусім кваліфіковані працівники, ті, хто має надійний правовий статус. Наприклад, відповідно до соціологічних даних 83 % українських мігрантів у Польщі мали намір залишитися в цій країні [16].

Попри карантинні обмеження трудова міграція з України швидко відновилася. За даними польських прикордонників, із 15 березня до 15 травня 2020 р. з Польщі до України повернулися понад 235 тис. українців, проте в травні в Польщу виїхали 110 тис., а в червні – 150 тис. громадян України [17]. Опитування мігрантів-поверненців, про-

ведене в липні 2020 р., засвідчило, що 70 % із них планували знову виїхати на роботу за кордон [18]. З пропозиціями щодо організації перевезення українських трудових мігрантів до місць праці в зарубіжних державах за відсутності регулярних рейсів до уряду України зверталися офіційні представники багатьох країн.

Отже, повернення мігрантів в Україну не набуло масового характеру, є лише тимчасовим, понад те, якщо економічна ситуація в країні погіршиться, а в країнах призначення відновлення економіки відбуватиметься успішно, виїзд на роботу за кордон може інтенсифікуватися. Зміни в характеристиці міграційних потоків можуть полягати в подальшій переорієнтації міграційного потоку, що раніше спрямовувався до Росії, на європейські країни, де очікуються менш руйнівні наслідки коронакризи. Також ці зміни можуть стосуватися вищої концентрації українських трудових мігрантів у сільському господарстві, харчовій промисловості, логістиці, охороні здоров'я – сферах, де в умовах пандемії COVID-19 потреба в працівниках зростає; збільшення серед мігрантів частки молоді та кваліфікованих працівників, тобто більш адаптивних до кризових умов груп.

Зважаючи на продовження трудової міграції з України в умовах пандемії та економічної кризи, держава має значно посилити свої зусилля із захисту прав та інтересів українських громадян за кордоном, забезпечення їх доступу до медичних послуг, соціальної допомоги, допомоги по безробіттю тощо. У зв'язку з цим удосконалення потребує міграційна політика держави. Зокрема варто переглянути та внести необхідні зміни до Стратегії державної міграційної політики України, а також посилити її інституційне забезпечення – створити постійний Координаційний центр у справах мігрантів, до складу якого залучити представників різних міністерств та відомств, розробити й увести в дію єдиний інформаційний портал для українських мігрантів, на якому передбачити можливість надсилання мігрантами запитів та отримання відповідей компетентних органів.

Потрібно посилити дипломатичний захист громадян у країнах перебування, розширити чисельність працівників дипломатичних та консульських установ України в країнах, де перебуває найбільше українських мігрантів, увести до складу таких установ фахівців, на яких покласти обов'язки щодо моніторингу проблем трудових мігрантів, надання їм допомоги, вивчення ситуації на ринку праці, співпраці з відповідними державними

органами та громадськими організаціями країни перебування тощо.

Необхідно активізувати переговорний процес із країнами перебування трудових мігрантів з України щодо укладення двосторонніх угод про працевлаштування та соціальне забезпечення. Обмеження міжнародної мобільності за збереження високого попиту на працівників з України надає доволі рідкісну можливість домовлятися із споживачами української робочої сили на міжнародному ринку праці про вигідні для держави та її громадян умови працевлаштування за кордоном, якою необхідно скористатися.

Окремої уваги держави потребує підтримка репатріаційного потоку, який може сприяти послабленню дефіциту працівників, необхідних економіці, прислужитися швидшому виходу з кризи. Доцільно розробити загальнодержавну та регіональні (для областей, охоплених найбільш масо-

вою міграцією) програми сприяння поверненню мігрантів та їх реінтеграції на Батьківщині. У центрах Державної служби зайнятості цих регіонів необхідно організувати підрозділи або визначити посадових осіб, які би проводили спеціальні консультації та опікувалися наданням допомоги поверненням з питань працевлаштування. Аналогічні спеціалізовані «віконця» мають функціонувати також і у відділеннях Пенсійного фонду. Держава має також заохотити провідні фінансові установи країни до розроблення пакета фінансових послуг, адресованих мігрантам та їхнім родинам, які би містили заходи щодо стимулювання приватних валютних переказів, певні фінансові гарантії в разі переказів заощаджень мігрантів, накопичених за кордоном. Перспективним є також розроблення порядку звільнення від митних зборів особистого майна, а також товарів виробничого призначення, які ввозяться в країну мігрантами-поверненнями для відкриття та розширення власного бізнесу на Батьківщині.

Список використаних джерел

1. Global Economic Prospects / World Bank. (2020, June). URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33748> (дата звернення: 15.07.2020).
2. ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Fifth edition / ILO. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_749399.pdf (дата звернення: 15.07.2020).
3. Третина українців у Польщі втратили або обмежили роботу через коронавірус. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/31/7245870/> (дата звернення: 15.07.2020).
4. Welcome Home? Challenges and Chances of Return Migration. URL: <http://www.gmfus.org/publications/welcome-home-challenges-and-chances-return-migration> (дата звернення: 15.07.2020).
5. Levchenko K., et al. «Ukrainian Greece» reasons, problems, prospects (according to the labour migrants' interview results). Kyiv, 2010.
6. Paradetriou D., Terrazas A. Immigrants and the Current Economic Crisis: Research Evidence, Policy Challenges, and Implications. URL: <https://www.migrationpolicy.org/research/immigrants-and-current-economic-crisis-research-evidence-policy-challenges-and-implications> (дата звернення: 15.07.2020).
7. International migration outlook, 2009 / OECD. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2009_migr_outlook-2009-en#page6 (дата звернення: 15.07.2020).
8. Managing international migration under COVID-19 / OECD. URL: <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/managing-international-migration-under-covid-19-6e914d57/> (дата звернення: 15.07.2020).
9. Рішення уряду Португалії щодо легалізації іноземців в умовах надзвичайного стану. URL: <https://porto.mfa.gov.ua/news/rishennya-uryadu-portugaliyi-shchodo-legalizuyue-inozemciv-v-umovah-nadzvichajnologo-stanu> (дата звернення: 15.07.2020).
10. Трудові мігранти в Італії: кому і як можна легалізуватися? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/trudovi-migranti-v-italiyi/30635142.html> (дата звернення: 15.07.2020).
11. Банахевич Ю. У Польщі думають, як повернути трудових мігрантів з України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3010104-u-polsi-dumaut-ak-povernuti-trudovih-migrantiv-z-ukraini.html> (дата звернення: 15.07.2020).
12. Lesińska M. The Dilemmas of Policy towards Return Migration. The Case of Poland after the EU Accession. URL: <http://www.ceemr.uw.edu.pl/vol-2-no-1-june-2013/articles/dilemmas-policy-towards-return-migration-case-poland-after-eu> (дата звернення: 15.07.2020).
13. Paradetriou D., et al. Migration and Economic Downturn. URL: [migrationpolicy.org/transatlantic/EU_Recession_backgrounder.pdf](https://www.migrationpolicy.org/transatlantic/EU_Recession_backgrounder.pdf) (дата звернення: 15.07.2020).

14. Інфляційний звіт, квітень 2020 / НБУ. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2020-Q2.pdf?v=4 (дата звернення: 15.07.2020).
15. External Labour Migration in Ukraine as a Factor in Socio-Demographic and Economic Development. URL: <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf> (дата звернення: 15.07.2020).
16. Українці mieszkający w Polsce dotkliwie odczuwają skutki epidemii koronawirusa. URL: <https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/ukraincy-mieszkajacy-w-polsce-dotkliwie-odczuwaja-skutki-epidemii-koronawirusa> (дата звернення: 15.07.2020).
17. Від Польщі до Аляски: як львів'яни їдуть на заробітки навіть під час пандемії. URL: https://espresso.tv/article/2020/07/24/vid_polschi_do_alyasky_yak_lvivyany_yidut_na_zarobitky_navit_pid_chas_pandemiyi (дата звернення: 15.07.2020).
18. Українські заробітчани готові повертатись на роботу в Польщу. Дослідження. URL: <http://vsetutpl.com/ukrayinski-zarobitchany-gotovi-povertatys-na-robotu-v-polschu-doslidzhennya> (дата звернення: 15.07.2020).

References

1. World Bank. *Global Economic Prospects*. (2020, June). Worldbank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33748> [in English].
2. *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work*. Fifth edition. (n.d.). ILO. Retrieved July 15, 2020, from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_749399.pdf [in English].
3. *One third of Ukrainians in Poland have lost or restricted their jobs due to the coronavirus*. (2020, March 31). Ukrainian Truth. Retrieved July 15, 2020, from <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/31/7245870/> [in Ukrainian].
4. *Welcome Home? Challenges and Chances of Return Migration*. (n.d.). GMFUS. <http://www.gmfus.org/publications/welcome-home-challenges-and-chances-return-migration> [in English].
5. Levchenko, K., et al. (2010). «Ukrainian Greece» reasons, problems, prospects (according to the labour migrants' interview results). Kyiv [in English].
6. Parademetriou, D., & Terrazas, A. (n.d.). *Immigrants and the Current Economic Crisis: Research Evidence, Policy Challenges, and Implications*. MPI. Retrieved July 15, 2020, from <https://www.migrationpolicy.org/research/immigrants-and-current-economic-crisis-research-evidence-policy-challenges-and-implications> [in English].
7. *OECD. International migration outlook, 2009*. (2009). OECD. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2009_migr_outlook-2009-en#page6 [in English].
8. *OECD. Managing international migration under COVID-19*. (n.d.). OECD. <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/managing-international-migration-under-covid-19-6e914d57/> [in English].
9. *Decision of the Government of Portugal on the legalization of foreigners in a state of emergency*. (n.d.). Consulate of Ukraine in Porto: official site. Retrieved July 15, 2020, from <https://porto.mfa.gov.ua/news/rishennya-uryadu-portugaliyi-shhodo-legalizuyeh-inozemciv-v-umovah-nadzvichajnego-stanu> [in Ukrainian].
10. *Migrant workers in Italy: who and how can be legalized?* (n.d.). Radio Svoboda. Retrieved July 15, 2020, from <https://www.radiosvoboda.org/a/trudovi-migranty-v-italiyi/30635142.html> [in Ukrainian].
11. Banakhevych, Yu. (2020). *Poland is thinking about how to return labor migrants from Ukraine*. Ukrinform. Retrieved July 15, 2020, from <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3010104-u-polsi-dumaut-ak-povernuti-trudovih-migrantiv-z-ukraini.html> [in Ukrainian].
12. Lesińska, M. (n.d.). *The Dilemmas of Policy towards Return Migration. The Case of Poland after the EU Accession*. CEEMR. <http://www.ceemr.uw.edu.pl/vol-2-no-1-june-2013/articles/dilemmas-policy-towards-return-migration-case-poland-after-eu> [in English].
13. Parademetriou, D., et al. (n.d.). *Migration and Economic Downturn*. Migrationpolicy. https://migrationpolicy.org/transatlantic/EU_Recession_backgrounder.pdf [in English].
14. NBU. *NBU Inflation report*. (2020, April). NBU. Retrieved July 15, 2020, from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2020-Q2.pdf?v=4 [in Ukrainian].
15. *External Labour Migration in Ukraine as a Factor in Socio-Demographic and Economic Development*. (n.d.). CARIM-East. <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf> [in English].
16. *Ukrainians living in Poland feel the effects of the coronavirus epidemic acutely*. (n.d.). Wirtualnemedi. Retrieved July 15, 2020, from <https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/ukraincy-mieszkajacy-w-polsce-dotkliwie-odczuwaja-skutki-epidemii-koronawirusa> [in Polish].
17. *From Poland to Alaska: how Lviv residents go to work even during a pandemic*. (2020, July 24). Espresso.TV. Retrieved July 15, 2020, from https://espresso.tv/article/2020/07/24/vid_polschi_do_alyasky_yak_lvivyany_yidut_na_zarobitky_navit_pid_chas_pandemiyi [in Ukrainian].
18. *Ukrainian workers are ready to return to work in Poland. Research*. (n.d.). VSETUTPL.com. Retrieved July 15, 2020, from <http://vsetutpl.com/ukrayinski-zarobitchany-gotovi-povertatys-na-robotu-v-polschu-doslidzhennya> [in Ukrainian].

КРИЗА СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

УДК 37.014

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.06>

Пашков Віктор Олександрович –
доцент кафедри міжнародних відносин і аудиту
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»,
кандидат політичних наук, м. Дніпро
ORCID: 0000-0003-4273-2181

У *статті* аналізується сучасний стан системи вищої освіти України та реформи в цій сфері протягом постмайданного періоду. Для осмислення спрямованості освітніх змін останніх років докладно розглядаються політичні та економічні чинники університетських реформ. Особлива увага приділяється тісній залежності інституційної динаміки галузі від політичних чинників – ідеології реформ та курсу уряду у сфері вищої освіти, розстановки політичних сил у парламенті та їх ставлення до проблем освіти та науки. Встановлено, що модернізаційні зміни у вищій освіті за цей період значною мірою корелювали з динамікою трансформації політичного режиму.

Виокремлено два періоди в університетській політиці: реформаторський (середина 2014 р. – середина 2016 р.) і стабілізаційний (середина 2016 р. – серпень 2019 р.). Зроблено висновок про те, що сучасна криза системи вищої освіти України спричинена спробою реалізації неоліберальних підходів у галузі при збереженні та навіть загостренні невирішених пострадянських проблем. Зниження якості вищої освіти негативно впливає на економічну конкурентоспроможність України, відтворення інтелектуальних ресурсів і людського капіталу нації, соціальну згуртованість, може створити нові виклики для гуманітарної безпеки.

У другій частині статті висвітлено макроекономічні умови розвитку системи вищої освіти в 2014–2019 рр., динаміку державного фінансування та структуру освітніх витрат. Встановлено, що в цей період частка видатків на вищу школу у структурі загальних державних витрат також зменшилась, а логіка уряду визначалася неоліберальними підходами.

Проаналізовано фінансування наукової сфери в Україні. Визначено, що академічна та університетська наука перебувають у глибокій кризі, а система державного фінансування НДДКР є неефективною. Держава практично не фінансує університетську науку, через що погіршується і без того невисока дослідницько-інноваційна спроможність вітчизняних закладів вищої освіти. Загалом рівень державного фінансування науки в 2014–2019 рр. був найнижчим за останні двадцять років і становив 0,2–0,25 % ВВП, що не покривало навіть мінімальні потреби галузі. Критичний стан справ у науці є потенційним викликом національній безпеці, оскільки підтримує можливості для технологічної модернізації вітчизняної економіки, розвитку інноваційних галузей, сприяє вимиванню інтелектуальних ресурсів з України.

Ключові слова: освітні реформи, університетська політика, неолібералізм, інституційні чинники, криза, політичний режим.

Viktor Pashkov

THE CRISIS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF CONTEMPORARY UKRAINE IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY CHALLENGES

The article analyzes the state of the art in the Ukrainian higher education system and education reform during the post-Maidan period. Political, economic factors of university reform are examined in detail for an insight into the transformations over the last years. Special attention is paid to the close correlation between the institutional dynamics of higher education and political factors – the ideology of reform and the government policy in higher education, the political line-up in the parliament and MPs' views on education and research. The author finds that modernization in higher education during this period was largely correlated with the dynamics of the political transformation of the government.

Two periods in university policy are singled out: the reform period (from mid-2014 to mid-2016) and the stabilization period (2016–2019). The author elicits that the current crisis in the Ukrainian higher education system is caused by the attempt to implement neoliberal approaches toward university policy, while failing to address and even exacerbating unresolved post-Soviet problems. The decline in the quality of higher education has a negative impact on Ukraine's economic competitiveness, the reproduction of the nation's intellectual resources and human capital, as well as social cohesion. It may also trigger new humanitarian security challenges.

In the second part of the article, the author focuses on the macroeconomic conditions for the development of higher education in 2014–2019, the dynamics of public funding and the structure of education expenditures. The analysis finds that during this period, the share of higher education expenditures in the structure of total public expenditures also decreased, and the rationale of the government was motivated by neoliberal approaches.

Particular attention is paid to the analysis of science and research funding in Ukraine. Currently, academic research is in deep crisis, and the system of public funding of Research and Development is inefficient. University research remains underfunded, which results in the further deterioration of the already low research and innovation capacity of national universities. The level of public funding for science in 2014–2019 was the lowest in twenty years and amounted to 0.2–0.25 % of GDP, which did not cover even the minimum needs of the industry. The critical state of affairs in science and research is potentially a national security challenge, as it undermines opportunities for the technological modernization of the national economy, the development of innovative industries, and contributes to the leaking of intellectual resources from Ukraine.

Keywords: education reform, university policy, neoliberalism, institutional factors, crisis, political order.

Вітчизняна система вищої освіти сьогодні перебуває в глибокій кризі, що спричинена загостренням попередніх внутрішніх проблем і дисбалансів, а також дією несприятливих зовнішніх чинників. Основні її вияви – це зниження якості викладання та підготовки фахівців, занепад університетської науки, хронічний брак фінансових ресурсів і скорочення штату викладачів, масовий виїзд молоді на навчання за кордон.

На цьому тлі протягом останніх років спостерігається помітне погіршення як кількісних, так і якісних показників освітньої системи. У свою чергу, основні зацікавлені групи (стейкхолдери) – держава, роботодавці, академічна спільнота, студенти, громадськість – відкрито висловлюють своє

невдоволення станом справ у вищій освіті. У перспективі це може стати реальним викликом національній безпеці через вимивання інтелектуального й наукового потенціалу країни.

Проблемам реформування системи університетської освіти України, що розпочалося після 2014 р., присвячено чимало емпіричних розвідок. Так, А. Мордовець, С. Квіт і В. Мулявка здійснили загальний огляд проблем і наслідків освітніх реформ 2014–2016 рр. Праці Т. Костюк, Є. Вдовиченка присвячені аналізу автономізації університетів та побіжних проблем, пов'язаних із розширенням прав цих закладів вищої освіти (ЗВО) і їх повноважень в умовах кризової ситуації в державі. Своєю чергою, І. Дегтярєва наголошує на паралельному

процесі трансформації ролі МОН у системі вищої освіти України. В. Савченко, І. Булкін висвітлюють економічний вимір тих кризових процесів, що відбуваються у вітчизняній системі вищої освіти.

Більшість оприлюднених різноманітних наукових розвідок з означеної тематики мають описовий і фрагментарний характер, оскільки фокусуються на окремих аспектах кризового стану системи вищої освіти України. У цьому зв'язку виникає практична потреба системного аналізу урядової політики та реформ вітчизняної системи університетської освіти в постмайданний період.

Нове керівництво країни, що прийшло до влади на хвилі Революції Гідності, неодноразово наголошувало на реформуванні сфери освіти і науки як одному з пріоритетних завдань. Проте політичний курс влади в галузі освіти протягом 2014–2019 рр. виявився неоднозначним, а результати реформування – сумнівними. У багатьох випадках освітня політика уряду зводилась до скорочення державного фінансування та «відпускання» закладів вищої освіти в ринкове середовище.

Освітні реформи у неоліберальному дусі в умовах глибокої економічної кризи в Україні призвели до занепаду освітньої сфери. Надання ЗВО ширшої автономії, будучи прогресивним рішенням, виявилось не дуже ефективним інструментом. Вони отримали самостійність в умовах, коли простір можливостей для розвитку внаслідок зниження платоспроможності населення, демографічної кризи та політичної нестабільності максимально зменшився. Окрім того, вітчизняні заклади вищої освіти в переважній більшості виявилися неспроможними швидко перебудувати свою діяльність відповідно до нових реалій.

Повалення завдяки масовим протестам режиму В. Януковича в лютому 2014 р. і президентські вибори в травні того ж року стали відправною точкою формування в Україні нового політичного режиму на чолі з П. Порошенком. В умовах російської агресії та гострої економічної кризи нова влада оголосила курс на масштабні реформи економіки та державного управління.

У головних стратегічних документах нової влади – Коаліційній угоді п'яти політичних сил від 27 листопада 2014 р. і Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 р. питання реформування вищої школи та науки розглядаються лише побіжно. Так, у Коаліційній угоді декларується необхідність реалізації на практиці універ-

ситетської автономії, удосконалення мережі освітніх закладів у ланці вищої освіти, запровадження принципу «гроші ходять за студентом» при розподілі державного замовлення, ухвалення нового Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», переходу частки державного фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) на грантову основу, набуття Україною статусу асоційованого члена Рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», створення технопарків, зближення різних секторів науки [1].

Урядові ініціативи з реформування галузей освіти та науки

У Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» освітня реформа та підтримка інновацій увійшли до переліку 62 реформ, однак не потрапили до десяти першочергових пріоритетів Стратегії. При цьому цей документ не містив жодної конкретики щодо реформування вищої освіти і науки [2]. Головною вадою як Коаліційної угоди, так і Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» була відсутність як концептуального бачення бажаного стану цих сфер, так і критеріїв успішності змін.

Політичний курс постмайданних урядів у галузі освіти і науки здійснювався під гаслами поліпшення якості освітніх послуг та ефективності бюджетних витрат. Він містив заходи, що, зокрема, стосувалися: надання закладам вищої освіти ширшої автономії, оптимізації їх мережі, посилення вимог до освітньої діяльності, активного запровадження конкуренції та ринкових механізмів у галузі, розроблення стандартів вищої освіти, централізації управління МОН.

Законодавчою основою курсу на автономізацію ЗВО став прогресивний Закон України «Про вищу освіту», ухвалений Верховною Радою України 1 липня 2014 р. Згідно з цим документом значно розширюється самостійність ЗВО в академічній, адміністративній та фінансовій сферах. Так, за цим Законом (стаття 32) їм надано право самостійно розробляти й реалізовувати освітні (наукові) програми в межах ліцензованої спеціальності; самостійно запроваджувати спеціалізації, визначати їх зміст і програми навчальних дисциплін [3]. Ця норма була підкріплена скасуванням МОН власних наказів щодо обов'язкових дисциплін у навчальних планах. Відтепер заклади вищої освіти мають самостійно затверджувати навчальні плани та визначати обсяги викладання навчальних дисциплін.

МОН уже не вказує, які дисципліни є обов'язковими чи необов'язковими, а лише окреслює їх можливу кількість (до восьми на семестр). У рамках розширення фінансової автономії ЗВО отримали право розпоряджатися власними надходженнями, відкривати рахунки, розміщувати кошти за основну діяльність у державних банках.

Зазнали суттєвих змін відносини профільного міністерства і ЗВО. Аналіз переліку повноважень МОН свідчить про його переорієнтацію на стратегічне планування, аналітичну роботу, розроблення освітніх стандартів, підтримку інфраструктури галузі, вдосконалення нормативно-правової бази. Це означає відмову держави від практики безпосереднього адміністрування діяльності закладів вищої освіти на користь дистанційного керування [4, с. 83]. Мінімізується можливість втручання МОН у формування ректорського корпусу. За Законом України «Про вищу освіту» (2014 р.), міністерство має укласти контракт із обраним кандидатом на посаду ректора не пізніше одного місяця з дня його обрання.

Традиційна функція МОН щодо контролю якості освітньої діяльності та її результатів покладається на новий орган – Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), яке формується без участі профільного міністерства.

Автономізація мала на меті перетворити ЗВО на самостійні академічні підприємства, що конкурують на ринку освітніх і наукових послуг і гнучко реагують на запити суспільства, економіки та держави. Передбачалося, що «відпускання» закладів вищої освіти в ринкове середовище сприятиме підвищенню якості вищої освіти разом із очищенням галузі від неконкурентоспроможних гравців. Однак в умовах скорочення освітнього

ринку, обсягів фінансування механізм ринкової саморегуляції призвів до того, що ці заклади стали функціонувати не в режимі змагання за якість освіти, а в режимі виживання.

В українських реаліях курс на розширення університетської автономії наштовхнувся на адміністративні й фінансові проблеми. По-перше, труднощі виникли з імплементацією нового Закону «Про вищу освіту», яка потребувала прийняття більше ніж 50 нормативних актів (постанов уряду, наказів МОН). Через політичну нестабільність, часту зміну владних команд в уряді та профільному міністерстві цей процес гальмувався. Станом на кінець 2019 р. було прийнято лише понад 30 необхідних нормативних актів.

По-друге, просування університетської автономії в 2014–2016 рр. було зумовлене реформаторським порядком денним адміністрації президента П. Порошенка. У подальшому, починаючи із середини 2016 р., відбувається переміщення реформ у секторі вищої освіти на периферію суспільної уваги. При цьому кожен новий український уряд у цей період коригував підходи до пріоритетів у освітній і науковій політиці (табл. 1).

Як влучно охарактеризував ситуацію наприкінці 2017 р. колишній міністр освіти С. Квіт, «в основі нового закону була закладена концепція всебічної автономії університетів. Однак у її реалізації ми зупинилися на академічній складовій. Це дало очевидний прогрес, але без фінансової та організаційної автономії не може відбутися відчутного якісного зростання» [5]. Тому неготовність держави на практиці надати закладам вищої освіти більше повноважень є ключовою проблемою реалізації реформ у галузі вищої освіти.

Таблиця 1. Програмні засади діяльності Кабінету Міністрів України у сфері вищої освіти і науки в 2014–2018 рр.

Програмні документи	Основні положення
Програма посткризового уряду А. Яценюка від 1 березня 2014 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Децентралізація системи управління освітою; • забезпечення зв'язку освіти з вимогами ринку праці; • прийняття законів «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про студентське самоврядування»
Програми уряду А. Яценюка від 11 грудня 2014 р. та від 16 березня 2016 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Встановлення нових правил акредитації та ліцензування закладів вищої освіти; • підвищення якості освіти; • створення незалежної системи оцінки якості вищої освіти; • забезпечення фінансової автономії закладів вищої освіти; • упорядкування мережі ЗВО, її скорочення; • розроблення стандартів вищої освіти; • запровадження грантово-блочного фінансування ЗВО і конкуренції при розподілі держзамовлення; • прийняття нового закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»; • утворення Національного фонду досліджень, перехід фінансування НДДКР на проектну основу; утворення Національного депозитарію академічних текстів

Закінчення таблиці 1

Програмні документи	Основні положення
Програма уряду В. Гройсмана від 14 квітня 2016 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Зміна системи розподілу держзамовлення, зокрема фінансування закладів вищої освіти залежно від кількості абітурієнтів; • надання цим закладам реальної фінансової та академічної автономії; • підвищення якості освіти; • лібералізація доступу на український ринок освіти іноземних вищих освітніх закладів; • підвищення ефективності й результативності витрат держави на НДДКР; • запровадження грантової системи фінансування наукових досліджень; • сприяння комерціалізації результатів досліджень, створення дієвої системи трансферу технологій
Середньостроковий план пріоритетних дій уряду до 2020 року від 3 квітня 2017 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Реформування системи державного замовлення та фінансування вищої освіти; • розширення фінансової автономії закладів вищої освіти; • завершення розробки стандартів вищої освіти для всіх рівнів і галузей; • урегулювання статусу коледжів і технікумів як провідних ланок системи професійної освіти; • розвиток академічного підприємництва; • створення нової системи управління, фінансування науки; • поетапне зростання обсягу державного фінансування наукової сфери до рівня не менше ніж 0,5 % ВВП; • збільшення частки грантів і проектного фінансування у державній підтримці науки; • інтеграція України до Європейського дослідницького простору (ERA)
План пріоритетних дій уряду на 2017 рік від 3 квітня 2017 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Затвердження стандартів вищої освіти; • підвищення якості освіти; • розроблення концепції реформи фінансування вищої освіти; • утворення Національної ради з питань науки і технологій; • утворення Національного фонду досліджень, формування органів його управління; • створення Національного депозитарію академічних текстів; • формування нормативно-правової бази отримання статусу «дослідницького університету» ЗВО та утворення державних ключових лабораторій; • формування Дорожньої карти інтеграції наукової сфери до Європейського дослідницького простору (ERA-UA)
План пріоритетних дій уряду на 2018 рік від 28 квітня 2018 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Затвердження стандартів вищої освіти; • нормативно-правове забезпечення фінансово-економічних відносин у галузі; • запуск Національного депозитарію академічних текстів; • формування правової бази для державної атестації наукової діяльності ЗВО та запровадження базового фінансування науки в цих закладах; • правове врегулювання статусу «дослідницького університету»; • затвердження Дорожньої карти інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA)

Джерело: складено за [6; 7; 8].

Аналіз змісту й спрямованості зазначених програмних документів дає підстави поділити державну політику 2014–2019 рр. у галузі вищої освіти і науки на два періоди: реформаторський (середині 2014 р. – середина 2016 р.) і стабілізаційний (середині 2016 р. – серпень 2019 р.).

На першому етапі українські урядовці намагались проводити якісні та концептуальні зміни в академічній сфері. Так, протягом 2014–2016 рр. було ухвалено закони України «Про вищу освіту» та «Про наукову і науково-технічну діяльність», низку урядових постанов, наказів МОН щодо автономії вищих освітніх закладів, затверджено новий перелік галузей знань і спеціальностей. Також Україна

приєдналась до Рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020». Уже наприкінці реформаторського періоду, а саме навесні 2016 р., уряд змінив систему розподілу бюджетних місць між закладами вищої освіти, запровадивши формулу «гроші йдуть за студентом»: основними пріоритетами стали розширення університетської автономії та реформування системи державного фінансування галузі.

Зауважимо, що 2016 р. був перехідним. З одного боку, уряд В. Гройсмана зберіг реформаторську неоліберальну риторичку попередників, а з іншого – окреслились нові підходи. У 2017–2018 рр. діяльність уряду у сфері вищої освіти та науки

сконцентрувалась на нормативно-правовому регулюванні та вирішенні організаційних питань. З наближенням електорального циклу 2019 р. уряд намагався уникати прийняття непопулярних або неоднозначних рішень, які могли б зумовити протести студентів і викладачів.

Іншим напрямом діяльності уряду в галузі вищої освіти стала оптимізація мережі ЗВО і централізація управління. Масовізація вищої освіти призвела до хвилеподібного збільшення кількості навчальних закладів. Так, за період з 1991 до 2014 рр. кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації зросла більше ніж удвічі – із 156 до 325 [7, с. 123]. Головну проблему в цій ситуації становила надмірна кількість навчальних закладів і їх мала потужність, що не сприяло поліпшенню ефективності використання бюджет-

них коштів. Світовий досвід свідчить, що великі вищі освітні заклади є потужнішими в акумуляції фінансових і кадрових ресурсів, а отже, більш спроможними до реалізації освітніх програм і наукових досліджень високої якості. Українська ситуація розвивалась у протилежному напрямі (табл. 2).

Із середини 2000-х років уряд з різним успіхом проводив політику оптимізації мережі закладів вищої освіти. Демографічна криза і глибока соціально-економічна криза 2014–2015 рр. призвели до зникнення з освітнього ринку багатьох малих приватних закладів вищої освіти, які не забезпечували належну якість навчання, та укрупнення державних освітніх закладів. Особливо активно політика оптимізації здійснювалась у 2014–2016 рр., коли МОН очолював С. Квіт.

Таблиця 2. Кількість закладів вищої освіти і студентів в Україні упродовж 2012/2013 – 2019/2020 н. р.

Навчальні роки	Кількість освітніх закладів, од.	Кількість студентів, тис.
2012/2013	334	1824,9
2013/2014	325	1723,7
2014/2015	277	1438
2015/2016	288	1375,2
2016/2017	287	1369,4
2017/2018	289	1329,9
2018/2019	282	1322,3
2019/2020	281	1266,1

Джерело: складено за [9].

Так, протягом 2014–2019 рр. за рахунок скасування ліцензій низки приватних ЗВО та злиття в державному секторі їх кількість скоротилась із 325 до 281, або на 15 %. При цьому серед них окрему групу становлять 18 освітніх закладів, які було переміщено із тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей і Криму. У 2015 р. в них навчалось лише 40 тис. студентів, у 2017 р. – 36 тис., а в 2019 р. – 32 тис. (2,6 % від загального студентського контингенту) [10, с. 94]. Ці освітні заклади практично не впливають на інституційний ландшафт і ситуацію в галузі. Водночас щодо цієї групи ЗВО влада проводить особливу політику. У 2016 р. при МОН створено Раду ректорів вищих навчальних закладів, які тимчасово переміщено із зони проведення антитерористичної операції, на законодавчому рівні врегульовано статус, права

та особливості освітньої діяльності цих закладів, надано низку пільг. У липні 2017 р. Верховна Рада України встановила фіксований обсяг держзамовлення на підготовку фахівців для ЗВО на території Донецької та Луганської областей, зокрема для переміщених навчальних закладів.

Паралельно з оптимізацією мережі закладів вищої освіти уряд активно проводив курс на централізацію управління галуззю. У 2014–2015 рр. до сфери управління МОН передано 19 аграрних освітніх закладів, а також кілька тих, які раніше підпорядковувалися фінансовим відомствам. У результаті частка державних ЗВО у підпорядкуванні МОН зросла із 62 до 75 %. Якщо врахувати приватні освітні заклади, які також перебувають у віданні профільного міністерства, то в 2019 р.

МОН підпорядковувалось 82 % усіх ЗВО країни. Відомчі системи вищої освіти зберегли лише силові відомства (13 освітніх закладів), Міністерство внутрішніх справ (11), Міністерство охорони здоров'я (17), Міністерство культури (11).

Ідеологія управління та реформ у сфері вищої освіти

В ідеологічному вимірі державну політику у сфері вищої освіти в 2014–2019 рр. можна охарактеризувати як неоконсервативну. З одного боку, Кабінет Міністрів активно запроваджував неоліберальні підходи та інструменти у системі економічних відносин у вищій школі. Метою реформаторів було включення закладів вищої освіти в ринкове середовище з тим, щоб поліпшувати ефективність їх роботи та якість послуг. З другого боку, уряд зберіг патерналістський контроль над галуззю, панівне становище державних закладів вищої освіти.

Постмайданні уряди опинилися перед традиційною політичною дилемою у сфері вищої освіти останнього десятиріччя: більш-менш рівномірно розподілити наявне державне фінансування або сконцентрувати обмежені бюджетні ресурси на підтримці найсильніших ЗВО. У цій ситуації українська влада обрала другий варіант і почала стимулювати конкуренцію між закладами вищої освіти. Ключовою інновацією стала зміна в 2016 р. механізму розподілу державного замовлення на підготовку фахівців. Відповідно до нових правил заклади вищої освіти отримали можливість претендувати на додаткові бюджетні місця (до 25 %) залежно від кількості вступників та результатів ЗНО абітурієнтів.

Запровадження механізмів конкуренції в цій сфері призвело до того, що найпопулярніші серед абітурієнтів ЗВО стали отримувати найбільше бюджетних місць, і навпаки. Ця новація в подальшому справила значний вплив на процеси та інституційний ландшафт у галузі вищої освіти. Оскільки уряд у наступні роки постійно зменшував обсяг держзамовлення, то в системі вищої освіти виникла така ситуація: збільшення бюджетних місць для одних ЗВО відбувалося за рахунок зменшення для інших.

Новий механізм розподілу держзамовлення сприяв посиленню провідних і потужних закладів вищої освіти, які завдяки цьому збільшили обсяги прийому. Одночасно він послабив менш потужні регіональні університети, а також невеликі ЗВО. До 2016 р. в освітньому ландшафті країни існувало

п'ять макрорегіонів: Західний (Львів), Київський, Східний (Харківський), Придніпровський (Дніпро, Запоріжжя) та Південний (Одеський). Результати вступних кампаній 2016–2019 рр. засвідчили, що зі зміною адміністративної системи розподілу бюджетних місць між закладами вищої освіти на більш конкурентну, рух абітурієнтів з високими балами ЗНО і, відповідно, державних фінансів у галузі стали все більше концентруватись у трьох регіонах – Києві, Харкові та Львові. На ці три університетські центри в 2016–2019 рр. припадало понад 50 % місць державного замовлення. Водночас дніпровські, запорізькі та одеські ЗВО, не витримавши конкуренції, у цей період втратили до 30 % бюджетних місць і контингенту [9].

Аналіз розподілу бюджетних витрат на університетську науку в цей період також свідчить про схильність уряду до підтримки потужних ЗВО. Так, до 20 % від їх загального обсягу припадало на два університети – Київський національний університет імені Тараса Шевченка та НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; понад 70 % – на 30 провідних технічних і класичних університетів [11, с. 78].

Паралельно відбулись значні зміни у внутрішньому управлінні закладів вищої освіти – скорочення кількості викладачів, їх масове переведення на однорічні трудові контракти, запровадження неповної зайнятості, поширення кількісних систем оцінювання діяльності, посилення позицій керівництва всередині ЗВО.

Неоконсервативний курс уряду також виявився у збереженні домінуючого положення державних закладів вищої освіти. Новий Закон України «Про вищу освіту» декларував, що приватні ЗВО зможуть претендувати на отримання державного замовлення, однак на практиці це не було реалізовано. Більше того, унаслідок оптимізації мережі закладів вищої освіти, кількість приватних ЗВО в 2014–2019 рр. зменшилася з 96 до 73 (на 20 %), а частка державного сектору в галузі навіть трохи зросла – із 70,5 до 74 % [9].

Ще більш кризові процеси спостерігались у приватному секторі вищої освіти України, який розвивається в умовах відсутності фінансової підтримки з боку держави, нестабільності ринку освітніх послуг. З середини 2000-х років відбувалося повільне зменшення частки студентів приватних ЗВО в загальному контингенті: якщо в 2005 р. вона становила 14,7 %, то в 2010 р. – 12 %, а в 2015 р. – 9,3 % [12]. У постмайданний період ця

тенденція лише посилилась через загострення демографічних та економічних проблем. На початок 2019 р. у приватних ЗВО навчалось лише 8 % студентського контингенту [13].

Позиції парламентських сил щодо питань вищої освіти

За результатами дострокових виборів 2014 р. у Верховній Раді України VIII скликання сформувалося шість фракцій: партії «Блок Петра Порошенка» (БПП); політичних партій «Народний фронт» (НФ), «Опозиційний блок» (ОБ), «Об'єднання «Самопоміч»; Радикальної партії Олега Ляшка (РПЛ); ВО «Батьківщина», а також дві депутатські групи – «Відродження» (з червня 2015 р. – «Партія Відродження») та «Воля Народу». Їх позиція стосовно політики вищої освіти значною мірою визначалася ставленням до курсу розпочатих владою реформ, процесів демократизації та децентралізації.

БПП і НФ як основні провладні фракції протягом 2014–2015 рр. активно підтримували ініціативи уряду у сфері вищої освіти і науки, однак з 2016 р. увага до цих питань значно зменшилась, а реформаторський запал зник. Керівництво цих партій, формально декларуючи ідею університетської автономії, продовжувало розглядати ЗВО як залежні державні установи, витратну соціальну галузь. У той же час підконтрольність закладів вищої освіти владі відкривала можливості для їх залучення до системи адміністративного ресурсу на виборах. Тому депутати правлячих партій не були зацікавлені в демонтажу чинної патерналістської моделі функціонування системи вищої освіти.

ОБ та «Батьківщина» як авторитарні політичні сили не підтримували розширення автономії ЗВО, неоліберальні реформи в галузі вищої освіти та науки. Єдиний виняток – питання переміщених із зони АТО вищих навчальних закладів, у якому вони мали свої політичні інтереси. Депутатські групи «Партія Відродження» і «Воля Народу», які склалися з бізнесменів, загалом приділяли мало уваги освітнім змінам. РПЛ поєднувала вимоги збільшення фінансування освіти та науки з необхідністю їх реформування, проте переважно не голосувала за неоліберальні ініціативи МОН і уряду. Єдиною фракцією, яка системно виступала за запровадження автономії ЗВО та механізмів конкуренції в галузі, була ліберальна «Самопоміч».

Питання освіти і науки вже традиційно не були пріоритетними у порядку денному парламенту.

Яскравий приклад – тривала епопея з прийняттям нового рамкового Закону «Про освіту», що розтягнулася майже на рік. Цьому також сприяв і той факт, що у Верховній Раді після виборів 2014 р. значно зменшилося представництво академічної спільноти. Якщо у Верховній Раді України VII скликання (2012–2014 рр.) з освітньою сферою було пов'язано 17 депутатів, то в Раді VIII скликання – лише 9 [14, с. 214]. Комітет з питань освіти і науки виявився одним із найменш чисельних у парламенті – лише 7 членів, що засвідчило відсутність інтересу депутатів до цих сфер, негативно вплинуло на темп законодавчої роботи. Для порівняння: «ресурсні» комітети з питань податкової та митної політики, аграрної політики, бюджету нараховували 29–32 депутати.

Державне фінансування вищої освіти

В економічному вимірі функціонування системи вищої освіти залежить від рівня й темпів розвитку економіки, процесів її структурної перебудови, стану державних фінансів, бюджетної, науково-технічної політики уряду, вимог ринку праці. При цьому політичну значущість галузі відображає рівень її державного фінансування. Ураховуючи те, що влада в постмайданний період обрала курс на «відпускання» ЗВО у вільне плавання, вони повною мірою відчули глибоку соціально-економічну кризу 2014–2016 рр. Економічний розвиток України в цей період характеризувався падінням ВВП, промислового виробництва, експорту, платоспроможності й рівня життя населення, відбувалися деіндустріалізація, вплив молоді за кордон. В умовах гострої кризи державних фінансів влада зменшила витрати на освіту та науку, які й так у часи незалежності традиційно фінансувалися за залишковим принципом. Ці сфери випали з переліку реальних пріоритетів уряду, що яскраво підтверджують статистичні дані.

Формально розмір зведеного бюджету освіти (витрати уряду та місцевої влади) в 2014–2019 рр. постійно зростав в абсолютних цифрах (у гривнях): 2014 р. – 100,1 млрд, 2015 р. – 114,2 млрд, 2016 р. – 129,4 млрд, 2017 р. – 168,6 млрд, 2018 р. – 221,9 млрд, 2019 р. – 228 млрд [9], однак у реальності через падіння ВВП та інфляцію відбулося фактичне зменшення рівня державного фінансування галузі (рис. 1).

Скорочення фінансування вищої освіти виявилось іще більшим, ніж освітньої сфери в цілому, і становило понад 25 %: з 2 % – у 2013 р. до 1,5 % ВВП – у 2017–2019 рр. (рис. 2). При цьому власне державні витрати зменшилися з 1,4 до 1,1 % ВВП.

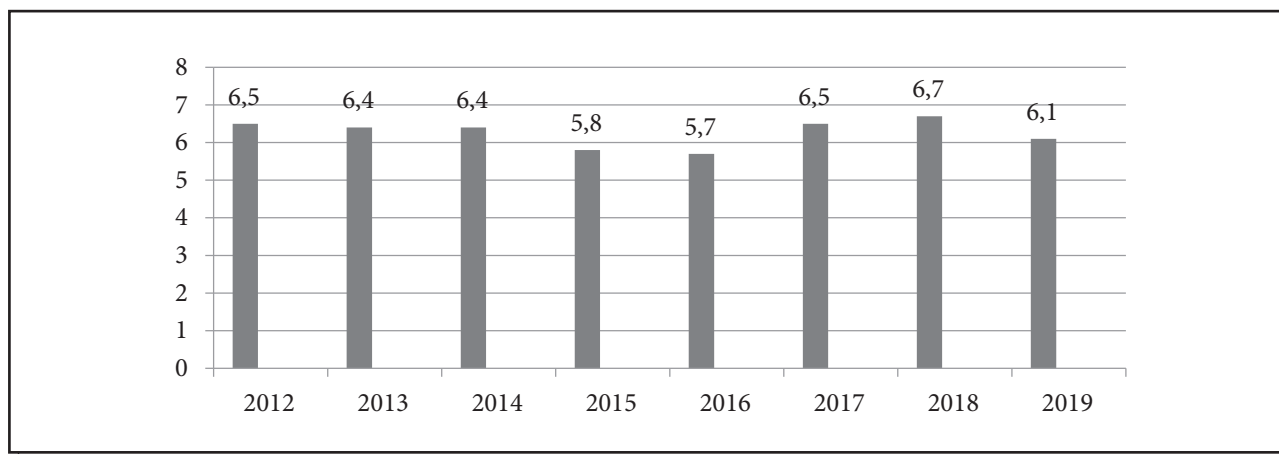

Рис. 1. Державне фінансування освітньої сфери в Україні впродовж 2012–2019 рр., у % до ВВП

Джерело: складено за [9; 12].

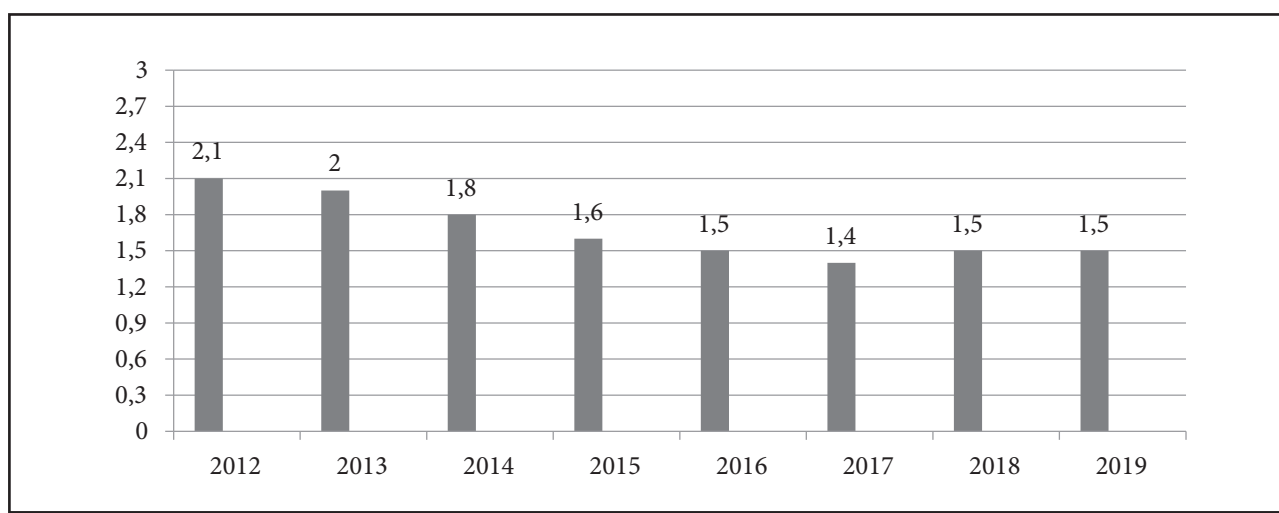

Рис. 2. Частка витрат на вищу освіту впродовж 2012–2019 рр., у % до ВВП

Джерело: складено за [9; 12].

Частка видатків на вищу школу у структурі державних витрат також зменшилась: у 2012–2013 рр. вона становила 6 %, у 2014 р. – 5,4 %, у 2015 р. – 4,6 %, у 2016 р. – 4,2 %, у 2017 р. – 3,7 %, а 2018 р. це було 3,9 % [15]. Уряд обмежував зростання витрат на підготовку кадрів, переклав на заклади вищої освіти більшу частку витрат на комунальні послуги, майже не фінансував університетську науку. Зменшення фінансування обґрунтовувалося неефективністю бюджетних витрат у галузі та низькою якістю менеджменту у ЗВО.

Динаміка витрат на вищу освіту свідчить про певну стабілізацію їх рівня в 2015–2018 рр. після різкого падіння, але це не сприяло вирішенню проблем галузі.

Структура витрат українських закладів вищої освіти відтворює кризовий стан галузі. Основні статті видатків бюджетів ЗВО спрямовано не на поліпшення якості освіти, а на поточні потреби: до 90 % витрат припадає на фонд заробітної плати, оплату комунальних послуг, стипендіальний фонд, утримання інфраструктури. Попри суспільну важливість освіти, оплата праці викладачів ЗВО традиційно залишається низькою і ніколи протягом періоду незалежності не перевищувала середню в державі [16, с. 4]. Її рівень визначається централізовано і жодним чином не пов'язаний з якістю викладання чи результативністю наукової роботи.

У зазначений період також відбулася зміна бюджетних пріоритетів уряду в освітній сфері. Якщо

в 2012–2013 рр. на сектор вищої освіти припадало 28,4–28,9 % усіх освітніх витрат, то в 2014 р. – 28,3 %, у 2015 р. – 27,1 %, у 2016 р. – 27,2 %, у 2018 р. – 21,8 %. У той же час пріоритет надавався середній освіті. Частка цієї ланки в структурі освітніх витрат постійно зростала: 2014 р. вона становила 42,4 %, 2015 р. – 43,5 %, 2016 р. – 43,7 %, 2018 р. – 47,5 % [9].

Фінансування науки в Україні

В умовах економічної стагнації ні держава, ні бізнес не спроможні інвестувати значні кошти в розвиток науки. Збільшенню інвестицій у НДДКР також не сприяє сировинна орієнтованість експорту вітчизняної продукції. Економіка України характеризується низьким рівнем наукоємності, доданої вартості, а отже, не може масово впроваджувати результати НДДКР, зокрема інноваційні технології, – вони їй просто не потрібні. Як наслідок, рівень наукоємності ВВП України за останні 25 років зменшився більше як у 5 разів.

Рівень наукоємності ВВП УРСР наприкінці 1980-х років був зрівняним з аналогічними показниками промислово розвинутих країн, понад те – випереджав рівень США, Німеччини, Франції, Великої Британії та Італії. Але в 1990–2018 рр. відбулося радикальне скорочення показника з 3,05 до 0,54 % ВВП. Для порівняння: розвинуті країни задля підтримання власної конкурентоспроможності інвестують у науково-технічну сферу в кілька разів

більше: Ізраїль – 4,3 %, Японія та Південна Корея – по 3,4 %, Швеція та Фінляндія – по 3 %, США та Німеччина – по 2,8 %, ЄС-28 – 2 % [17].

Відповідно, зменшується державна підтримка науки. Рівень державного фінансування вітчизняної науки жодного разу не перевищував 0,5 % ВВП, а в 2015–2017 рр. він був найнижчим за останні 20 років і становив 0,2–0,25 % ВВП. Розміри фінансування вітчизняної науки свідчать про те, що в Україні ця галузь фактично знищена і функціонує лише як атрибут державності (рис. 3). Можна констатувати, що нині галузеву та заводську науку практично ліквідовано, академічна та університетська – перебувають у глибокій кризі.

Система державного фінансування української науки не орієнтована на одержання кінцевого прикладного результату, а виконання більшості НДДКР припиняється на завершальних, найбільш ресурсоємних етапах. Бюджетні кошти розпорюються між 28 розпорядниками, що зумовлює неефективність управління наукою.

Тенденція до зменшення фінансування науки спостерігається впродовж останніх 15 років, а після 2014 р. відбулося різке падіння до історичних мінімумів. У 2014–2019 рр. бюджетні витрати на НДДКР скоротились у 1,5 раза порівняно з попереднім періодом, а їх частка у структурі державних витрат зменшилася з 1,5 % – у 2012 р. до 0,5–0,6 % – у 2018 р. (рис. 3).

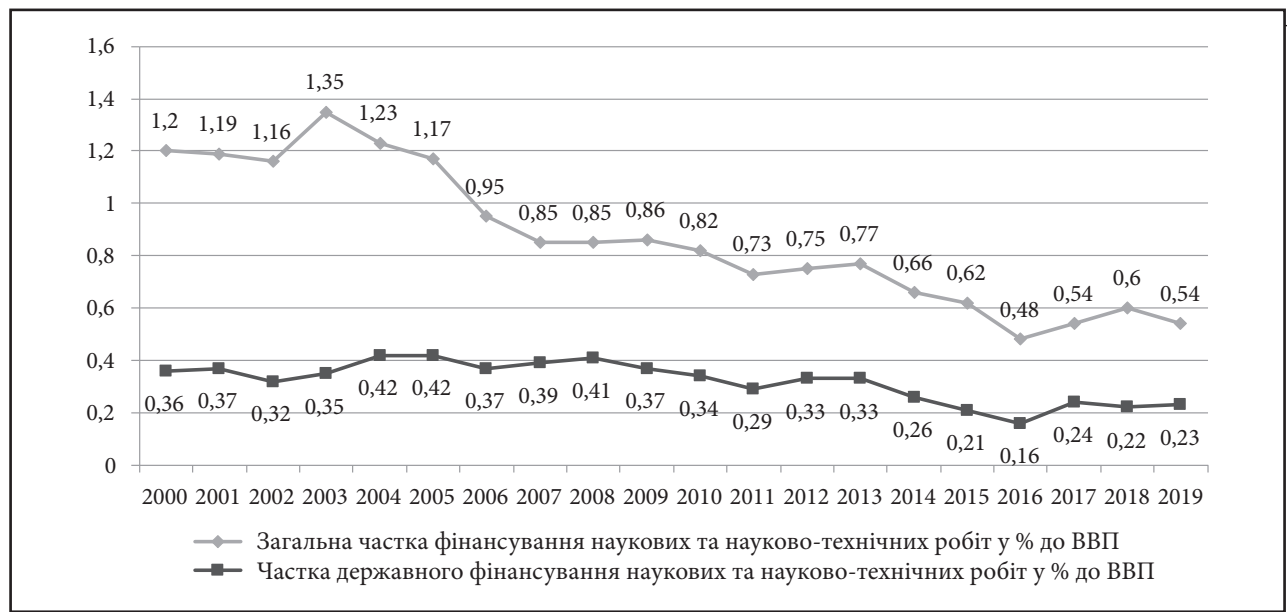

Рис. 3. Динаміка фінансування науки в Україні у 2000–2019 рр., у % до ВВП

Джерело: складено за [8; 16].

Понад три чверті наукового бюджету країни спрямовується на підтримку діяльності НАН України і п'яти галузевих академій (медичної, аграрної, правової, педагогічної, мистецької). При цьому обсяг фінансування, що виділяється урядом, не покриває навіть їхні мінімальні потреби. Значна частка цих коштів витрачається не на наукові проекти чи нове обладнання, а на утримання будівель, оплату комунальних послуг. Унаслідок зменшення фінансування в 2014–2016 рр. в академічному секторі науки було скорочено понад 30 % працівників, закрито низку пріоритетних дослідницьких програм.

Криза вразила й університетську науку. Українські ЗВО так і не стали ефективними інноваційними платформами, які би стали драйверами економічного, технологічного розвитку країни і місцевих громад, забезпечили науково-технічну підтримку перспективних галузей. Серед причин такої ситуації – нереформованість освітніх закладів, їхня низька дослідницько-інноваційна спроможність, незначний попит на наукову продукцію всередині країни, відсутність державної політики підтримки інновацій.

У 2014–2019 рр. на розвиток університетської науки спрямовувалося лише 10 % від загальному обсягу витрат уряду на підтримку науки – 400–600 млн грн. Це становило приблизно 2,5 % від бюджетних асигнувань на утримання державних ЗВО [17]. *Для порівняння:* у країнах Західної Європи та США цей показник у середньому становить 25–30 %, у Швеції, Швейцарії, Великій Британії рівень витрат на дослідження перевищує 45 %, що дає змогу закладам вищої освіти цих країн бути провідними центрами досліджень та інновацій, робити відчутний внесок у конкурентоспроможність національних економік.

Таким чином, попри формальну рівність усіх секторів НДДКР, університетська наука в Україні залишається у дискримінаційному становищі. На відміну від академічного сектору, заклади вищої освіти не отримують від держави базового фінансування для своєї наукової діяльності й можуть претендувати лише на конкурсне фінансування від МОН.

Університетська наука в Україні, порівняно з академічною, має низку недооцінених переваг. По-перше, вона динамічніша та гнучкіша, оскільки орієнтується на потреби промисловості та бюджетне фінансування короткострокових (дво-, трирічних) наукових тем. По-друге, в умовах ринку університетські НДДКР демонструють значно вищу

економічну ефективність: на кожну бюджетну гривню припадає 0,75 грн самостійно зароблених коштів [17]. Зрештою, наука у вищій школі є менш витратною, оскільки дослідження, які виконують викладачі, мають подвійне застосування: з одного боку, це результати досліджень, з іншого – основа для оновлення навчальних програм і планів.

Протягом останнього десятиліття уряд кілька разів намагався вирішити проблему посилення наукової функції ЗВО. Першою такою ініціативою стала Державна науково-технічна програма «Наука в університетах» 2008–2012 рр. (постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1155). Протягом 2009–2010 рр. програма виконувалася лише на 15 %. У 2012 р. термін її дії був продовжений до 2017 р., проте фінансування практично повністю припинилося. Під час оптимізації бюджетних витрат постановою уряду від 5 березня 2014 р. виконання цієї програми було достроково припинено.

Іншим кроком у цій сфері стала практика надання урядом провідним вітчизняним закладам вищої освіти статусу «самоврядного (автономного) дослідницького ВНЗ» (Постанова Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2010 р. № 163). У 2009–2010 рр. такий статус був наданий 14 освітнім закладам на десять років. Він передбачав ширші права й додаткове фінансування науково-дослідницької діяльності. Водночас подальша реалізація цієї ініціативи засвідчила, що присвоєння цього статусу не дало її учасникам суттєвих переваг. Зокрема, не втіленою залишилася надана дослідницьким університетам можливість державного фінансування НДДКР у розмірі не менш як 25 % бюджетних асигнувань, що виділяються на їх утримання.

Новий закон «Про вищу освіту» (2014 р.) скасував урядову постанову щодо статусу дослідницького університету, але передбачив можливість отримання такого статусу. Відповідно до Закону, уряд мав розробити нову постанову, яка б урегулювала це питання. Дотепер цього не зроблено.

На початку 2018 р. новостворена Національна рада з питань розвитку науки і технологій прийняла рішення про початок проведення атестації наукової діяльності закладів вищої освіти. Ті з них, які успішно пройшли відбір, отримували б від держави протягом п'яти років базове фінансування НДДКР. Уряд схвалив порядок атестації 22 серпня 2018 р. [8, с. 88]. Перша така атестація мала відбутися наприкінці 2019 р., але була призупинена з технічних причин.

Висновки

Система вищої освіти України на сучасному етапі опинилась у лещатах невирішених пострадянських проблем і домінування неоліберальних підходів в освітній політиці держави. Університетські реформи після Революції Гідності були покликані змінити «правила гри» в галузі у бік підвищення конкуренції, які через брак політичної волі виявилися половинчастими.

На основі спрямованості змін державну політику у сфері вищої освіти та науки в 2014–2018 рр. можна поділити на два періоди: реформаторський (середина 2014 р. – середина 2016 р.) і стабілізаційний (середина 2016 р. – серпень 2019 р.). Під час першого періоду влада намагалася проводити концептуальні зміни, була ухвалена прогресивна правова база реформування університетської системи. Вважалося, що «відпускання» закладів вищої освіти у ринкове середовище сприятиме поліпшенню якості освіти разом з очищенням освітнього ринку від неконкурентоспроможних гравців.

Відповідно до неоліберальних поглядів основним інструментом змін було зменшення державного фінансування закладів вищої освіти, реформа системи його розподілу. За останні п'ять років державні витрати на вищу школу зменшилися на 25 %. В українських реаліях це, з одного боку, призвело не так до посилення конкуренції між ЗВО та поліпшення якості освіти, як до загострення наявних проблем, які урізане фінансування вже не могло пом'якшувати. З другого боку, влада, декларуючи прихильність до ідеї університетської автономії, у підсумку виявилась не готовою надати їм більше повноважень.

У 2017–2018 рр. уряд В. Гройсмана перейшов до стратегії стабілізації, сконцентрувавшись на нормативно-правовому регулюванні та уникаючи нових радикальних змін.

Якщо визначити тих, хто найбільше виграв від проведених у галузі реформ, то це керівники ЗВО та уряд. Ректори значно посилили свої позиції всередині освітніх закладів завдяки курсу на їх автономізацію. Уряд, державна бюрократія зберегли високий рівень адміністративного контролю над системою вищої освіти і одночасно знизили бюджетні витрати на її утримання. Розширена автономія університетів функціонує паралельно з централізованою системою управління.

Наявний стан «зависання» системи вищої освіти в Україні в інституційній стагнації і проблемах несе низку потенційних ризиків для національної безпеки. У провідних країнах Заходу та Південно-Східної Азії висока якість НДДКР і підготовки кваліфікованих фахівців розглядаються як важливі інструменти забезпечення інтелектуальної незалежності, конкурентоспроможності країн у світовій економіці та політиці. У цьому контексті падіння якісних показників в українській вищій освіті у перспективі може вимити інтелектуальні ресурси, необхідні Україні для виходу з перманентної соціально-економічної кризи, створити виклики для державної гуманітарної політики.

Кризові процеси в українській науці підривають науково-технологічний потенціал країни, можливості для швидкої модернізації вітчизняної економіки. Критична ситуація у цій сфері потребує з боку держави збільшення загального фінансування науки, стимулювання посилення дослідницько-інноваційної спроможності закладів вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» від 27 листопада 2014 року / Верховна Рада України восьмого скликання. 77 с. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15> (дата звернення: 12.08.2021).
2. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 09.02.2021).
3. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 03.02.2021).
4. Дегтярьова І. Міністерство освіти і науки України у системі державного управління вищою освітою: правовий статус та сфера компетенцій. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2018. № 1. С. 81–91.
5. Квіт С. Реформування вищої освіти в Україні: три з половиною роки після Революції Гідності. *Дзеркало тижня*. 2017. Вип. 39. 21–27 жовт.

6. Середньостроковий план пріоритетних дій уряду до 2020 року та план пріоритетних дій уряду на 2017 рік : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.04.2017 № 275-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/249935442> (дата звернення: 17.03.2021).
7. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Педагогічна думка, 2016. 448 с. (До 25-річчя незалежності України).
8. Мех О. А. Трансформація та перспективи розвитку системи управління науково-технологічною сферою України. *Наука та наукознавство*. 2019. № 2 (104). С. 69–94.
9. Вища освіта в Україні у 2019 році : статистична інформація / Державна служба статистики України. Київ, 2020. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 27.01.2021).
10. Костюк Т. Релятивна автономія закладів вищої освіти: децентралізація чи централізація державного управління вищою освітою в Україні? *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2018. № 3. С. 92–96.
11. Мулявка В. Чотири міфи про українську вищу освіту. *Спільне : журнал соціальної критики*. 2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/chotiri-mifi-pro-ukrayinsku-vishu-osvitu/> (дата звернення: 06.05.2021).
12. Мордовець А. В. Теоретичне обґрунтування напрямів модернізації системи вищої освіти України. *Ефективна економіка*. 2019. № 6. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2019/43.pdf (дата звернення: 24.06.2021).
13. Вдовиченко Є. В. Особливості автономізації вищих навчальних закладів України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2015. № 4. С. 212–217.
14. Гуляницький, А. Системна криза вищої освіти України: формування периферійної моделі. *Спільне : журнал соціальної критики*. 2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/pro-sistemnu-krizu-vishoyi-osviti-ukrayini/> (дата звернення: 24.06.2021).
15. Савченко В. Г. Модернізація державного механізму фінансування вищої освіти в умовах її реформування. *Теорія та практика державного управління*. 2017. № 3 (58). С. 1–6.
16. Булкин І. Масштаби кризиса финансирования научно-технической деятельности в Украине. *Спільне : журнал соціальної критики*. 2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/masshtaby-krizisa-nauki/> (дата звернення: 11.04.2021).
17. Стріха М. Університетська наука України: на шляху від СРСР до Європи. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-interview-2017-11-14-universitetska-nauka-ukrayini-na-shlyahu-vid-srsr-do-evropi> (дата звернення: 10.08.2021).

References

1. Verkhovna Rada of Ukraine. *Agreement on the Coalition of factions «European Ukraine»*. (2014, November 11). zakon3.rada.gov.ua. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15> [in Ukrainian].
2. The President of Ukraine. *On Sustainable Development Strategy Ukraine – 2020: Decree of the President of Ukraine from 12 January 2015, No. 5/2015*. (2015). zakon3.rada.gov.ua. Retrieved February 09, 2021 from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> [in Ukrainian].
3. Verkhovna Rada of Ukraine. *On Higher Education: Law of Ukraine from 01 July 2014, No. 1556-VII*. (2014). zakon3.rada.gov.ua. Retrieved March 03, 2021 from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [in Ukrainian].
4. Dehtiarova, I. (2018). Ministry of Education and Science of Ukraine in the system of public administration of higher education: legal status and scope of competencies. *Visnyk NADU. Seriya "Derzhavne upravlinnia"*, 1, 81–91 [in Ukrainian].
5. Kvit, S. (2017). Reforming higher education in Ukraine: three and a half years after the Revolution of Dignity. *Dzerkalo tyzhnia*, 39 [in Ukrainian].
6. Cabinet of Ministers of Ukraine. *Medium-term plan of priority actions of the Government until 2020 and the plan of priority actions of the Government for 2017: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 03 April 2017, No. 275-r*. (2017). Government portal: official website. Retrieved March 17, 2021 from <https://www.kmu.gov.ua/pras/249935442> [in Ukrainian].
7. Kremen, V. H. (Ed.), et al. (2016). *National report on the state and prospects of education in Ukraine (To the 25th anniversary of Ukraine's Independence)*. Kyiv: Pedahohichna dumka, 448 p. [in Ukrainian].
8. Mekh, O. A. (2019). Transformation and prospects of development of the management system of the scientific and technological sphere of Ukraine. *Nauka ta naukoznavstvo*, 2(104), 69–94 [in Ukrainian].

9. State Statistics Service of Ukraine. (2020). *Higher education in Ukraine in 2019: statistical information*. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved January 27, 2021 from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
10. Kostiuk, T. (2018). Relative autonomy of higher education institutions: decentralization or centralization of public administration of higher education in Ukraine? *Derzhava ta rehiony. Seriya: Derzhavne upravlinnia*, 3, 92–96 [in Ukrainian].
11. Muliavka, V. (2017). Four myths about Ukrainian higher education. *Spilne: zhurnal sotsialnoi krytyky*. Retrieved May 06, 2021 from <https://commons.com.ua/uk/chotiri-mifi-pro-ukrayinsku-vishu-osvitu/> [in Ukrainian].
12. Mordovets, A. V. (2019). Theoretical substantiation of directions of modernization of the system of higher education of Ukraine. *Efektivna ekonomika*, 6. http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2019/43.pdf [in Ukrainian].
13. Vdovychenko, Ye. V. (2015). Features of autonomy of higher educational institutions of Ukraine. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia*, 4, 212–217 [in Ukrainian].
14. Hulianytskyi, A. (2017). The systemic crisis of higher education in Ukraine: the formation of a peripheral model. *Spilne: zhurnal sotsialnoi krytyky*. Retrieved June 24, 2021 from <https://commons.com.ua/uk/pro-sistemnu-krizu-vishoyi-osviti-ukrayini/> [in Ukrainian].
15. Savchenko, V. H. (2017). Modernization of the state mechanism of financing higher education in the conditions of its reform. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 3(58), 1–6 [in Ukrainian].
16. Bulkin, I. (2017). The scale of the funding crisis for scientific and technical activities in Ukraine. *Spilne: zhurnal sotsialnoi krytyky*. Retrieved April 11, 2021 from <https://commons.com.ua/uk/masshtaby-krizisa-nauki/> [in Russian].
17. Strikha, M. (2017, November 14). *University science of Ukraine: on the way from the USSR to Europe*. mon.gov.ua. Retrieved August 10, 2021 from <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-interview-2017-11-14-universitetska-nauka-ukrayini-na-shlyaxu-vid-srsr-do-evropi> [in Ukrainian].

ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ НАУКИ ПРО ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ: СУЧАСНИЙ ЗРІЗ

УДК 336.1

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.07>

Молдован Олексій Олександрович –
директор Центру політичних та економічних ініціатив
«Європейська стратегія»,
докторант відділу економічної стратегії
центру економічних і соціальних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат економічних наук
ORCID: 0000-0002-3776-6291

У *статті* обґрунтовується теза про те, що теорія економічної безпеки держави як наукова дисципліна сьогодні перебуває на початку якісно нового етапу розвитку, який характеризуватиметься посиленням наукового й прикладного інтересу до різних аспектів цієї тематики.

Ця тенденція відображає сучасну реальність, яка характеризується посиленням внутрішніх та зовнішніх загроз соціально-економічній стабільності у найбільших країнах світу, зростанням турбулентності у світовій економіці, посиленням глобальної конкуренції за природні ресурси й людський капітал та актуалізацією нових загроз економічній безпеці держави, зокрема таких як-от екологічна криза, неконтрольована міграція, пандемія коронавірусу тощо.

Наголошено на тому, що наукова спільнота найближчим часом зіштовхнеться з необхідністю вирішення низки важливих завдань щодо формування оновленої методологічної основи, верифікації напрацьованих знань та окреслення нових пріоритетів наукових досліджень. Ці завдання буде досить складно вирішити без комплексу універсальних дефініцій, які дозволяють максимально об'єктивно описати феномен економічної безпеки держави.

Акцентовано на тому, що високий рівень герметизації наукових шкіл та їх постійне прагнення до формування власного категоріально-понятійного апарату є серйозною проблемою для розвитку теорії економічної безпеки держави як самостійної наукової дисципліни. Зазначена проблема унеможлиблює формування спільної методологічної основи та підриває можливість конструктивної наукової дискусії між представниками різних наукових шкіл.

У цьому контексті зроблено спробу систематизації та впорядкування категоріально-понятійного апарату. В рамках цього завдання проаналізовано науковий доробок кількох десятків наукових шкіл та окремих знаних фахівців, які працюють над проблематикою економічної безпеки держави. Обґрунтовано низку базових дефініцій, що мають перспективу стати універсальними в рамках екосистейту.

Звернено увагу на те, що поряд із впорядкуванням понятійного категоріального апарату важливим завданням є його періодичний перегляд з метою уточнення й удосконалення. Сучасний етап розвитку екосистейту характеризується послабленням неоліберальних ідей та посиленням впливу на наукову спільноту економічних концепцій неореалізму. Це помітно впливає на категоріально-понятійний апарат, яким послуговується наукова спільнота цієї дисципліни. У зв'язку з цим система актуальних базових дефініцій екосистейту потребує змістовного перегляду й уточнення з урахуванням нових реалій сьогодення.

Ключові слова: теорія економічної безпеки держави (екосистейт), економічна безпека держави, об'єкт економічної безпеки держави, суб'єкт економічної безпеки держави, системні загрози.

Aleksy Moldowan

A CONCEPTUAL APPARATUS FOR THE FIELD OF NATIONAL ECONOMIC SECURITY: AN UPDATED VIEW

The author argues that the theory of national economic security is on the rise again and the qualitatively new phase of its development will be characterized by an increase of scientific and applied interest to various aspects of this field.

This trend is consistent with the escalation of internal and external threats to socio-economic stability in major countries, the growing turbulence in the global economy, intensified global competition for natural resources and human capital and the emergence of new types of threats to national economic security, including environmental crises, uncontrolled migration and the coronavirus pandemic.

In the near future, the scientific community will face a number of important research tasks, including the need to shape an updated methodological base, verify acquired knowledge and outline new research priorities. These tasks will be difficult to complete without a set of comprehensive definitions in the field of national economic security.

The ongoing capsulation of scientific schools and their gravitation toward their own conceptual frameworks is a serious problem for the institutionalization and development of national economic security as an independent scientific discipline. This problem makes it impossible to create a common methodological framework for the discipline and undermines constructive scientific discussion between representatives of different scientific schools in this field.

The author attempts to streamline the conceptual apparatus to solve the aforementioned problem. The scholarship of several scientific schools and prominent experts is analyzed to identify and systematize the most important terms and their definitions within the field of national economic security. Based on the data obtained a number of comprehensive and coherent definitions is introduced.

The current stage of the evolution of national economic security is characterized by a weakening of neoliberal ideas and an increased impact of economic concepts within neorealism in the scientific community. These developments need to be reflected in the conceptual apparatus of this discipline. In this regard, the system of current basic definitions requires a significant update.

Keywords: theory of national economic security, national economic security, object of national economic security, subject of national economic security, system threats.

Останніми роками у світовій та, зокрема, в українській науковій спільноті спостерігається помітне підвищення інтересу до проблематики теорії економічної безпеки держави (екосистейту). Така

тенденція є відтворенням реалій сучасної епохи, що характеризується посиленням внутрішніх і зовнішніх загроз для соціально-економічної стабільності держави як найбільш поширеного

інституту організації суспільства. Внутрішні економічні дисбаланси, зростання турбулентності в глобальній економіці, загострення світової конкуренції за природні ресурси та людський капітал, актуалізація низки нових проблем (екологічна криза, неконтрольована міграція, пандемія коронавірусу тощо) створюють не просто проблеми, а системні загрози для економічної безпеки держави. За таких обставин наукова спільнота шукає ефективні механізми забезпечення економічної безпеки держави.

Активізації досліджень у зазначеній науковій сфері вимагає формування твердої методологічної бази, основу якої становить систематизований, упорядкований та чітко окреслений категоріально-понятійний апарат. У цьому питанні перед науковою спільнотою, яка досліджує проблематику в рамках екосистейту, виникла низка серйозних перешкод. Одна з ключових проблем полягає в тому, що теорії економічної безпеки як науковій дисципліні притаманний високий рівень фрагментації. У рамках цього напрямку економічних досліджень активно розвивається значна кількість наукових шкіл, кожна з яких досить часто використовує власну термінологію, опрацьовану спеціально для вирішення власних наукових завдань.

Термінологічний хаос унеможлиблює формування спільної методологічної основи в рамках означеної наукової дисципліни та підриває можливість конструктивної наукової дискусії між представниками різних наукових шкіл. Термінологічна різноманітність не є критичною проблемою для становлення науки, але вона не повинна призводити до абсолютно різного розуміння базових дефініцій, на яких формується екосистейт. У зв'язку з цим у контексті активізації досліджень у рамках теорії економічної безпеки держави одним із найбільш важливих завдань сьогодення є систематизація та впорядкування базових термінів, що використовуються в дослідженнях у межах зазначеної наукової дисципліни.

У світовій науковій думці є група науковців, праці яких можна вважати фундаментальними для теорії економічної безпеки держави (Б. Бузан, В. Кейбл, Г. Маховські, Х. Мауль, С. Мардок, П. Робінсон, Б. Тейлор та ін.). Варто, однак, зазначити, що в західній науковій думці абсолютна більшість учених зосереджена на дослідженнях певних досить вузьких аспектах економічної безпеки держави, через те приділяють незначну увагу впорядкуван-

ню термінології, яку вони використовують у своїх дослідженнях.

В Україні також створено власну потужну школу, яка досліджує різні аспекти економічної безпеки держави (В. Горбулін, Я. Жаліло, О. Власюк, З. Варналій, А. Сухоруков та ін.). Саме в наукових працях українських фахівців можна знайти спроби систематизації та впорядкування категоріально-понятійного апарату. Класичною в цій сфері є праця «До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку» [1], написана знаним українським науковцем Я. А. Жалілом у період активного становлення теорії економічної безпеки держави в Україні. У вказаному дослідженні запроваджено систему базових термінів екосистейту, які стали загальноприйнятими в значній кількості вітчизняних наукових шкіл, котрі провадять дослідження в рамках науки про економічну безпеку держави.

Наразі розпочинається новий етап розвитку екосистейту, що характеризується посиленням впливу ідей неореалізму.

Це потребуватиме перегляду й оновлення методологічної основи, верифікації напрацьованих знань та визначення нових пріоритетів наукових досліджень. Першочерговим завданням у цьому контексті має стати уточнення й оновлення системи базових дефініцій теорії економічної безпеки.

Отже, метою статті є спроба систематизації та впорядкування категоріально-понятійного апарату екосистейту з урахуванням специфіки нового етапу її розвитку.

Як зазначено вище, характерною рисою і специфікою теорії економічної безпеки держави є те, що в її рамках функціонує значна кількість самостійних наукових шкіл. Кожна з них послуговується стандартним набором базових термінів цієї дисципліни, проте часто вкладає в них різний зміст.

Принципові розбіжності між різними школами та окремими науковцями виявляються вже на стадії трактування базового поняття дисципліни – «економічна безпека держави». На підставі аналізу різних дефініцій можемо виокремити шість основних поширених підходів щодо визначення цього терміна. Їх подано нижче в таблиці.

Таблиця. Найбільш поширені підходи щодо визначення терміна «економічна безпека держави»

Назва підходу	Визначення терміна	Учені, які презентують підхід
Кондиціональний	Сукупність певних умов, які забезпечують реалізацію визначених державою завдань	Л. Абалкін [2, с. 5], А. Іларіонов [3, с. 35], С. Пирожков [4, с. 14], А. Сухоруков [5, с. 53], О. Ляшенко [6, с. 43–44]
Якісний	Найважливіша якісна характеристика економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови функціонування та діяльності її ключових учасників – держави, бізнесу та громадян	Я. Жаліло [1, с. 102], Й. Янг [7, с. 67], М. Єрмошенко [8, с. 29], Б. Губський [9, с. 17]
Протекціоністський	Захищеність держави, бізнесу та громадян від внутрішніх і зовнішніх загроз	В. Савіна [10, с. 23], Т. Сак [11, с. 337], В. Сенчагов [12, с. 99]
Статичний	Стан економіки, який дозволяє державі реалізовувати її функції та протидіяти зовнішнім і внутрішнім загрозам	Г. Пастернак-Таранушенко [13, с. 29], В. Шлемко та І. Бінько [14, с. 8], В. Андрійчук [15, с. 14], З. Стаховяк [16, с. 189], К. Рачковські [17, с. 81]
Ресурсний	Ресурсно-функціональна та інституційна спроможність держави своєчасно протистояти загрозам в умовах постійних змін економічного середовища, забезпечувати захист національних інтересів	І. Губарева [18, с. 31], М. Флейчук та Я. Гончарук [19, с. 18], В. Бойко [20, с. 165]
Телеологічний	Безпека не є сприятливим збігом обставин, а результатом свідомої та цілеспрямованої діяльності щодо досягнення такого стану	В. Предборський, [21, с. 13], В. Мунтіян [22, с. 10]

Джерело: складено автором на основі [1–22].

Аналізуючи наведені вище підходи щодо визначення економічної безпеки держави, доходимо висновку, що кожен із них акцентує увагу на одному з важливих аспектів цього поняття, тому не можна стверджувати, що якісь із цих підходів є правильними, а інші – помилковими. Проблема полягає в тому, що більшість із цих визначень, хоча й досить влучно описують феномен економічної безпеки в рамках певної наукової школи, усе ж не можуть бути використані для дослідження в рамках інших наукових шкіл через відмінний зміст, який вкладається тими чи тими науковцями в це поняття.

Ураховуючи зазначене вище, вважаємо, що проведення наукових досліджень вимагає впровадження чітко сформованих дефініцій, які були б загальноприйнятими в межах цієї наукової дисципліни. Тому пропонуємо авторське визначення базового терміна екосистеїту. Звертаємо увагу на те, що під час опрацювання підходу до визначення «економічна безпека держави» було враховано кілька важливих аспектів.

По-перше, ключовим чинником, який зумовив зародження й розвиток теорії економічної безпеки держави, є поняття «загроза». Симптоматично, що сплеск наукового й політичного інтересу до цього напряму досліджень досить щільно корелюється зі збільшенням кількості та інтенсифікацією зовнішніх і внутрішніх загроз для стабільності держави в різних (військовій, політичній, економічній, соціальній тощо) сферах. У зв'язку з цим завдання протидії загрозам різного характеру має стати наріжним каменем забезпечення економічної безпеки держави.

По-друге, багато термінів, якими оперують фахівці для визначення поняття «економічна безпека держави», є досить складні для використання у наукових дослідженнях. Зокрема, доволі важко об'єктивно оцінити та охарактеризувати «здатність» економічної системи до протидії загрозам. Значні проблеми створює також оперування такою характеристикою як «захищеність» економічної системи. Нині в рамках теорії економічної безпеки відсутній методологічний інструментарій,

який дозволив би здійснити якісний та кількісний аналіз «стану захищеності» економіки щодо зовнішніх і внутрішніх загроз.

Крім того, «захищеність» передбачає певну пасивність і статичність держави щодо оточуючого середовища, тоді як актуалізація нових загроз вимагає активних свідомих дій щодо їх нейтралізації. З нашої точки зору, держава повинна не лише захищати економіку, а й активно протидіяти викликам, які в майбутньому можуть трансформуватись у небезпечні загрози.

По-третє, економічна безпека держави є складовою частиною національної безпеки держави. Спроби виокремлення її як абсолютно незалежної сфери та автономної наукової дисципліни, що зосереджена на вирішенні економічних проблем, не мають сенсу – вони дублюватимуть напрацювання в рамках загальної економічної теорії. Політика забезпечення економічної безпеки держави має корелювати із завданнями національного масштабу.

Зазначимо, що не кожна економічна проблема створює загрози для економічної безпеки держави, тому їх потрібно чітко розмежовувати. У центрі уваги економічної безпеки держави мають перебувати лише ті проблеми, що формують критичні та системні загрози для держави як соціально-політичного інституту. Натомість проблеми, що не становлять загроз для економічної безпеки, мають бути об'єктом реагування в рамках поточної соціально-економічної політики держави.

Отже, враховуючи вищевикладені аргументи, *економічну безпеку держави*, на нашу думку, варто розглядати як свідомо та цілеспрямовано скоригований у бажаному напрямі органами публічної влади стан економіки, який забезпечує стійкість держави до зовнішніх і внутрішніх системних загроз та цілеспрямованих актів інших держав, спрямованих на її дестабілізацію.

На користь такого підходу щодо визначення поняття «економічна безпека держави» можна навести значну кількість аргументів, але найважливішим є те, що аналізувати та емпірично оцінювати «стан» економіки можна набагато точніше та об'єктивніше, ніж «здатність» чи «захищеність» економіки. Крім того, таке трактування економічної безпеки держави є зручнішим для використання на політико-прикладному рівні, оскільки дає можливість окреслити значення індикаторів такого стану економіки, досягнення й утримання яких є завданням

політики щодо забезпечення високого рівня економічної безпеки держави.

При цьому, визначаючи економічну безпеку держави як певний цілеспрямовано скоригований стан економіки, підкреслюємо, що він не є випадковим збігом обставин чи довільно обраною сукупністю чинників. Цей стан є результатом реалізації комплексу заходів державної політики та свідомого створення певних умов, за яких національна економіка здатна протидіяти зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Окрім консенсусу у справі визначення поняття «економічна безпека держави», формування методологічних засад дисципліни вимагає чіткого погодження в науковій спільноті системи базових дефініцій, які мають органічно та гармонійно розкривати феномен економічної безпеки. Зокрема, це низка таких понять: «об'єкт економічної безпеки держави», «суб'єкт забезпечення економічної безпеки держави», «загроза економічній безпеці держави», «системна загроза економічній безпеці держави», «джерело загрози економічній безпеці держави», «виклик економічній безпеці», «ризик економічній безпеці», «збитки економічній безпеці».

Поняття «об'єкт економічної безпеки держави» закономірно залежить від змісту дефініції «економічна безпека держави», яку взяла на озброєння конкретна наукова школа. Наприклад, якщо її фахівці трактують економічну безпеку як певну «здатність» економіки, то об'єкт буде розкриватися через аналогічну категорію. Подібна ситуація простежується в більшості наукових шкіл, унаслідок цього в українській науковій думці існує значна кількість різних підходів щодо визначення об'єкта економічної безпеки держави. Їх досить гармонійно використовують для розбудови методологічних засад відповідних наукових шкіл, але проблема полягає в тому, що ці визначення можуть бути корисними лише в рамках наукової діяльності окремої наукової школи.

Також суттєвою проблемою є те, що досить часто науковці в дефініції поняття об'єкта економічної безпеки держави намагаються охопити максимально широкий перелік різних аспектів (зокрема, це стан економіки держави, природні ресурси і територія, суб'єкти господарювання, суспільство, сім'я, громадяни та ін.). Так, автори монографії «Економіка та економічна безпека держави: теорія та практика» до об'єктів економічної безпеки України відносять не лише державу, її економічну

систему та всі її природні багатства, а й суспільство з усіма його інститутами, навіть особистість [23, с. 22].

У подібному руслі В. Духов формулює власне визначення об'єкта економічної безпеки держави. Під ним він розуміє систему економічних відносин суспільства і державний сектор економіки, які забезпечують передумови досягнення макроекономічних цілей розвитку, підвищення рівня та якості життя населення на основі економічного зростання, стабільності грошово-фінансової системи і зайнятості населення [24, с. 158].

Досить широким є підхід фахівців із Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, які працювали над монографією «Економічна безпека держави: сутність та напрями формування». Відповідно до нього «об'єкт економічної безпеки» – це те, що безпосередньо потребує захисту і на що спрямовані дестабілізуючі дії [25, с. 15]. При цьому автори додають, що економічна безпека держави має не лише власний об'єкт (економічну систему країни), але й об'єкти на стику з іншими можливими сферами: військовою, громадською, екологічною, інформаційною, криміногенною та ін. Додатково об'єкти економічної безпеки держави науковці пропонують поділяти на матеріальні та неречові. Під першими розуміють сфери зовнішньоекономічних інтересів, натомість неречовими об'єктами називають цінності, потреби, інтереси, плани тощо, тобто елементи суспільної свідомості.

Наведені визначення об'єкта економічної безпеки, безперечно, досить змістовно описують це поняття та допомагають зрозуміти його важливі аспекти, але вони є надмірно складними для використання в наукових дослідженнях, особливо тих, які мають політико-прикладне значення.

Оскільки нами було обґрунтовано, що найбільш оптимальним варіантом у наукових дослідженнях, у т. ч. політико-прикладного рівня, є застосування базових методологічних засад наукової школи, яка трактує економічну безпеку держави як стан економіки, зміст поняття «об'єкт економічної безпеки держави» має органічно випливати з відповідної дефініції. У межах цього підходу об'єктом економічної безпеки держави у найбільш загальному розумінні є економічна система держави. О. Власюк додає, що об'єкт економічної безпеки країни – це той стан економіки, який бажано зберегти або розвивати суспільству в наростаючих масштабах [26, с. 13], маючи

на увазі те, що об'єктом є такий стан економіки, який забезпечує стійкість держави до загроз. Значна кількість українських економістів узяла на озброєння цей підхід. Вони модифікують у різний спосіб дефініцію «об'єкт економічної безпеки», але дотримуються думки, що це є певний бажаний стан економіки.

Погоджуючись із таким підходом у цілому, вважаємо за потрібне зробити певні уточнення. На нашу думку, під поняттям «**об'єкт економічної безпеки**» належить розуміти певний стан економіки, який можна описати через конкретні економічні показники та індикатори. Натомість поняттям «**забезпечення економічної безпеки**» потрібно позначати систему свідомих і цілеспрямованих дій органів державного управління (суб'єктів економічної безпеки), що спрямовуються на досягнення бажаного стану економіки, тобто такого, який забезпечує стійкість держави до системних загроз та цілеспрямованих актів агресії. На політико-прикладному рівні забезпечення економічної безпеки держави має спрямовуватися на досягнення таких показників та індикаторів економіки, за яких актуалізація загроз не призводить до критичних тенденцій.

У цьому контексті вважаємо за необхідне відмовитися від практики надмірного розгалуження поняття «забезпечення економічної безпеки держави». Подібний підхід домінує, серед іншого, у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України. У цьому документі зазначається, що в рамках забезпечення економічної безпеки держави влада має реалізувати цілий комплекс заходів, серед них:

- гарантування механізмів, що забезпечують стійкість економіки до внутрішніх і зовнішніх загроз;
- забезпечення високої конкурентоспроможності економіки у світовому економічному середовищі;
- забезпечення сталого та збалансованого зростання національної економіки [27].

З нашого погляду, такий підхід призводить до розмивання політики забезпечення економічної безпеки, яка фактично розчиняється в поточній економічній політиці держави. Якщо об'єктом економічної безпеки держави є економічна система держави, то забезпечення економічної безпеки держави повинно фокусуватися на формуванні її стійкості щодо зовнішніх і внутрішніх (т. зв. системних) загроз, які можуть спричинити кри-

тичні тенденції в економіці держави та підірвати ефективність державних базових інститутів.

Значні термінологічні розбіжності в українській науковій думці спостерігаються й щодо визначення суб'єктів забезпечення економічної безпеки (часто також уживається термінологічне сполучення «суб'єкти економічної безпеки»). У багатьох наукових працях простежується тенденція щодо включення до цієї категорії досить широкого переліку суб'єктів: держави, окремих суб'єктів господарювання і навіть громадян. З нашого погляду, такий підхід деперсоналізує суб'єкт економічної безпеки держави й розмиває відповідальність за її забезпечення.

Для внесення ясності в питання термінології необхідно сформулювати чітку думку стосовно того, що **суб'єктом забезпечення економічної безпеки держави** може бути лише держава в особі уповноважених органів та інституцій публічної влади, які розробляють відповідне нормативно-правове підґрунтя у сфері забезпечення економічної безпеки держави та забезпечують реалізацію цього напряму державної політики із залученням необхідних для цього ресурсів.

Важливим завданням із впорядкування категоріально-понятійного апарату є розмежування та чітке визначення понять «виклики», «ризик» та «загрози». У цьому питанні серед фахівців теж немає одностайності. В західній науковій думці широко використовується набір спеціалізованих термінів для вимірювання рівня шкідливого впливу певного явища чи події, серед яких найпоширенішими є «ризик» (risk), «небезпека» (hazard), «загроза» (threat). У загальній безпекології ці поняття розрізняються, проте в західних школах теорії економічної безпеки вони зазвичай трактуються досить спрощено з огляду на те, що екосистеми є переважно прикладною дисципліною. Досить часто всі зазначені поняття використовуються як синоніми.

Натомість східноєвропейські фахівці, навпаки, намагаються надати кожному з цих термінів індивідуальний зміст. Так, С. Кортунов розглядає ризик, виклики і загрози як різні ступені небезпеки. У цьому термінологічному ряді ризик – найнижчий рівень небезпеки, а загрози – найвищий [28, с. 23]. На наш погляд, такий підхід є надто складним для застосування в рамках наукових досліджень, оскільки в ньому відсутні чіткі критерії розмежування того, де є найнижчий рівень небезпеки, а де починається найвищий. Загалом, на сучасному рівні розвитку теорії еко-

номічної безпеки опрацювання комплексу таких критеріїв, які дозволили б емпірично диференціювати рівень небезпеки, видається досить складним завданням.

Ми дотримуємося підходу, відповідно до якого ризик, виклики і загрози мають різний зміст. Як зазначено вище, ключовим елементом, через який розкривається суть економічної безпеки держави, є поняття «загрози економічній безпеці». У науковій літературі, що присвячена дослідженням у рамках цієї тематики, досить часто робиться акцент на описі та каталогізації актуальних економічних проблем, які, на думку вчених, є загрозами економічній безпеці держави. Натомість менше уваги приділяється концептуальному аналізу поняття «загроза», яке фактично є критерієм розмежування поточної економічної політики держави та політики забезпечення економічної безпеки.

У найбільш загальному розумінні поняття «загроза» трактується як можлива небезпека, що виникає за негативних змін у зовнішньому політичному, економічному або природному середовищі, а також негативних змін в аналогічних процесах і сферах всередині країни [29, с. 928]. У світовій і в українській науковій думці наразі існує кілька різних підходів щодо визначення цього поняття та щодо ролі загроз у системі економічної безпеки держави. Наприклад, В. Сенчагов опрацював цю дефініцію, опираючись на визначення національних інтересів. Він зазначає, що система економічної безпеки як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні будується на основі тріади «інтереси – загрози – захист». Якщо національні економічні інтереси захищені від деструктивного впливу різного роду загроз, забезпечується найвищий рівень економічної безпеки національної економіки. У випадку недостатнього рівня захисту національних економічних інтересів від небезпечного впливу економічних загроз має місце протилежна, небезпечна ситуація в економічній системі держави [12, с. 99].

Своєю чергою, Е. Олейников під загрозами економічній безпеці розуміє «явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної системи, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи» [30, с. 64]. Згідно з визначенням Л. Гончаренка, загрози економічній безпеці держави – це негативні зміни у зовнішньому політичному, економічному або природному

середовищі, які завдають реальну чи потенційну шкоду державі в цілому, її структурним елементам та безпосередньо життєвим, політичним, економічним інтересам громадян країни [31].

У науковій думці існує також підхід, згідно з яким загрози економічній безпеці це не потенційні умови чи ймовірна небезпека, а відповідний стан економіки. Зокрема Е. Румянцева стверджує, що загроза економічній безпеці держави – це стан економіки, за якого держава внаслідок внутрішніх та зовнішніх чинників втрачає контроль над виробництвом і обігом та базовими економічними й правовими важелями впливу на них [32].

Аналізуючи зазначені підходи, знову стикаємось із проблемою широкого діапазону дефініцій, тому що кожна наукова школа намагається виробити власний, відмінний від інших, категоріально-понятійний апарат. Відповідно, практично кожна з них сформулировала власне визначення поняття «загроза економічній безпеці». Проте, на наше глибоке переконання, для здійснення наукових досліджень у рамках теорії економічної безпеки держави необхідно мати чітке бачення й розуміння загроз економічній безпеці держави, їх природи та джерел. У зв'язку із цим необхідно врахувати кілька важливих методологічних уваг.

По-перше, з нашого погляду, важливість поняття «загроза економічній безпеці економіки» полягає в тому, що воно дозволяє провести певну інституційну межу між загальною економічною теорією та теорією економічної безпеки держави. Особливо гостро це питання постає, коли йдеться про політику держави. Досить важливим питанням є розмежування соціально-економічної політики держави та політики забезпечення економічної безпеки держави. На наш погляд, саме коректне впровадження поняття «загроза економічній безпеці держави» є тим критерієм, який дозволяє вирішити цю проблему.

Відповідно до такого підходу економічна політика держави має бути сфокусована на вирішенні загальних завдань соціально-економічного розвитку, які окреслюються кожною державою відповідно до системи її пріоритетів. Натомість політика забезпечення економічної безпеки починається тоді, коли виникають загрози, здатні підірвати функціонування базових економічних інститутів. Інакше кажучи, політика забезпечення економічної безпеки повинна мати на меті протидію загрозам, що становлять небезпеку для держави в цілому.

По-друге, загроза економічній безпеці повинна мати конкретну матеріалізовану форму та загрожувати реальними деструктивними наслідками. Відповідно до цього вважаємо, що загрози економічній безпеці держави не можуть бути аморфними, вони піддаються ідентифікації та чіткому визначенню. Наслідками їх актуалізації є конкретні збитки для держави.

З метою виокремлення категорії загроз, що несуть потенційну небезпеку для економіки як системи, реагування на які потребує реалізації комплексу заходів на рівні вищих органів державного управління, пропонуємо запровадження поняття «*системна загроза*». Під ним варто розуміти певні стихійні або штучно створені події та явища, наслідки яких можуть призвести до дестабілізації соціально-економічної ситуації у країні та порушення функціонування базових економічних інститутів, що, своєю чергою, призведе до критичного погіршення ефективності реалізації державою своїх базових функцій.

Загрози можна класифікувати за різними ознаками, зокрема поділяючи на: внутрішні та зовнішні, реальні та потенційні, безпосередні та опосередковані, цілеспрямовано створені будь-яким суб'єктом або ж такі, що виникають стихійно, тощо. З нашого погляду, на методологічному рівні каталогізація та деталізація конкретних загроз економічній безпеці держави не має практичного змісту, оскільки, як слушно зазначає Т. Мкртчян, постійні зміни у світі, що відбуваються навколо політичних, економічних, соціальних, військових та інших питань, також постійно змінюють характер і зміст загроз економічній безпеці [33, с. 12].

Переконані, що ця частка теорії та політики забезпечення економічної безпеки потребує лише спільних принципів і методик. Натомість ідентифікація конкретних загроз повинна здійснюватися в індивідуальному порядку, з урахуванням специфіки кожної держави, а також обставин, у яких вона функціонує. Це завдання, які мають вирішуватися на аналітичному рівні. Кожна держава повинна самостійно визначити й систематизувати загрози у сфері економічної безпеки, які можуть мати для неї критичні наслідки.

Виходячи з того, що під загрозами економічній безпеці держави розуміємо події та явища, *джерелами загроз* варто вважати локалізовані у просторі та часі умови та обставини, у яких вони формуються й розвиваються, створюючи небезпеку для конкретної держави.

Щодо впорядкування термінів «виклик» та «ризик» дотримуємося такого підходу. Повністю погоджуємось із досить чіткою та простою для використання під час наукового дослідження дефініцією поняття «**виклик**», яку запропонував О. Сергунін. Відповідно до його підходу під цим поняттям слід розуміти «сукупність обставин, не обов'язково загрозувального характеру, але, безумовно, таких, що вимагають реакції» [34, с. 127].

Натомість поняття «ризик» у науковій літературі отримало кілька абсолютно різних трактувань. Так, А. Кузьменко окреслює це поняття як «початкову, найчастіше віртуальну стадію несприятливих умов для безпеки та національних інтересів» [35], В. Пироженко – як міру небезпеки, що є похідною від ступеня ймовірності небажаної події та розміру можливих втрат за її настання [36, с. 32]. У свою чергу, В. Вітлінський та Г. Великоіваненко характеризують ризик як економічну категорію, яка «.. відображає особливості сприйняття заінтересованими суб'єктами економічних відносин об'єктивно існуючих невизначеності та конфліктності, іманентних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами і невикористаними можливостями» [37, с. 5].

З нашого погляду, як спрощений підхід західних наукових шкіл, так і надмірне бажання до ускладнення та індивідуалізації категоріально-понятійного апарату східноєвропейських фахівців у галузі економічної безпеки держави, не дають змоги повною мірою розкрити сутність ризику економічної безпеки держави та визначити його в теорії економічної безпеки.

У межах нашого підходу пропонуємо розглядати **ризик економічній безпеці** як вірогідність того, що загроза економічній безпеці спричинить конкретні реальні збитки для держави. Своєю чергою, поняття «**збитки**» варто інтерпретувати як кількісний розмір економічних втрат у разі актуалізації загроз. При цьому дотримуємося позиції Є. Ніколаєва стосовно того, що більша увага до ризиків (на додаток до загроз) і ширше застосування підходів ризикології могли би сприяти кращому розумінню й аналізу негативних чинників економічної безпеки та формуванню нової парадигми забезпечення економічної безпеки на основі упередження загроз, а не їх нейтралізації [38, с. 46].

Опрацьовані в представленому дослідженні ключові поняття теорії економічної безпеки держави

не є вичерпними. Проте в руслі холистичного бачення та розуміння феномену економічної безпеки держави вони створюють цілісну систему базових дефініцій, яка дає змогу сформулювати методологічні засади цієї дисципліни.

Висновки

Комплекс різноманітних чинників зумовив нову потужну хвилю зростання досліджень у рамках теорії економічної безпеки держави. На жаль, через суттєві методологічні вади та проблеми реалізації потенціалу зазначеного наукового напрямку суттєво стримується.

Теорія економічної безпеки держави все ще перебуває на етапі становлення важливих елементів, які є невід'ємними складовими частинами зрілої самостійної наукової дисципліни. Формування стабільної методологічної бази теорії економічної безпеки держави, серед іншого, вимагає впровадження системи універсальних базових дефініцій, завдяки яким можна було би виробити спільну платформу для наукових шкіл та окремих науковців, котрі провадять дослідження в рамках екосистеми.

У межах реалізації цього амбітного завдання автором проаналізовано значну кількість різних підходів щодо визначення базових дефініцій. На підставі дослідження їх переваг та недоліків представлено власний підхід до визначення важливих понять: «об'єкт економічної безпеки держави», «суб'єкт забезпечення економічної безпеки держави», «загроза економічній безпеці держави», «системна загроза економічній безпеці держави», «джерело загрози економічній безпеці держави», «виклик економічній безпеці», «ризик економічній безпеці», «збитки економічній безпеці». Вони становлять комплекс чітко окреслених, логічно зумовлених та внутрішньо узгоджених базових дефініцій.

Пропоноване наукове дослідження має на меті актуалізувати в науковому середовищі України конструктивну дискусію щодо подальшого вдосконалення та уточнення базових дефініцій у рамках теорії економічної безпеки держави. Особлива увага має бути приділена тому, щоб запропоновані поняття отримали підтримку наукової спільноти та стали загальноприйнятими поміж різними науковими школами. Цим завданням підпорядковуватимуться подальші наукові студії.

Список використаних джерел

1. Жаліло Я. А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку. *Стратегічна панорама*. 2004. № 3. С. 97–104.
2. Абалкин Л. И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение. *Вопросы экономики*. 1994. № 12. С. 4–16.
3. Илларионов А. Критерии экономической безопасности. *Вопросы экономики*. 1998. № 10. С. 35–58.
4. Пирожков С. І. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України. Київ : НІПМБ, 2003. 42 с.
5. Сухоруков А. І., Мошенський С. З., Петрук О. М. Національна економічна безпека. Житомир : Рута, 2010. 384 с.
6. Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства : монографія. 2-ге вид., переробл. Київ : НІСД, 2015. 348 с.
7. Jiang Y. Economic Security: Redressing Imbalance. *China Security*. 2007. Vol. 3. No 2. Pp. 66–85.
8. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. Київ : КНТЕУ, 2001.
9. Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення : монографія. Київ : ДП «Укрархбудінфор», 2001. 122 с.
10. Савин В. А. Некоторые аспекты экономической безопасности России. *Международный бизнес России*. 1995. № 9. С. 22–26.
11. Сак Т. В. Економічна безпека України: поняття, структура, основні тенденції. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6. С. 336–340.
12. Сенчагов В. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России. *Вопросы экономики*. 1995. № 1. С. 97–106.
13. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення : монографія. Київ : Київський економічний інститут менеджменту, 2003. 320 с.
14. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення : монографія / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. Київ : НІСД, 1997. 144 с.
15. Андрійчук В. Г. Економічна безпека України: стан, критерії виміру та превентивні заходи її зміцнення. *Економіка, фінанси, право*. 2013. № 6. С. 12–17.
16. Stachowiak Z. Bezpieczeństwo ekonomiczne. In *Stankiewicz W. (red.). Ekonomika obrony*. Warszawa : Akademia Obrony Narodowej, 1994. S. 189.
17. Raczkowski K. Percepcja bezpieczeństwa ekonomicznego i wyzwania dla zarządzania nim w XXI wieku. In *Raczkowski K. (red.). Bezpieczeństwo ekonomiczne. Wyzwania dla zarządzania państwem*. Warszawa : Wolters Kluwer, 2012.
18. Губарева І. О., Доровської В. А. Теоретичне визначення змісту поняття «економічна безпека». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. С. 31–40.
19. Гончарук Я. А., Флейчук М. І. Диференціація підходів до визначення аналізу категорії «економічна безпека держави». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvldu_e/2009_2/index.htm (дата звернення: 15.09.2021).
20. Бойко В. В. Еволюція розвитку та сутність економічної безпеки держави. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2015. № 4. Т. 1. С. 162–167.
21. Предборський В. А. Економічна безпека держави : монографія. Київ : Кондор, 2005. 391 с.
22. Мунтіян В. І. Економічна безпека України. Київ : КВІШ, 1998. 462 с.
23. Економіка та економічна безпека держави. Теорія та практика : монографічний навчальний посібник / С. Давиденко, О. Єгорова, В. Приходько, П. Матішак, Я. Голоніч та ін. Ужгород, 2017.
24. Духов В. Є. Системотворчий чинник економічної безпеки держави. *Наукові записки ХЕПУ*. 2005. № 1 (2), квітень. С. 154–159.
25. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. / за ред. др-а екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. Харків : Право, 2009. 312 с.
26. Власюк О. С. Економічна безпека України в умовах ринкових трансформацій та антикризового регулювання. Київ : ДННУ «Академія фінансового управління», 2011. 474 с.
27. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277. URL: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm7 (дата звернення: 20.03.2020).
28. Кортунов С. В. Диалектика национальной и международной безопасности: некоторые методологические проблемы. *Политические исследования*. 2009. № 1.

29. Большой экономический словарь / под. ред. А. Н. Азрилияна. 7-е изд., доп. М. : Институт новой экономики, 2008. 1472 с.
30. Олейников Е. А. Экономическая и национальная безопасность. М. : Экзамен, 2005. 766 с.
31. Экономическая и национальная безопасность : учебник / под ред. Л. П. Гончаренко. М. : ЗАО «Издательство Экономика», 2007. 543 с.
32. Румянцева Е. Е. Новая экономическая энциклопедия. 2-е изд. М. : ИНФРА-М, 2006. 810 с.
33. Mkrtchyan T. M. State Economic Security System and its Components. 2015. URL: <http://dx.doi.org/10.15242/ICENM.ED915> (дата звернення: 27.05.2021).
34. Сергунин А. А. Международная безопасность: новые подходы и концепты. *Политические исследования*. 2005. № 6. С. 127.
35. Кузьменко А. Проблемы відповідності стратегії та системи забезпечення безпеки України національним потребам. *Юридичний журнал*. 2006. № 10. С. 84–85.
36. Пироженко В. Методологія операціоналізації основних понять національної безпеки: гуманітарна складова. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 21–34.
37. Вітлінський В. В., Великоіваненко Г. І. Ризикологія в економіці та підприємстві : монографія. Київ : КНЕУ, 2004. С. 5.
38. Ніколаєва О. М. Місцеві фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. 354 с.

References

1. Zhalilo, Ya. A. (2004). To the formation of the categorical apparatus of the science of economic security. *Strategična panorama*, 3, 97–104 [in Ukrainian].
2. Abalkin, L. I. (1994). Economic security of Russia: threats and their reflection. *Issues of Economics*, 12, 4–16 [in Russian].
3. Illarionov, A. (1998). Criteria of economic security. *Issues of Economics*, 10, 35–58 [in Russian].
4. Pyrozshkov, S. I. (2003). *Methodical recommendations for assessing the level of economic security of Ukraine*. Kyiv: NIPMB, 42 p. [in Ukrainian].
5. Sukhorukov, A. I., Moshensky, S. Z., & Petruk, O. M. (2010). *National economic security*. Zhytomyr: Ruta, 384 p. [in Ukrainian].
6. Liashenko, O. M. (2015). *Conceptualization of management of economic security of the enterprise*. Kyiv: NISS, 348 p. [in Ukrainian].
7. Jiang, Y. (2007). Economic Security: Redressing Imbalance. *China Security*. Vol. 3. No 2. Pp. 66–85 [in English].
8. Yermoshenko, M. M. (2001). *Financial security of the state: national interests, real threats, security strategy*. Kyiv: KNTEU [in Ukrainian].
9. Gubskiy, B. V. (2001). *Economic security of Ukraine: measurement methodology, state and strategy of provision*. Kyiv: SE «Ukrarkhbudinform», 122 p. [in Ukrainian].
10. Savin, V. A. (1995). Some aspects of Russia's economic security. *International Business in Russia*, 9, 22–26 [in Russian].
11. Sak, T. V. (2013). Economic security of Ukraine: concept, structure, main tendencies. *Innovative Economy*, 6, 336–340 [in Ukrainian].
12. Senchagov, V. (1995). On the essence and foundations of Russia's economic security strategy. *Issues of Economics*, 1, 97–106 [in Russian].
13. Pasternak-Taranushenko, G. A. (2003). *Economic security of the state. Support methodology*. Kyiv: Kyiv Economic Institute of Management, 320 p. [in Russian].
14. Shlemko, V. T., & Binko, I. F. (1997). *Economic security of Ukraine: essence and directions of maintenance*. Kyiv: NISS, 144 p. [in Ukrainian].
15. Andriichuk, V. G. (2013). Economic security of Ukraine: state, measurement criteria and preventive measures to strengthen it. *Economics, Finance, Law*, 6, 12–17 [in Ukrainian].
16. Stachowiak, Z. (1994). Bezpieczeństwo ekonomiczne. In *Stankiewicz, W. (Red.). Ekonomika obrony*. Warszawa : Akademia Obrony Narodowej. S. 189 [in Polish].
17. Raczkowski, K. (2012). Percepcja bezpieczeństwa ekonomicznego i wyzwania dla zarządzania nim w XXI wieku. In *Raczkowski, K. (Red.). Bezpieczeństwo ekonomiczne. Wyzwania dla zarządzania państwem*. Warszawa : Wolters Kluwer [in Polish].
18. Gubareva, I. O., & Dorovskoi, V. A. (2009). Theoretical definition of the meaning of «economic security». *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 31–40 [in Ukrainian].
19. Goncharuk, Ya. A., & Fleichuk, M. I. (2009). Differentiation of approaches to the definition of the analysis of the category «economic security of the state». *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 2. nbuv.gov.ua. http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvldu_e/2009_2/index.htm [in Ukrainian].

20. Boyko, V. V. (2015). Evolution of development and essence of economic security of the state. *Bulletin of Khmelnytsky National University. Economic Sciences*, 4. Vol. 1. Pp. 162–167 [in Ukrainian].
21. Predborskyi, V. A. (2005). *Economic security of the state*. Kyiv: Condor, 391 p. [in Ukrainian].
22. Muntian, V. I. (1998). *Economic security of Ukraine*. Kyiv: KVSH, 462 p. [in Ukrainian].
23. Davydenko, S., Yehorova, O., Prykhodko, V., Matishak, P., Holonich, Ya., et al. (2017). *Economy and economic security of the state. Theory and practice*. Uzhhorod [in Ukrainian].
24. Dukhov, V. E. (2005, April). System-forming factor of economic security of the state. *Scientific Notes of HEPU*, 1(2), 154–159 [in Ukrainian].
25. Shevchenko, L. S. (Ed.), Hrytsenko, O. A., Makukha, S. M., et al. (2009). *Economic security of the state: essence and directions of formation*. Kharkiv: Pravo, 312 p. [in Ukrainian].
26. Vlasiuk, O. S. (2011). *Economic security of Ukraine in the conditions of market transformations and anti-crisis regulation*. Kyiv: «Academy of Financial Management», 474 p. [in Ukrainian].
27. On approval of Methodical recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine: Order of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine from 2013, October 29, № 1277. (2013). cct.com.ua. Retrieved March 03, 2020 from http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm7 [in Ukrainian].
28. Kortunov, S. V. (2009). Dialectics of national and international security: some methodological problems. *Political Research*, 1 [in Russian].
29. Azriliyan, A. N. (Ed.). (2008). *Large Economic Dictionary*. Moscow: Institute of New Economy, 1472 p. [in Russian].
30. Oleynikov, E. A. (2005). *Economic and national security*. Moscow: Ekzamen, 766 p. [in Russian].
31. Goncharenko, L. P. (Ed.). (2007). *Economic and national security*. Moscow: ZAO «Izdatelstvo Ekonomika», 543 p. [in Russian].
32. Rumyantseva, E. E. (2006). *New economic encyclopedia*. 2nd ed. Moscow: INFRA-M, 810 p. [in Russian].
33. Mkrtychyan, T. M. (2015). *State Economic Security System and its Components*. [http:// dx.doi.org/10.15242/ICEHM.ED915](http://dx.doi.org/10.15242/ICEHM.ED915) [in English].
34. Sergunin, A. A. (2005). International security: new approaches and concepts. *Political Research*, 6, 127 [in Russian].
35. Kuzmenko, A. (2006). Problems of conformity of strategy and system of security of Ukraine to national needs. *Legal Journal*, 10, 84–85 [in Ukrainian].
36. Pyrozhenko, V. (2006). Methodology of operationalization of basic concepts of national security: humanitarian component. *Political Management*, 3, 21–34 [in Ukrainian].
37. Vitlinskyi, V. V., & Velykoivanenko, G. I. (2004). *Risk science in economics and entrepreneurship*. Kyiv: KNEU, p. 5 [in Ukrainian].
38. Nikolaieva, O. M. (2013). *Local finances*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 354 p. [in Ukrainian].

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА США У ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ

УДК 339.9(477)

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.08>

Бегма Віталій Миколайович –

провідний науковий співробітник відділу оборонно-промислової та військово-технічної політики центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, доктор економічних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-0556-1785

Шемаєв Володимир Миколайович –

головний консультант відділу оборонно-промислової та військово-технічної політики центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, доктор військових наук, професор
ORCID: 0000-0003-1629-6689

Радов Денис Георгійович –

докторант Воєнно-дипломатичної академії імені Євгенія Березняка, кандидат економічних наук
ORCID: 0000-0001-8139-4563

Толок Поліна Олександрівна –

науковий співробітник науково-дослідного відділу Центрального науково-дослідного інституту ЗСУ, кандидат економічних наук, заслужений економіст України
ORCID: 0000-0002-2481-8152

Співробітництво України з іноземними державами у сфері високотехнологічної промисловості стає визначальним чинником забезпечення національної безпеки, зокрема в політичній, інформаційній, військовій та економічній сферах. Це проявляється за такими напрямками, як-от: оснащення складників сектору безпеки, реалізація національних проєктів із виробництва високотехнологічної продукції, її експорт тощо.

Агресія Російської Федерації (РФ) проти України, розпочата в 2014 р., призвела до припинення українсько-російського економічного співробітництва та перевела Росію у стан конкурента на ринку високотехнологічної продукції, що неминуче спонукало до пошуку нової моделі поведінки України на цьому ринку. Враховуючи те, що і Україна, і РФ працюють майже в одному сегменті продукції та послуг на вищезазначеному ринку, посунути основного конкурента України

з цього сегмента можливо лише за умов підтримки з боку наших стратегічних партнерів та використання міжнародної політики санкцій проти РФ як країни-агресора щодо України.

Обґрунтовано можливість використання економічного співробітництва між Україною та США у сфері виробництва високотехнологічної продукції як інструменту витіснення РФ зі світового ринку цієї продукції. Доведено, що зацікавленість США у виконанні запроваджених проти РФ санкцій може стати потужним поштовхом для розвитку українсько-американського співробітництва в цій сфері.

Співпраця в традиційних галузях промисловості України, таких як ракетобудування, транспортне авіабудування, морське корабле- і турбінобудування, які переважно державні та не присутні на фондових ринках, потребує додаткової уваги з боку держави для залучення інвестицій та допомоги від США. Варіанти розвитку цих базових галузей досить ретельно вивчені у численних українських фахових дослідженнях. Разом із тим пріоритетними напрямками для розвитку співпраці є стратегічні матеріали для оборонної промисловості та енергетики, електронна промисловість і комунікації.

Запропоновано варіанти налагодження й розширення економічного співробітництва між Україною та США у виробництві високотехнологічних товарів і послуг, які можна втілити в життя завдяки вивченню й розумінню стратегічних інтересів обох країн, використанню цих інтересів з метою збільшення інвестицій в українську економіку.

Ключові слова: оборонна промисловість, міжнародне економічне співробітництво, стратегія, підходи, інвестиції, трансфер.

Vitaliy Begma, Volodymyr Shemayev, Denis Radov, Polina Tolok

PRIORITY DIRECTIONS OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE USA IN THE HIGH-TECH SPHERE

Ukraine's international economic cooperation with other countries is becoming a determining factor in providing national security, in particular, in the political, military and economic spheres. This is manifested in such areas as the equipping of the Armed Forces and other components, the implementation of national weapons production projects and the export of Ukrainian weapons.

The Russian Federation's aggression against Ukraine in 2014 led not only to the cessation of Ukrainian-Russian high-technical cooperation, but also transformed Russia from a competitor in the market of weapons of mass destruction into an overt enemy of the Ukrainian state, which compelled Ukraine to start looking for a new model of behavior in the market.

Given that both Ukraine and the Russian Federation operate largely in the same segment the weapons market, Ukraine would be able to move from this segment dominated by our main competitor only with the support of our strategic partners and international sanctions policy against the RF because of its aggression against Ukraine.

The possibility of using high-technical cooperation between Ukraine and the USA as an instrument of displacement of the Russian Federation from the world market of weapons-equipped vehicles is substantiated. It is proved that US interest in the implementation of sanctions imposed by the Russian Federation and the prevention of Russian weapons in the zone of conflict through third countries can be a powerful impetus for the development of Ukrainian-American cooperation in the high-tech sphere.

Cooperation in traditional industries such as transport aircraft building, marine shipbuilding and turbine construction, rocket engineering, which are predominantly state-owned and not traded on stock markets, requires additional attention from the state to attract US investment and assistance. Variants of development of these basic branches industries have been addressed in numerous research papers.

At the same time, other areas of cooperation deserve a greater attention. Priority, in our opinion, should be given to strategic materials for manufacturing and energy sector; electronics and communications industry.

The article discusses ways to enhance military technology cooperation in a manner that would better reflect both parties' strategic interests and argues that a deeper understanding of these interests will help attract investment into the domestic industrial sector.

Keywords: defense industry, international economic cooperation, strategy, approaches, investments, transfer.

Агресія РФ проти України, розпочата в 2014 р., призвела до припинення українсько-російського економічного співробітництва, а це, своєю чергою, перевело Росію до стану конкурента на ринку високотехнологічної продукції, що неминуче спонукає до пошуку нової моделі поведінки України на цьому ринку.

Зазначене доводить необхідність запровадження нових рішучих кроків у протистоянні з РФ, у т. ч. й на світовому високотехнологічному ринку. Тому пріоритети нової міжнародної економічної політики України мають стосуватися не тільки завоювання нових ринків збуту власної продукції та розширення промислової кооперації з країнами, які володіють передовими технологіями, а й активної протидії РФ з метою усунення її зі світового високотехнологічного ринку.

Ураховуючи те, що Україна і РФ працюють майже в одному сегменті продукції та послуг на вищезазначеному ринку, посунути основного конкурента України з цього сегмента можливо лише за наявності підтримки з боку наших стратегічних партнерів та використання міжнародної політики санкцій проти РФ як країни-агресора стосовно України. При цьому зацікавленість саме США у виконанні запроваджених проти РФ санкцій та недопущення надходження російської зброї в зони конфліктів через треті країни може стати потужним поштовхом для розвитку українсько-американського співробітництва у високотехнологічній сфері.

Така ринкова ситуація потребує суттєвих змін у міжнародній економічній політиці України, які сприятимуть активізації зовнішньоекономічної діяльності з високотехнологічними товарами та послугами на американському напрямі, що є нагальною проблемою сьогодення.

Різноманітні аспекти розвитку міжнародного економічного співробітництва України з іноземними державами у високотехнологічній сфері висвітлювали в наукових працях вітчизняні дослідники, зокрема В. Горбулін, В. Бадрак, С. Згурець, Д. Лук'яненко, Л. Антонюк, Т. Оболенська, Т. Циганкова, Т. Мельник, О. Федірко, В. Шеховцов та

інші вчені [1–6]. Результати наукових досліджень цих науковців мають вагоме теоретичне й практичне значення щодо розроблення основних засад і напрямів політики міжнародного економічного співробітництва у високотехнологічній сфері між Україною та США.

Нині наукового обґрунтування потребує визначення нових напрямів економічного співробітництва України та США, спроможних створювати нові можливості для усунення РФ зі світового ринку високотехнологічної продукції та послуг. Зокрема потребують вивчення питання, що пов'язані з новою стратегією українсько-американської кооперації, зосередження уваги на тих напрямках, у яких промислові й наукові можливості України можуть бути корисними та затребуваними саме американським бізнесом.

Мета статті – проаналізувати нові можливості економічного співробітництва у високотехнологічній сфері між Україною та США, що сприятимуть розвитку української промисловості та забезпечать протидію недобросовісній конкуренції з боку РФ.

Міжнародне економічне співробітництво України з іноземними державами у високотехнологічній сфері стає визначальним чинником забезпечення національної безпеки, зокрема в політичній, військовій та економічній сферах. Це насамперед стосується зазначених нижче напрямів.

1. *Реалізація національних проєктів виробництва високотехнологічної продукції та послуг.* Для реалізації національних проєктів виробництва у високотехнологічній промисловості необхідна міжнародна кооперація, зокрема щодо постачань комплектуючих, матеріалів і технологій. За рахунок імпорту окремих комплектуючих вирішуються питання реалізації національних проєктів з виробництва техніки, а також її ремонту й модернізації в рамках програм імпортозаміщення комплектуючих з країн СНД. Українські компанії імпортують окремі комплектуючі з багатьох країн НАТО та ЄС, наприклад, для реалізації проєктів щодо літаків Ан-178 та Ан-132, БПЛА тощо.

2. *Експорт української високотехнологічної продукції та послуг.* Внутрішній ринок високотехнологічної продукції для української високотехнологічної промисловості незначний, через що необхідно забезпечувати експорт цієї продукції. З 2016 р. співробітництво з країнами ЄС у цій сфері значно активізувалося.

Виникає закономірне запитання: *чому така політика потрібна на ринку?* Російсько-радянський сегмент глобального ринку високотехнологічної продукції та послуг – це четверте за вартістю джерело валютних надходжень РФ після експорту продукції нафтогазової промисловості, дорогоцінних металів та каміння, алюмінію та базових металів. Усі ці російські валютні сектори промисловості, за винятком золота, тією чи тією мірою є чіткими мішенями міжнародних санкцій. Жорсткі санкції діють також проти оборонної промисловості, але на відміну від інших секторів російської економіки вони мало зачіпають експорт. І тому вважаються слабкими та неефективними.

Міжнародні обмеження не у виробничій, а саме в експортній сфері високотехнологічної промисловості РФ, переважно точкові. Вони не мають широкого галузевого охоплення та стратегічного довгострокового рішення. У підсумку, ефект від санкцій у цьому секторі відчутний мало. Бо РФ, що в 1990–2000 рр. узурпувала в інших пострадянських республік більшість спільних технологій колишнього СРСР, продовжує утримувати значні сегменти глобального ринку високотехнологічної продукції та послуг.

Незважаючи на санкції, РФ, як і раніше, має змогу підживлювати своїм високотехнологічним експортом авторитарні режими в усьому світі. Продовжуючи глобальну експансію, РФ намагається також втягувати в кооперацію країни Східної Європи попри їх членство в НАТО. Машинобудування цих країн планується використати у майбутньому як важіль для розхитування єдності Північноатлантичного альянсу. Складання та редизайн літаків за російськими ліцензіями з метою їх експорту з Болгарії, Хорватії, Чехії та Словаччини – основна мета впливу на єдність Альянсу. Подібні обставини складаються і в електроніці, коли наявність філій у Східній Європі уможливує РФ обходити санкції.

Разом із монопольним домінуванням російських атомних технологій в енергетиці Чехії, Угорщини та Болгарії, така присутність інтересів оборонної промисловості РФ у ЄС несе небезпеку як для інтересів України, так і для єдності у Євросоюзі.

Наприклад, у 2015–2018 рр. виникла низка інцидентів між авіаремонтними фірмами Болгарії та Хорватії й українськими заводами з ремонту літаків в Одесі та Львові. Суперечка розгорнулася навколо ремонту й модернізації літаків виробництва РФ і колишнього СРСР для країн Африки та Азії. Конкуренти України виграли замовлення не за перевагами в ціні чи вищій якості технологій, а тому що авіазаводи зі східних країн НАТО отримали з Москви проектну допомогу, підтримку російських дилерських мереж, комісіонерів та московської агентури в країнах-споживачах.

Нюанс цього інциденту полягає в тому, що провідні російські авіавиробники, а саме: «Сухой», «МіГ» та компанії – виробники гелікоптерів, перебувають під санкціями, а локалізовані у Східній Європі, Індії чи інших країнах виробництва місцевих прототипів російської техніки під санкції не підпадають. Ці країни в найближчому майбутньому Москва планує використовувати як шпарину для обходу санкцій.

Ураховуючи те, що глибока модернізація високотехнологічної продукції радянського та пострадянського виробництва з одночасним створенням нових зразків продукції є пріоритетним напрямом діяльності на вищезазначеному сегменті світового ринку високотехнологічної продукції, саме промислова кооперація України з підприємствами США має стати основою для досягнення поставленої мети – витіснення з цього ринку РФ.

На нашу думку, співпраця у традиційних високотехнологічних галузях України, таких як ракетобудування, транспортне авіабудування, морське корабле- та турбінобудування, які переважно державні і не присутні на фондових ринках, потребує додаткової уваги з боку держави для залучення інвестицій та допомоги від США. Варіанти розвитку цих базових галузей досить ретельно вивчені у численних українських фахових дослідженнях.

Одночасно потребує уваги співпраця й в інших галузях, найбільш пріоритетними з яких, на нашу думку, є стратегічні матеріали для високотехнологічної промисловості та енергетики; електронна промисловість та комунікації. Розглянемо докладно ці галузі.

Стратегічні матеріали для оборонної промисловості та енергетики. США мають великий досвід державної політики в галузі накопичення резерву

стратегічних матеріалів. Існує також ще більший досвід сталого контролю Американської держави над джерелами їх видобутку в межах США та за кордоном. Україна, у свою чергу, посідає перше місце у Європі за гірничими запасами лінійки рідкісних металів для електронної та атомної промисловості – 9–12 товарних позицій. З них в Україні поки що розробляються лише 4–5 позицій: руди урану, бору, цирконію, гафнію та деякі інші. Проте гігантські українські запаси торію, літію, берилію тощо поки що чекають на приватних інвесторів.

Українські уран, торій, титан, літій, берилій та цирконій повинні стати визначальними об'єктами уваги з боку високотехнологічної промисловості України та США, тому що без цих матеріалів індустрія не працює, а попит на них зростає.

Постійна ескалація напруги на Азовському морі з боку РФ та загроза морської операції на його узбережжі пов'язані не лише з бажанням агресора захопити порт Маріуполь чи зі спробою «пробити» коридор до Криму. Є ще одна причина – це розташовані в Південно-Східному регіоні України найбільші у Європі родовища рідкісноземельної сировини для атомної промисловості, які поки що не розробляються з певних технологічних та економічних причин. Ідеться, зокрема, про Азовське та Мазурівське родовища, що містять пісок металу торію. Значні родовища природного торію у РФ відсутні, що змушує Росію імпортувати сировину з Індії та інших країн. Отже, окупувати український Маріуполь або хоча б його передмістя – економічно вигідніше для РФ.

Зважаючи на вищевказане, зазначимо, що саме забезпечення власної ресурсної бази має бути чи не найголовнішим пріоритетом промислової співпраці України та США з урахуванням при цьому чіткого розуміння інтересів США в галузі стратегічних матеріалів.

Не варто також забувати, що залежність РФ від України в галузі стратегічних матеріалів зростатиме, тому без твердої інтеграції зі США українські інтереси в цій сфері буде дуже важко відстоювати. Мета полягає в тому, щоб змусити РФ імпортувати руди рідкісних металів для своєї промисловості не з України, а наприклад, з Індії чи Африки. Такий імпорт рано чи пізно зробить цілі сектори економіки РФ хронічно збитковими. Для цього треба одержати підтримку США, збільшити кількість родовищ, які пра-

цюють, та досягти високих технологічних щаблів переробки українських стратегічних матеріалів і сировини.

Електронна промисловість та комунікації. Через багаторічну інтеграцію з РФ Україна технологічно відстала від більшості розвинутих глобальних експортерів високотехнологічної продукції та послуг. Але наша країна все ж спромоглася зберегти більшість зі своїх спеціалізацій у галузі радіо- та оптоелектронного приладобудування. Збережені українські можливості в галузі серійного виробництва невеликі. Це, зокрема, випуск промислових лазерних комплексів мирного призначення в приватному секторі та елементів радіолокації тощо. У галузі розробок та проектування – це системи надвисоких радіочастот, розробки радіоелектронних станцій, серійне виробництво яких заводом «Точмаш» було втрачено, оскільки Донецьк опинився на тимчасово окупованій території. Сукупно це призвело до того, що Україна сьогодні відчуває істотний дефіцит в інвестиціях та доступу до певних американських технологій і комунікаційних систем.

Важливо зазначити, що все більше країн щороку бажать витратити кошти на посилення радіолокаційних засобів, зростає і частка споживання радіоелектроніки з боку країн-імпортерів, які не можуть собі дозволити з тих чи тих причин імпорт критичних радіотехнологій із США або країн НАТО. І залишається питанням часу, коли китайські та російські компанії повністю опанують радіоелектронні ринки тих країн Латинської Америки, Африки та Азії, які поки що вважаються нейтральними або рівновіддаленими від країн НАТО.

Отже, під час налагодження двосторонньої співпраці між Україною та США в радіоелектронній сфері особливий наголос потрібно зробити на загальній стратегії витіснення Росії зі світових ринків. Досягнення статусу двостороннього партнерства із США зможе сприяти зняттю бар'єрів трансферу технологій, і це сприятиме досягненню зазначеної стратегічної мети – усунення РФ як конкурента.

Не краща ситуація складається й на внутрішньому ринку. Україна багато років поспіль вагається у виборі щодо того, складання чиїх саме радіостанцій треба локалізувати – Ізраїлю або Туреччини. І це при тому, що обидва постачальники мають свою історію відносин із РФ і тому несуть Україні сут-

тевий рівень політичних ризиків. Адже у Києва немає жодних твердих гарантій стосовно того, що вже у найближчому майбутньому складуться тісні відносини Тель-Авіва або Анкари з Москвою. Якщо виявиться, що постачальник рацій для України є союзником РФ, зміна імпортера й перезakupівля радіостанцій можуть стати для України значно надто вартісними.

Відсутність позицій виробників США в цих закупівлях досить чітко ілюструє, на якому низькому рівні сьогодні перебуває українсько-американська кооперація в радіотехніці та електроніці. Така ситуація потребує деталізованого фахового вивчення. Інакше, навіть попри агресію Росії проти України, нічого не зміниться. І американські радіоелектронні корпорації продовжуватимуть виносити виробництво із США до Мексики, Малайзії чи Гватемали, тоді як набагато перспективніший український напрям так і залишатиметься невивченим.

Отже, налагодження й розширення міжнародного економічного співробітництва між Україною та США потребує нових підходів, що ґрунтувались би на вивченні й розумінні інтересів нашого стратегічного партнера й прагненні використати ці інтереси з метою збільшення інвестицій в українську промисловість та усунення РФ з ринків високотехнологічної продукції та послуг.

Висновки та рекомендації

1. Агресія РФ проти України, розпочата 2014 р., перевела Росію до стану конкурента на ринку високотехнологічної продукції, що неминуче поставило питання щодо пошуку нової моделі поведінки України на цьому ринку. Тому традиційна політика України у цій сфері має бути доповнена активізацією протидії РФ на міжнародних ринках високотехнологічної продукції та послуг.

2. Задля реалізації своєї експортної політики на ринку високотехнологічної продукції та послуг РФ використовуватиме виробництво прототипів російської техніки в інших країнах для обходу санкцій. Така регіональна політика Москви не повинна залишитися непоміченою з боку країн ЄС та НАТО і потребує додаткового реагування, включно й запровадження нових санкцій.

3. Провальна тривала українсько-російська кооперація у високотехнологічній сфері призвела до технологічної відсталості української промисловості від більшості розвинутих країн – експортерів високотехнологічної продукції. Жодне велике підприємство української промисловості так і не змогло корпоратизуватись і вийти на ринки цінних паперів, щоб знайти джерела фінансування, які будуть доповнювати державні асигнування та замовлення. Зокрема, українська оборонна промисловість сьогодні відчуває істотний дефіцит інвестицій та доступу до сучасних технологій.

4. Зацікавленість саме США у виконанні запроваджених проти РФ санкцій та недопущення російської зброї в зони конфліктів через треті країни може стати потужним поштовхом для розвитку українсько-американського співробітництва у високотехнологічній сфері.

5. Розробляючи стратегію українсько-американської кооперації, необхідно, поряд з пріоритетом національних інтересів України, усвідомлювати, які саме конкурентні виклики сьогодні постають перед США у боротьбі за зовнішні ринки. Варто акцентувати увагу на тих сферах, у яких промислові й наукові можливості України можуть бути затребувані американським бізнесом. Особливу увагу варто приділити співпраці зі США у галузях видобутку стратегічних матеріалів для оборони та енергетики, а також електронної промисловості та комунікацій.

Список використаних джерел

1. Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків : Фоліо, 2017. 255 с.
2. Бадрак В. Надання прав підприємствам ОПК України на здійснення зовнішньоекономічної діяльності – вимога часу. *Безпековий огляд ЦДАКР*. 2018. № 2 (89). С. 13–16.
3. Convergence and divergence in Europe: Polish and Ukrainian cases : monogr. / State higher educational establishment Kyiv nat. econ. univ. named after Vadym Hetman ; Krakow Economic University ; D. Lukianenko [et al.] ; eds.: Dmytro Lukianenko, Viktor Chuzhykov, Michał Gabriel Woźniak. Kyiv : KNEU, 2013. 688 p.
4. Антонюк Л. Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації. Київ : КНЕУ, 2004. 275 с.

5. Циганкова Т. Глобальний бренд країни у сучасних технологіях торговельно-маркетингової діяльності. *Міжнародна економічна політика*. 2011. Вип. 1–2. С. 5–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mep_2011_1-2_3 (дата звернення: 20.08.2021).
6. Зовнішня торгівля України: XXI століття : монографія / А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник, Н. О. Іксарова [та ін.] ; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ : КНТЕУ, 2016. 600 с.

References

1. Horbulin, V. P. (2017). *Chronicles of predictions: 2006–2017*. Kharkiv : Folio, 255 p. [in Ukrainian].
2. Badrak, V. (2018). Granting rights to the enterprises of the defense industry of Ukraine to carry out foreign economic activity is a requirement of time. *Bezpekovi ohlyad TSDAKR*, 2(89), 13–16 [in Ukrainian].
3. Lukianenko, D., et al. (2013). *Convergence and divergence in Europe: Polish and Ukrainian cases*. (Lukianenko, D., Chuzhykov, V., & Woźniak, M. G., Eds.). Kyiv: KNEU, 688 p. [in English].
4. Antonyuk, L. (2004). *International competitiveness of countries: theory and implementation mechanism*. Kyiv: KNEU, 275 p. [in Ukrainian].
5. Tsyhankova, T. (2011). The global brand of the country in modern technologies of trade and marketing activities. *Mizhnarodna ekonomichna polityka*. Issue 1–2. Pp. 5–31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mep_2011_1-2_3 [in Ukrainian].
6. Mazaraki, A. A. (Ed.), Melnyk, T. M., Iksarova, N. O., et al. (2016). *Ukraine's foreign trade: XXI century*. Kyiv: KNTEU, 599 p. [in Ukrainian].

ПІДНЕСЕННЯ КИТАЮ: ВПЛИВ НА МІЖНАРОДНУ БЕЗПЕКУ

УДК 327(510):351.862.4

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.09>

Капітоненко Микола Геннадійович –
доцент Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат політичних наук
ORCID: 0000-0003-2283-341X

У статті досліджено вияви посилення Китаю та його наслідки для системи міжнародної безпеки.

Представлено основні підходи до визначення сили держав у світовій політиці й кризь таку призму схарактеризовано процес консолідації матеріальної основи китайської могутності, а також оцінено «м'які» та структурні силові можливості цієї країни. Встановлено, що Китай наближається до США за ключовими показниками сили – економічними можливостями та військовими ресурсами, проте одночасно ціла низка обставин гальмує цей процес. Зазначено, що стосовно структурної сили, «м'якої» сили та потенціалу залучення союзників США надалі володіють значними перевагами.

Посилення Китаю як претендента на гегемонію вносить суттєві структурні трансформації у міжнародну політику, впливаючи в такий спосіб на стан міжнародної безпеки. Перерозподіл сили та впливу змінює конфігурацію союзів та альянсів, трансформує очікування держав і накладає нові обмеження на їхню поведінку. Посилення Китаю та/або загострення протистояння між Китаєм та США спричинить комплексний масштабний вплив на безпеку не тільки цих двох держав, а й решти інших. На всіх рівнях – від глобального до двостороннього – інститути та інституції безпеки зазнаватимуть змін.

Формування біполярності загострить протистояння. США та Китай можуть стати заручниками «пастки Фукіда», у якій кроки до максимізації власної безпеки становлять загрозу для іншого і зрештою призводять до масштабних конфліктів. Піднесення Китаю також здатне поставити потенційних союзників обох держав перед дилемою безпеки, послабити міжнародні інститути співпраці та безпеки й спричинити глибоку кризу довіри.

Розглянуто можливі сценарії трансформації системи міжнародної безпеки з погляду дилеми безпеки, теорії перетікання сили та теорії гегемоністської стабільності. Кожна з цих теорій розглядає ситуацію як загрозливу, але джерела ризиків та їхні масштаби суттєво відрізняються.

Ключові слова: теорія перетікання сили, гегемонія, конфлікт, стабільність.

Mykola Kapitonenko

THE RISE OF CHINA: IMPACT ON INTERNATIONAL SECURITY

The article examines manifestations of China's rise and the attendant risks for the international security system.

The author draws on a set of key approaches to measuring state power in his analysis of China's hard and soft power as well as its structural capabilities. It has been demonstrated that China is closing the gap on the USA on key power indicators – the economic capabilities and military resources. However, a number of factors are slowing down its progress. With regard to the structural power, soft power and potential to engage allies the USA continues to hold significant advantages.

China's hegemonic aspirations bring about considerable structural transformations into international politics and impact international security. Redistribution of power and influence would reconfigure alliances, and impose new limitations on the actions and expectations of states. The rise of China and growing tensions between China and the USA would cause a complex and large-scale impact on the security of not only those two states, but the rest of the world as well. At both global and bilateral levels, security institutions and structures will undergo changes.

The rise of bipolarity will escalate the standoff. The USA and China may become hostages to Thucydides Trap, whereby steps to maximize one's security will lead to a greater threat – and eventually to a devastating conflict – as the other party will also try to reciprocate. China's rise may also pose a security dilemma for potential allies of both countries, weaken international institutions of cooperation and security, and engender a deep crisis of confidence.

Scenarios of how the system of international security could respond are examined from the perspective of a security dilemma, power transition theory, and hegemonic stability theory. While both theories view the situation as challenging, they differ in their analysis of the sources and scale of risks.

Keywords: power transition theory, hegemony, conflict, stability.

Тривале поступове посилення Китаю протягом останніх десятиліть досягло того рівня, коли можна вести мову про структурну трансформацію міжнародної політики. Розширення можливостей КНР відбувалось паралельно з поглибленням кризи лідерства США зокрема та звуженням силових можливостей Америки загалом. Зрештою це призвело до поступового перетворення системи слабкої гегемонії або монополярності без неї на дво- або принаймні півтораполярну структуру.

Процеси перетікання силових можливостей на глобальному рівні доповнюються іншими важливими зрушеннями, насамперед технологічними та ідеологічними. Комплекс таких трансформацій постійно змінює середовище зовнішньої політики держав, ставить перед ними нові проблеми та пропонує інші способи їх розв'язання. Виокремлення структурних факторів, що виникають унаслідок посилення Китаю, та оцінка їх впливу на міжнародну безпеку є метою цієї статті.

Конфігурація структури міжнародної системи має суттєве (а за деякими теоріями – ключове) значен-

ня для міжнародної безпеки. Кількість полюсів, концентрація сили, характер взаємодії між ними створюють обмеження й стимули для зовнішньої політики всіх міжнародних акторів. Жодна країна не є вільною від впливів структури міжнародної системи й тією чи іншою мірою формує власну зовнішню та безпекову політику залежно від здатності правильно оцінити ці впливи.

Те, як сила розподілена й сконцентрована в міжнародній системі, визначає панівні типи й інтенсивність конфліктів, впливає на очікування держав, значною мірою формує альянси та коаліційні зобов'язання. Монополярні структури актуалізують проблему гегемонії та ставлять більшість держав перед вибором: стримувати потенційного гегемона чи приєднуватися до нього. Вони також збільшують імовірність периферійних війн і зменшують шанси прямого протистояння великих держав. Біполярні системи значно посилюють негативні очікування та дію дилеми безпеки й генерують масштабні конфлікти. Мультиполярність створює тяжіння до принципу силової рівноваги та складної коаліційної політики. Бувають варіації

цих типових моделей полярності. Крім того, концентрація силових можливостей у полюсах міжнародної системи може бути різною, проте логіка впливу структурних факторів зберігається. З цієї точки зору силові можливості Китаю є не просто питанням підрахунків, а фундаментальним фактором міжнародної безпеки.

Наскільки сильним є Китай?

Якщо вимірювати силу держав інтенсивністю розмов про їхню велич, то лідерство Китаю буде важко заперечити. Про піднесення Китаю та його глобальні амбіції протягом останніх двох десятиліть сказано й написано багато [1–7]. Держави можуть розширювати свій вплив, уміло вибудовуючи репутацію, яка може значно перевищувати їхні реальні силові можливості, бо в міжнародній політиці сприйняття відіграє важливу роль. Крім того, сила – це не тільки контроль над ресурсами, а також і вплив на результати подій. У цьому сенсі навіть перебільшене уявлення про силу тієї чи тієї держави впливає на поведінку інших, а разом – на результати.

Однак сила Китаю ґрунтується не тільки на репутації та перебільшеннях. Її матеріальну основу становить найбільша у світі економіка: розрахований за паритетом купівельної спроможності ВВП Китаю в 2020 р. перевищував ВВП США приблизно на 17 % [8]. Китай – країна з найбільшим промисловим виробництвом. Третина світового економічного зростання протягом останніх десяти років припадає на Китай. Динаміка теж працює на користь Китаю, що має кращі показники, ніж США та ЄС. За більшістю ключових показників економічної могутності КНР прогнозують перше місце у світі протягом кількох років, зокрема й за рівнем номінального ВВП.

Одночасно китайська економіка як основа сили держави в сучасному світі має чимало вразливих і проблемних місць. Це гігантська економіка, але економіка країни, яка все ще розвивається. Частка промислового виробництва у структурі ВВП Китаю – близько 40 %, а ВВП на душу населення дорівнює близько 10 тис. дол. США. Лідерство у промисловому виробництві має свою ціну. Китай належить до групи найбільш забруднених країн, і частка зростання ВВП країни, безумовно, у якийсь момент найближчими роками буде витрачена на компенсацію шкоди, завданої навколишньому середовищу. Китаю знадобиться ще багато грошей і часу на те, щоб здійснити «стрибок»

до групи розвинених економік. А доки цього не сталося, структура світової економічної системи працюватиме на конкурентів КНР.

Військові можливості традиційно є ще одним ключовим показником атрибутивної сили держави у світі. У деякі періоди історії, як, наприклад, сучасний, значення військових можливостей зростає. Китай становить значну військову потугу. Його оборонний бюджет зростає 26 років поспіль і, зокрема, у 2020 р. оцінювався в 252 млрд дол. США [9]. Крім того, Китай має найбільшу за чисельністю армію, а також володіє ядерною зброєю.

У військовій сфері відставання Китаю від США відчутніше, ніж в економічній, – оборонний бюджет США втричі більший. Понад те, військові ресурси – техніка та інфраструктура – мають кумулятивні властивості, тобто їх можна накопичувати. Це означає, що держава, яка витратила багато на військові потреби протягом років чи десятиліть, не стане водночас слабкою, якщо з якихось причин різко скоротить свій оборонний бюджет. Так само держава, яка витратила недостатньо, не вирветься в лідери швидко, збільшивши військові витрати. Китай протягом останніх десятиліть витрачав немало, але значно менше за США. Перевага, яку США накопичили впродовж років високих витрат, є достатньо комфортною, щоб ішлося про кілька десятиріч гарантованого лідерства за показниками військової могутності.

Важливо також, що США володіють технологічним лідерством. Вони витрачають найбільше за всі країни світу на наукові розробки й нові військові технології та мають найсучасніше озброєння. В експлуатації у США перебувають 11 авіаносців проти двох – у Китаю. США значно випереджають Китай у програмах побудови винищувачів п'ятого покоління, ракетних технологіях та інших ключових елементах ведення сучасної війни. Армія США, хоча й поступається чисельністю китайській, краще оснащена та здобула набагато більше бойового досвіду. Зрештою, лише США володіють логістичними, інфраструктурними та політичними можливостями проектування своєї військової спроможності в будь-яку точку світу. Китай поки залишається далеко позаду в цій гонці.

США та Китай – ядерні держави, але за кількістю ядерних боєголовок США має майже двадцятиразову перевагу. Цього достатньо, щоб ефективно стримувати ядерний потенціал Китаю і навіть надавати гарантії безпеки союзникам. Проте ядерного потенціалу Китаю для стримування США

недостатньо. Мине чимало часу, поки Китай досягне ядерного паритету із США, а доти стратегічна перевага залишатиметься на американському боці.

Інші матеріальні показники могутності є менш важливими. Китай веде перед за кількістю населення, що є перевагою. Обидві держави є великими за територією, а отже, володіють великою кількістю природних ресурсів. Та все ж лише матеріальними показниками справа не обмежується.

Китай володіє значно меншою структурною і «м'якою» силою, ніж США. «М'яка» сила – це здатність переконувати, надавати приклад, вести за собою, тобто реалізовувати лідерський потенціал. Обрахувати «м'яку» силу набагато складніше, ніж силу атрибутивну. Але очевидно, що США з їхніми глобальним впливом на масову культуру, контролем над каналами комунікації та здатністю швидко й ефективно поширювати власні цінності значно випереджають Китай з його закритою культурою, складною мовою, комуністичною, нехай і модернізованою, ідеологією. «М'яка» сила – це перевага, якою США активно послуговуються протягом усього періоду після Другої світової війни; на експлуатації цінностей побудована їхня «велика стратегія». Китай навряд чи може щось протиставити цьому. Лише останніми роками можна спостерігати окремі спроби, втілені у риторичі навколо ініціативи «Один пояс – один шлях» або в державній підтримці, скажімо, китайської мови [10]. Та цього замало. За оцінками різних рейтингів, США значно випереджають Китай за «м'якими» силовими можливостями [11; 12].

Структурна сила, а це здатність отримувати переваги від існуючих соціальних структур, встановлювати правила гри та стандарти «нормальності», – також на боці США. Перевага в цьому сегменті забезпечується активною участю в розбудові та функціонуванні міжнародних організацій, режимів та інститутів; залученням союзників; домінуючою роллю в міжнародній системі. Багато в чому структурна сила – це експлуатація гегемонії. І це природна перевага США над Китаєм, що виникла внаслідок сприятливих для Вашингтона результатів геополітичних процесів у минулому. Вона надає, серед іншого, кращі можливості залучати потенціали союзників. Неважко помітити, що в той час як США оточені друзями й союзниками, навколо Китаю – потужні конкуренти та потенційні вороги. Японія, Південна Корея, Індія, Тайвань, навіть В'єтнам, Малайзія або Філіппіни – відносини з цими країнами сповнені викликами для Пекіна. Геополітичне середовище КНР не мож-

на назвати простим, і цей чинник відіграватиме важливу обмежувальну роль у зростанні регіонального впливу Китаю. Загострення протистояння між КНР та США не лише посилить подібні проблеми, а й відтворить їх на глобальному рівні. «М'яка» сила та союзники – це чинники, які перебуватимуть в основі американської стратегії стримування Китаю.

Сьогодні вже можна говорити про матеріальну основу могутності Китаю та його прагнення досягти статусу наддержави. Навіть з матеріальної точки зору дистанція доволі велика, натомість у царині «м'якої» та структурної сили вона ще більша. Китай, безумовно, – друга за силою держава сучасного світу, і в цьому питанні варто відкинути сумніви, які були ще п'ять років тому. Але переваги США залишаються суттєвими.

Що означає посилення Китаю для міжнародної безпеки?

Криза чи ерозія гегемонії – завжди небезпечний період для міжнародної системи. Гегемон, з точки зору теорії перетікання силових можливостей, прагнучим захистити свій статус, нехай і через масштабний конфлікт, тоді як претендент на гегемонію може вдатися до передчасних дій, переоцінивши свої шанси [13].

Існує кілька відкритих траєкторій подальших структурних трансформацій міжнародної системи у відповідь на посилення Китаю. Кожна з них генерує набір безпекових викликів.

Наближення Китаю до США за ключовими силовими характеристиками вже активувало дилему безпеки у відносинах між двома державами та здатне поглиблювати її. Вплив цієї дилеми, або т. зв. «пастки Фукіїда», виходить далеко за межі двосторонніх відносин і матиме глобальні наслідки [2]. Основна небезпека полягає в тому, що захоплені дилемою безпеки держави не можуть почувати себе захищеними. Подібно до давньогрецьких Афінів і Спарти сучасні США та Китай сприймають один одного як загрозу. І це може призвести до глибокої кризи чи навіть відкритого протистояння. В умовах зменшення силового розриву між Китаєм та США старі механізми стримування працюватимуть гірше: у США вже не буде вирішальної переваги, а Китай відчуватиме все більше спокус випробувати міцність американських безпекових гарантій. Але, крім цього, існує й інша небезпека. За умови невпинного скорочення розриву в сило-

вих потужностях перед США може постати питання, подібне до того, яке розв'язували спартанці в V ст. до н. е.: чи не краще спровокувати конфлікт зараз, поки перевага на їхньому боці, ніж стати заручником рішень іншої сторони у майбутньому, коли такої переваги вже не буде? Спарта обрала війну, хоча афіняни поводитися миролюбно. Превентивна війна виявилася найкращим рішенням в умовах стратегічної невизначеності. Зусилля, спрямовані виключно на зміцнення власної безпеки, в кінцевому рахунку призвели до створення загроз іншим, підриву стабільності та, зрештою, підриву власної безпеки. В цьому небезпека «пастки Фуکیدіда», і в цьому значні ризики, пов'язані з подальшим посиленням Китаю порівняно із США.

Знайти вихід із дилеми безпеки складно. Сьогодні, на відміну від Давньої Греції, існує широка мережа інститутів і режимів міжнародної співпраці, завдяки якій можна частково розвіяти «туман невизначеності». Але договори, конвенції та домовленості можуть виявитися слабшими, ніж стратегічні розрахунки сторін, за умов, коли ставки є доволі високими. Власне, щось подібне можна було спостерігати на прикладі рішень, прийнятих у Москві щодо України в 2014 р. У випадку США та Китаю масштаб наслідків буде значно більшим.

Ще одна особливість механізму дилеми безпеки полягає в тому, що довіра між суперниками руйнується. Міркування безпеки, негативні сценарії та найгірші очкування беруть гору під час прийняття рішень над усіма іншими аргументами. Це звужує можливості для будь-яких домовленостей і створює стимули для порушення цих домовленостей, що, у свою чергу, призводить до ерозії інститутів та норм міжнародної безпеки в цілому. Світ стає менш передбачуваним.

За умов подальшого посилення Китаю конфігурація структури міжнародної системи наблизиться до біполярності. Біполярні системи є доволі нестійкими та провокують масштабні конфлікти між полюсами. Це відбувається через сильну дію механізму дилеми безпеки, а також через те, що приблизна силова рівновага підштовхує схильних до ризику політиків до прийняття рішень, які призводять до загострення. Біполярність означає розподіл шансів на перемогу в глобальному конфлікті, близький до 50 на 50. Це, відповідно, робить математичну ймовірність війни позитивною за умов, якщо якась із сторін хоча б ненабагато переоцінює власні сили або недооцінює сили суперника [13]. Превентивні війни в біполярних системах – звичайне явище, хоча нерідко нагадують лотерею.

Удаючись до прикладу холодної війни, часто вважають, що біполярність генерує стабільність або (на тому ж прикладі) що ядерна зброя гарантує відсутність війни між великими ядерними державами. Обидві оцінки можна поставити під сумнів. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин не була біполярною в класичному вигляді: силовий потенціал СРСР значно поступався потенціалу США, а потенціал соціалістичного блоку був набагато меншим, ніж Заходу. Паритет, і то не завжди, був лише в ядерних озброєннях. Отже, стабільність системи не була наслідком біполярності. Ймовірно, справжня біполярність мала би зовсім інші наслідки для безпеки. Відповідно, відсутність прямого конфлікту між СРСР та США не обов'язково була наслідком ядерного стримування, а просто могла зумовлюватися структурними чинниками. Так чи інакше, але встановлення справжньої силової рівноваги між США та Китаєм значно підвищить ризик їх прямого протистояння, у т. ч. збройного. Наявність ядерної зброї при цьому може обмежити ескалацію, але не зможе її повністю унеможливити.

Перетворення структури міжнародної системи на біполярну, окрім загострення відносин між двома великими державами, активізує та актуалізує також боротьбу за союзників. Така боротьба є властивою рисою біполярності: держави-суперники готові дорого платити за лояльність інших та надають перевагу залученню союзників перед збереженням нейтралітету третіх держав. Власне, цю боротьбу вже можна побачити: для адміністрації Байдена одними з провідних пріоритетів стало відновлення довіри у відносинах із європейськими державами та пошук *modus operandi* з Росією. Китай, у свою чергу, багато інвестує у сприятливу політику тих, із ким поглиблює економічну співпрацю. Ці процеси можуть поглиблюватися та ставати інтенсивнішими. Для міжнародної безпеки це означатиме поляризацію й загострення регіональних конфліктів, а також виникнення нових війн за непрямого втручання двох глобальних антагоністів.

При цьому навіть становлення біполярної структури на глобальному рівні залишає високі шанси на мир. Справа навіть не в ядерних потенціалах США та Китаю, хоча вони здатні суттєво знизити поріг імовірної ескалації, особливо за умови зменшення розриву або залучення російського ядерного потенціалу до рівняння стратегічної стабільності. США та Китай залишаються взаємно залежними, а отже, ціна розриву таких зв'язків та застосування військової сили є надзвичайно високою. Крім того, порядок денний сучасної світової

політики дає широкі можливості для обмеженої співпраці, зокрема й щодо глобальних викликів.

Ступінь консолідації сили вірогідно залишиться невисоким. Частка США у світовій економіці, навіть у період, наближений до гегемонії, після завершення холодної війни, не перевищувала 25 % – значне зменшення порівняно з показниками одразу після Другої світової війни. Навряд чи обом наддержавам, навіть разом, вдасться контролювати більшу частку силових ресурсів у міжнародній системі. Велика кількість і різноманіття недержавних акторів також не сприятимуть консолідації: біполярність ХХІ ст. суттєво відрізняється від своїх історичних аналогів.

Теорія перетікання силових можливостей пропонує цікавий погляд на можливі наслідки для міжнародної безпеки посилення претендента на гегемонію. У її рамках держави розподіляються на ті, що підтримують існуючий статус кво, й ті, які прагнуть його змінити. Перша група, котру очолює поточний гегемон, зазвичай включає в себе більшість великих держав, для яких існуючий порядок приносить ту чи ту користь і які, таким чином, є союзниками гегемона. Стабільність у такій системі існує доти, поки сумарний силовий потенціал першої групи значно більший за потенціал другої.

Але співвідношення сил між державами постійно змінюється, тож упевненості бракує. Держави можуть посилюватися або повільно, через зростання кількості населення, або швидко, стрибкоподібно – через промислові революції, індустріалізацію, технологічні прориви тощо. Ті держави, яким вдаються прориви, стають претендентами на гегемонію та висувають власне бачення того, який вигляд повинна мати світова політика. Момент, коли претендент на гегемонію усвідомлює власну силу й кидає виклик усталеному порядку речей, є найбільш небезпечним. Гегемон часто схиляється до превентивних дій, поки шанси ще на його боці, тому може свідомо загострювати ситуацію. Претендент на гегемонію може переоцінювати власні сили й недооцінювати сумарних можливостей коаліції, що підтримує статус кво, і на цій підставі може

припускати стратегічних помилок. США й Китай є найкращими прикладами, що ілюструють ці теоретичні погляди з часів, можливо, формування Ялтинсько-Потсдамського світоустрою. Якщо США поведуться чи поводитимуться як гегемон, а Китай – як претендент на гегемонію, то систему міжнародної безпеки чекають складні часи.

Теорія гегемоністської стабільності пропонує ще один погляд на динаміку ситуації з огляду на вплив посилення Китаю. З цієї точки зору, гегемонія стабілізує міжнародну систему. Гегемон створює спільне корисне – безпеку та використовує власні ресурси для її підтримки. Проблема полягає в тому, що гегемони з часом занепадають, а отже, звичні інституції безпеки руйнуються. Але в такому разі небезпека полягає не в зростанні сили Китаю, а в кризі американського лідерства, що спостерігається доволі давно. І якщо остання якось пов'язана із посиленням Китаю, то лише непрямо.

Висновки

Архітектура міжнародної безпеки змінюється під впливом трансформацій структури міжнародної системи. Зміна співвідношення сил між полюсами – це завжди безпековий виклик, бо змінюється середовище, в якому всі держави оцінюють ризики та приймають рішення.

Посилення Китаю є одним із ключових факторів оцінки такого роду змін. Воно проявляє себе у всіх вимірах сили: атрибутивному, структурному та нормативному. Важливо якомога точніше оцінити темпи такого посилення та його межі.

Структурні зміни на глобальному рівні – безпековий виклик і для України. Поляризація світу й загострення геополітичних та ідеологічних суперечностей під впливом дилеми безпеки спричинять додаткові обмеження в галузі зовнішньої політики України, створять додаткові ризики. При цьому традиційні механізми та інститути міжнародної безпеки, важливі для захисту інтересів середніх і малих держав, значною мірою знеціняться.

Список використаних джерел

1. Acharya A. *The End of American World Order*. New York : Polity, 2014.
2. Allison G. *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* Boston : Houghton Mifflin Harcourt, 2017.
3. Layne C. The U.S. – Chinese Power Shift and the End of Pax Americana. *International Affairs*. 2018. Vol. 94. No. 1. Pp. 89–111.

4. Luttwak E. *The Rise of China vs. the Logic of Strategy*. Cambridge : Belknap Press, 2012.
5. Mahbubani K. *Has China Won: the Chinese Challenge to American Primacy*. New York : Public Affairs, 2020.
6. Mahbubani K. *The New Asian Hemisphere: the Irresistible Shift of Global Power to the East*. New York : Public Affairs, 2009.
7. Subraminian A. *Eclipse: Living in the Shadow of China's Economic Dominance*. Washington, D.C. : Petersen Institute for International Economics, 2011.
8. GDP, PPP / The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD> (дата звернення: 01.08.2021).
9. World Military Spending Rises to Almost \$2 trillion in 2020. SIPRI. 2021. 26 квіт. URL: <https://sipri.org/media/press-release/2021/world-military-spending-rises-almost-2-trillion-2020> (дата звернення: 08.08.2021).
10. Full text of President Xi's Speech at Opening of Belt and Road Forum. *Xinhua.net*. 2017. 14 трав. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136282982.htm (дата звернення: 08.08.2021).
11. Global Soft Power Index 2020 / Brand Finance. URL: <https://brandirectory.com/globalsoftpower/> (дата звернення: 08.08.2021).
12. The Soft Power 30. URL: <https://softpower30.com> (дата звернення: 08.08.2021).
13. Капітоненко М. Теорія міжнародних відносин. Чернівці : Книги – XXI, 2019. 272 с.

References

1. Acharya, A. (2014). *The End of American World Order*. New York: Polity [in English].
2. Allison, G. (2017). *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* Boston: Houghton Mifflin Harcourt [in English].
3. Layne, C. (2018). The U.S. – Chinese Power Shift and the End of Pax Americana. *International Affairs*, 94(1), 89–111 [in English].
4. Luttwak, E. (2012). *The Rise of China vs. the Logic of Strategy*. Cambridge: Belknap Press [in English].
5. Mahbubani, K. (2020). *Has China Won: the Chinese Challenge to American Primacy*. New York: Public Affairs [in English].
6. Mahbubani, K. (2009). *The New Asian Hemisphere: the Irresistible Shift of Global Power to the East*. New York: Public Affairs [in English].
7. Subraminian, A. (2011). *Eclipse: Living in the Shadow of China's Economic Dominance*. Washington, D.C.: Petersen Institute for International Economics [in English].
8. The World Bank. *GDP, PPP*. (n.d.). The World Bank. Retrieved August 1, 2021 from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD> [in English].
9. Stockholm International Peace Research Institute. *World Military Spending Rises to Almost \$2 trillion in 2020*. SIPRI. (2021, April 26). Retrieved August 8, 2021 from <https://sipri.org/media/press-release/2021/world-military-spending-rises-almost-2-trillion-2020> [in English].
10. *Full text of President Xi's Speech at opening of Belt and Road forum*. (2017, May 14). *Xinhua.net*. Retrieved August 8, 2021 from http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136282982.htm [in English].
11. Brand Finance. *Global Soft Power Index 2020*. (n.d.). Brand Finance. Retrieved August 8, 2021 from <https://brandirectory.com/globalsoftpower/> [in English].
12. *The Soft Power 30*. (n.d.). softpower30.com. Retrieved August 8, 2021 from <https://softpower30.com> [in English].
13. Kapitonenko, M. (2019). *Theory of International Relations*. Chernivtsi: Knyhy – XXI, 272 p. [in Ukrainian].

ВІД СУНЬ ЦЗИ ДО ТАЄМНИХ ВІЙН СУЧАСНОСТІ: ГЕНЕЗА АРСЕНАЛУ ГІБРИДНИХ ВОЄН

УДК 351/354 (477)

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1-2.2021.10>

Паливода Володимир Олександрович –
головний консультант відділу нових викликів
центру зовнішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID: 0000-0003-2414-4263

Volodymyr Palyvoda

**FROM SUN TZU TO MODERN SECRET WARS:
GENESIS OF THE HYBRID WARFARE ARSENAL**

Веденєєв Д. В., Семенюк О. Г.

Формування концептуальних та функціональних передумов гібридної конфліктності як загрози національній безпеці України: ретроспективний аналіз : монографія. Київ : ДП «ІНФОТЕХ», 2020. 274 с.

У Стратегії національної безпеки України, що затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020, закріплено розширений підхід до комплексу вельми строкатих за походженням і змістовною спрямованістю новітніх загроз державному ладу та суспільству України. Зокрема йдеться про тероризм, поширення зброї

масового ураження, міжнародну злочинність, наркоторгівлю, торгівлю людьми, політичний та релігійний екстремізм, політичне насильство та сепаратизм, нелегальну міграцію, кіберзагрози тощо. Наголошується на необхідності серйозного аналізу державою уроків гібридної агресії проти України, бойових дій на Близькому Сході для

розроблення нових доктринальних підходів до забезпечення воєнної безпеки.

У річичі цього завдання своєчасною стала публікація монографії «Формування концептуальних та функціональних передумов гібридної конфліктності як загрози національній безпеці України: ретроспективний аналіз». Її автори – полковники запасу: *Дмитро Веденєєв*, доктор історичних наук, професор, дослідник історії спецслужб та іррегулярного складника військового мистецтва, викладач-тренер проєкту «Академічна відповідь на гібридні загрози – WARN», що розвивається в рамках Програми ЄС «Еразмус +», та *Олександр Семенюк*, доктор юридичних наук, учений-геролог, перший заступник керівника Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України (далі – МНДЦ).

Принагідно зауважимо, що в структурі МНДЦ створено відділ стратегічного аналізу, прогнозування та дослідження проблем протидії гібридним загрозам державній безпеці. Серед функцій відділу, зокрема такі: дослідження основних тенденцій виникнення та динаміки розвитку гібридних загроз, здійснення стратегічного аналізу та прогнозування у сфері протидії гібридним загрозам державній безпеці, розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо нових форм і методів протидії гібридним загрозам державній безпеці.

Нині, зазначають автори монографії, на зміну т. зв. «конвенціональним» або «тотальним» війнам між державами та коаліціями, «приходять *війни нового концептуального типу* (курсив наш. – В. П.), які ведуть між собою воєнно-політичні недержавні угруповання, причому останні нерідко саме і створюються певними державами для реалізації своїх неблаговидних геополітичних спрямувань». Водночас, на думку авторів, поняття «гібридна війна» стало атрибутом своєрідної інтелектуальної моди та надзвичайно довільного, розпливчастого застосування.

Щоб сфокусувати увагу саме на характеристиках, властивих новітній «гібридній» конфліктності, автори пропонують розглядати це поняття як:

1) новітнє військово-політичне явище, тип конфліктів, неоформлених у міжнародно-правовому відношенні, які відбуваються із комплексним застосуванням військових і невійськових методів протиборства на основі сучасних технологій деструктивного впливу на суб'єкти державного й суспільного ладу, масову свідомість;

2) багатовимірну фізичну та віртуальну (інформаційно-ментальну) сферу існування держави (групи держав, нації, етносу, людської спільноти тощо), яка цілеспрямовано перетворюється на часопростір проведення заздалегідь спланованого комплексу прямих і непрямих (асиметричних) агресивних дій;

3) систему теоретичних та доктринальних поглядів на сутність сучасних поліформних конфліктів, які точаться поза межами міжнародного права війни та міжнародно-правових норм і звичаїв війни.

У виданні слушно зазначається, що у сучасній Україні помітно активізувалося вивчення теоретичних і науково-практичних аспектів новітніх моделей асиметричного (неконвенційного) протистояння, які прийнято іменувати «гібридною війною». Йдеться про праці фахівців з військових наук, геополітики, конфліктології, інформаційної безпеки, міжнародного права та інших наукових галузей: О. Артюшенка, В. Бочарнікова, Ю. Бута, В. Власюка, В. Горбуліна, О. Гойман, Р. Гули, О. Долженка, О. Дузь-Крятченка, Я. Жаркова, Я. Карман, О. Литвиненка, Є. Магди, Ю. Остаха, С. Павловської, Б. Парахонського, К. Попович, І. Руснака, О. Саєнка, С. Свешнікова, І. Сивака, А. Сиротенка, О. Сищука, А. Слюсаренка, В. Телелима, П. Ткачука, М. Требіна, О. Шклярської, Г. Яворської та інших дослідників.

Власне, автори так сформулювали дослідницьку мету: простежити історичний шлях (генезу) поступового оформлення способів (алгоритмів, форм, методів) і доктрин ведення війн (конфліктності) асиметричного типу як однієї з вирішальних передумов і складників оформлення стратегії гібридної війни. У монографії доведено, що генеза явища гібридної війни з концептуального та функціонального погляду спирається на колосальний історичний досвід асиметричного протиборства, його інституалізації та застосування за допомогою сучасних організаційних, інтелектуальних, технологічних можливостей.

У *першому розділі* праці подано історичний огляд формування стратегії «непрямого» протиборства, розкриваються історичні корені нетрадиційних форм військового й спеціального мистецтва, зокрема йдеться про давньокитайське стратагемне мистецтво таємної війни, формування у Давньому світі мистецтва воєнної хитрості, розвідувального забезпечення бойових дій, таємної дипломатії, диверсійних акцій, державних переворотів,

агентурно-розвідувальної діяльності, застосування воєнної хитрості, підступів, заколотів, дезінформування, підривної пропаганди, диверсійно-терористичної справи тощо.

Цікаво, що автори вважають першою з відомих неконвенційних війн ту, що відбулася на теренах сучасної України – її вели скіфи проти агресії перського царя Дарія I Гістаспа (VI ст. до н. е.). Близько 512 р. до н. е. військо володаря могутньої держави Ахеменідів (Перської імперії, яка простягнулася від Єгипту до Індії) вдерлось у Північне Причорномор'я. Скіфам удалося реалізувати комплекс заходів, основу якого становили непрямі дії партизанського характеру, «мала війна» (термін Геродота) та ефективне використання власних воєнних переваг і природно-географічного чинника.

За доби пізнього Середньовіччя та Нового часу (XVI ст. – 1918 р.) поступово утворюються спеціальні (розвідувальні) служби як виокремлені елементи військової організації держави. Постійно вдосконалюється мистецтво військової та політичної розвідки, воєнної хитрості, диверсійної справи, використання чуток тощо. Виникають певні професійні корпорації спеціалістів з розвідувально-диверсійної справи та активних підривних заходів (клани ніндзя, орден єзуїтів тощо).

Принциповим кроком в утворенні основних функціональних компонентів гібридної війни стала Друга світова війна, котра піднесла на якісно новий рівень мистецтво спеціальних операцій зі зміни політичної ситуації, позафронтової розвідувально-диверсійної діяльності спецслужб, що перетворилася на дієвий чинник оперативно-стратегічного і стратегічного характеру. Асиметричні дії поступово із способу забезпечення успіху бойових дій перетворюються на форму боротьби стратегічного рівня.

Спецслужби набули істотного досвіду творення партизансько-підпільного руху як важливого чинника дестабілізації тилів та виснаження супротивника, створення та управління діяльністю іррегулярних збройних формувань. Ноу-хау стало використання із підривною метою партійно-політичного, регіонального, етнічного факторів, національно-визвольних та антиколоніальних рухів, формування на цій основі підконтрольних спеціальним органам етнополітичних, сепаратистських, іредентистських та інших керованих структур в інтересах непрямих дій у рамках загальної стратегії підриву військово-політичної стабільності супротивника. Масованою стає друкована та радіопр-

паганда, що використовується з метою підірвати моральний дух військ і населення супротивника. Виникають війська спеціального призначення.

У період холодної війни 1946–1990 рр., якій присвячено *другий розділ* монографії, зростало значення методів впливу на сферу управління колективною діяльністю людей, переформатування масової свідомості та світогляду завдяки маніпулюванню свідомістю людини й створенню віртуальної реальності через застосування сучасних інформаційних і соціально-культурних технологій.

В епоху «III світової війни» нечуваного розвитку набули парадигми і методи гібридного протиборства, його доктринальні й концептуальні засади. Спеціальні служби, афілійовані з ними «неурядові організації» та парамілітарні (ірегулярні) структури, профільні аналітико-прогностичні та науково-дослідні центри, медіаструктури стали здатними цілеспрямовано впливати на зміну політичної реальності в національному, міждержавному та транснаціональному вимірах. Війська спеціального призначення перетворилися на важливий фактор ведення локальних війн і збройних конфліктів, участі в комплексних спеціальних операціях, розгортання керованих ірегулярних збройних формувань, інформаційно-психологічної боротьби та роботи з цивільним населенням.

Третій розділ праці присвячено формуванню концептуально-функціональних засад конфліктності гібридного типу з 1991 р. до 2000-х років. Виокремлюються особливості «війн шостого покоління» («неконтактних війн»), війн асиметричного характеру та інших перехідних до гібридного концептуальних типів конфліктності. Розглядається утвердження мережецентричних тактико-технологічних засад бойових дій та деструктивної діяльності. Серед базових підвалин стратегій гібридної війни автори зупиняються на доктрині «керованого хаосу» та доктрині й практиці «м'якої» сили у стратегії непрямого протистояння.

По суті, на зламі XX–XXI ст. оформилися стратегічні, тактико-технологічні та інформаційно-когнітивні передумови формування нового якісного типу конфліктності – гібридної як синтезування різноманітних новітніх форм і методів деструктивної діяльності та їх комплексного, скоординованого застосування. Наводиться приклад ухвалені 1 грудня 2008 р. Міністерством оборони США Директиви «Ірегулярні воєнні дії», котрі відтепер прирівнювалися до звичайних бойових дій, основними акторами ірегулярної стратегії ставали неурядові

організації, повстанські та «опозиційні» рухи, сили спецоперацій, сили та засоби психологічних операцій, а наголос у стратегії зміщувався на користь спецоперацій та конфліктів малої інтенсивності.

Дослідники стверджують, що стратегія та арсенал гібридної (асиметричної, неконвенційної) конфліктності у сучасному світі спираються на принципові якісні зміни, що відбулись у концептуальних засадах, структурі, стратегії і тактиці, формах і методах військово-політичного протистояння між сучасними державами та їхніми блоками, державами та неурядовими формуваннями тощо. Вони сталися на межі ХХ та ХХІ ст. унаслідок радикальних змін у співвідношенні сил на міжнародній арені, хаотизації міжнародних відносин, появи нових видів летального та нелетального озброєння, інноваційних технологій конструювання й демонтажу соціальних спільнот, набуття сучасною війною (конфліктними відносинами) мультидоменного характеру з глобальним охопленням суходолу, Світового океану, повітряно-космічного простору, світової економіки та віртуально-інформаційного простору.

Спираючись на солідну історичну спадщину таємних війн, сучасні гібридні дії спрямовані на деморалізацію супротивника, дистанційний підрив його спроможності до оборони й захисту національних інтересів загалом, примушення його до капітуляції, відмови від реального державного суверенітету, нав'язування йому вигідної переможцям моделі зовнішньої та внутрішньої політики, відповідного корегування суспільно-економічного ладу та духовно-культурної сфери.

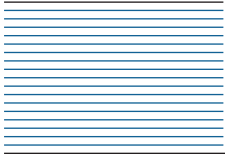
Монографією «Формування концептуальних та функціональних передумов гібридної конфліктності як загрози національній безпеці України: ретроспективний аналіз» Д. Веденєєв та О. Семенюк відкривають авторський цикл узагальнювальних праць щодо концептуальних засад та механізмів модерної конфліктності, узагальнено найменованої «гібридною». Надалі, зокрема, передбачається поглиблено проаналізувати розвиток та змістовну специфіку доктринальних і наукових поглядів на неконвенційне протистояння в США та країнах НАТО, РФ та інших пострадянських країнах, а також здобутки України в цій царині.

На завершення хотілось би підкреслити оборонно-безпекову й соціальну значущість подібних наукових пошуків. Анотована наукова розвідка українських безпекознавців ще раз засвідчує, яка потужна сукупність дослідницько-аналітичних установ та «мозкових танків» (включно й «корпоративний інтелект» транснаціональних компаній та центрів координації глобального управління) зосереджує (за нечуваного для нас кадрово-ресурсного забезпечення) зусилля із продукування «загоризонтних» стратегій і високих інформаційно-когнітивних технологій цілеспрямованої зміни політичної реальності та невоєнного підкорення, штучного творення людських спільнот із попередньо визначеними характеристиками.

Подібні інновації, обґрунтовано доводять автори, і є стрижнем гібридної (неконвенційної) конфліктності, вони здатні, зокрема, нівелювати будь-який потенціал власне бойового «заліза». Тому досвід останніх десятиліть та глибинні зміни, що відбуваються в «силовому вимірі» сучасного світу, потребують скоординованого на загальнодержавному рівні тверезого осмислення якісно новітніх явищ силового контуру сучасного світу, урахування їх під час планування політики з реформування сектору безпеки і оборони держави, визначення пріоритетів науково-аналітичного забезпечення захисту національних інтересів, а також, на нашу думку, вимагають адекватної перебудови змісту теоретичної підготовки фахівців і керівних кадрів безпекової сфери.

«Злам кодів» гібридних викликів, без якого важко уявити реальний суверенітет і самоповагу держави, сам по собі є важливою передумовою дієздатності оборонної сфери, своєрідною асиметричною відповіддю на виклики в умовах зрозумілої нерівності співвідношення сил у сучасному турбулентному світі. І всебічне вивчення джерел виникнення новітніх небезпек – необхідна складова частина цього процесу.

Поза сумнівом, книга стане корисною для фахівців з конфліктології, військової науки та воєнної історії, викладачів і слухачів військових і спеціальних вищих навчальних закладів.

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

При підготовці матеріалів для публікації в науково-практичному журналі Національного інституту стратегічних досліджень «Стратегічна панорама» редакційна колегія журналу просить авторів/авторок зважати на такі вимоги.

Загальні положення

- Редакція розглядає не опубліковані раніше матеріали, які одноосібно належать автору/авторці (чи у співавторстві – кільком авторам), відповідають тематиці журналу та цим Вимогам. Рукописи, які не відповідають Вимогам, редакція не розглядає.
- Подані до редакції рукописи статей перевіряються на плагіат.
- Розгляд статті триває до шести місяців. Усі подані до редакції рукописи статей згідно з вимогами МОНУ (наказ № 32 від 15 січня 2018 р.) проходять процедуру незалежного подвійного таємного рецензування. Результати рецензування, зауваження, пропозиції та рекомендації надсилаються автору/авторці електронною поштою. Інше листування з авторами/авторками не передбачене.
- Рішення щодо друку поданих автором/авторкою матеріалів ухвалює редакційна колегія. Вчена рада Національного інституту стратегічних досліджень рекомендує рукопис журналу до друку.
- Схвалена до друку стаття проходить додрукарську підготовку в редакції. Відредагований варіант статті погоджується з автором/авторкою.
- Надіславши матеріали на електронну адресу редакції (publish@niss.gov.ua), автор/авторка цим підтверджує, що він/вона:
 - 1) є власником немайнових авторських прав на ці матеріали згідно із законодавством України про авторське та суміжні права;

- 2) усі запозичені елементи рукопису (зокрема цитати та ілюстрації) використовує відповідно до правил дотримання академічної доброчесності та законодавства України про авторські та суміжні права;
 - 3) дає згоду на обробку персональних даних згідно із чинним законодавством України. У листі до редакції має бути зазначено: «Так, я погоджуюсь із тим, що мої персональні дані будуть зібрані та збережені відповідно до Положення про конфіденційність».
- Відповідальність за порушення законодавства України про авторське та суміжні права несе автор/авторка.
 - Надані матеріали автору/авторці не повертаються. Рецензії зберігаються протягом трьох років.

Вимоги до структури та оформлення статті

1. Стаття має бути написана українською/англійською мовою та містити такі обов'язкові елементи (подано в порядку розміщення в рукописі):
 - індекс УДК;
 - **ORCID** (Open Researcher and Contributor ID – реєстр унікальних ідентифікаторів учених. Реєстрація в системі **ORCID** безкоштовна. Докладніше про ORCID, а також про те, як зареєструватися в цій системі, можна прочитати **тут**);
 - **назву статті** українською та англійською мовами (ПРОПИСНИМИ ЛІТЕРАМИ);

- **дані про автора/авторку** українською та англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, учене звання; повна назва посади, місце роботи (повна назва установи чи підприємства); населений пункт; країна; контактний телефон (разом із кодом населеного пункту за потреби); адреса електронної пошти;
- **ідентичні анотації українською та англійською мовами** обсягом не менше ніж 1800 знаків (з пробілами), має містити мету й отримані результати; тексти анотацій розміщуються після заголовка відповідною мовою (для українськомовних статей – спочатку українською мовою, потім – англійською; для англійськомовних статей – навпаки);
- **ключові слова** (від трьох до восьми), що подаються після відповідного підзаголовка українською/англійською мовами наприкінці відповідної анотації (**Ключові слова:** / **Keywords:**);
- **список використаних джерел** у вигляді переліку, оформлений відповідно до ДСТУ 8302-2015; в електронних джерелах потрібно вказувати у дужках число, місяць та рік звернення до ресурсу, наприклад: (дата звернення: 21.10.2020);
- **References** (розгорнутий опис списку літератури латиницею), оформлений за міжнародним бібліографічним стандартом APA7.

А. Публікації, описані латиницею, подаються як е. Наприклад:

Ahmed, S. (2012). *On being included: Racism and diversity in institutional life*. Duke University Press.

Nguyen, T., Carnevale, J. J., Scholer, A. A., Miele, D. B., & Fujita, K. (2019). Metamotivational knowledge of the role of high-level and low-level construal in goal-relevant task performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 117(5), 879–899. <http://dx.doi.org/10.1037/pspa0000166>

Merriam-Webster's collegiate dictionary (11th ed.). (2003). Merriam-Webster.

Schultz, S. (2005, December). Calls made to strengthen state energy policies. *The Country Today*, 1A, 2A.

Huang, S., Pierce, R., & Stamey, J. (Eds.). (2006). *Proceedings of the 24th annual ACM international conference on the design of communication*. ACM Digital Library. <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=1166324&picked=prox>

Quantum mechanics. (2019, November 19). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Quantum_mechanics&oldid=948476810

Bureau of International Organization Affairs. (2018). *U.S. contributions to international organizations, 2017* [Annual report]. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/u-s-contributions-to-international-organizations/>

National Alliance on Mental Illness. (n.d.). *Mental health conditions*. <https://www.nami.org/Learn-More/Mental-Health-Conditions>

Б. Назви праць, що описані кирилицею, подаються в перекладі англійською мовою. Прізвище та ім'я/ініціали автора/авторки (авторів), назви збірників конференцій, видавництва, місце видання транслітеруються латиницею; у квадратних дужках зазначається мова оригіналу, напр.: [in Ukrainian], [in Bulgarian]; додається цифровий ідентифікатор DOI (за наявності). Транслітерація назв періодичних видань (журналів, збірників та ін.) наводиться курсивом відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації на **порталі ISSN** (наприклад: *Strategična panorama*). Якщо періодичне видання має визнану назву англійською мовою, можна зазначити її. Назви періодичних видань, відсутні в базі даних ISSN, транслітеруються за загальним принципом. У новинних електронних джерелах потрібно вказувати дату звернення до ресурсу. Назви організацій, установ подаються англійською мовою в тому варіанті, який вони самі використовують.

Увага! Транслітерація джерел українською мовою здійснюється згідно із Постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55 (наприклад, за допомогою ресурсу <http://ukrlit.org/transliteratsiia>). Для транслітерації кирилических джерел іншими мовами можна використовувати вебсайт <http://www.translitteration.com> (за стандартом BGN/PCGN).

Наприклад:

Zhalilo, Ya. A. (2003). *Economic strategy of the state: theory, methodology, practice*. Kyiv: NISS, 368 p. [in Ukrainian].

Liutyi, I. O., Zrazhevska, N. V., & Rozhko, O. D. (2008). *State credit and debt policy of Ukraine*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 352 p. [in Ukrainian].

Kotler, F., & Keller, K. L. (2007). *Marketing management* (12nd ed., rev.). Saint Petersburg: Piter, pp. 15–25 [in Russian].

Posokhov, S. (2020). Issues of theory and practice of historical imagology: the Ukrainian dimension. *The Ideology and Politics Journal*, 2(16), 7–29. <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00010> [in Ukrainian].

Kryvoshein, V. V. (2016). The impact of the “revolution of dignity” on the political and legal culture of the Ukrainian society. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna academia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho”*, 2, 37–58 [in Ukrainian].

Kondratov, S. I., & Sukhodolia, O. M. (2020). *The State critical infrastructure protection system in the national security system*. Kyiv: NISS, 36 p. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-08/dopovid-systema-zahystu-krytychnoyi-infrastruktury_0.pdf [in Ukrainian].

In the NISS a presentation took place of the analytical report “Transformation of the external economic relations between Ukraine and the Russian Federation: the years 2010–2020”. (2021, February 03). National Institute for Strategic Studies. Retrieved February 18, 2020 from <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/v-nisd-vidbulas-prezentaciya-analitichnoi-dopovidi-transformaciya> [in Ukrainian].

National Institute for Strategic Studies. (2020). *Position paper on Ukraine’s policy towards the Russian Federation*. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/tezi_ukr.pdf [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). Budget Code of Ukraine from 08.07.2010 No. 2456-VI. Retrieved May 12, 2020 from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. (2003). On the Fundamentals of National Security. Law of Ukraine of 2003, June 19, No. 964-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 39, Art. 351 [in Ukrainian].

Martienko, A. I. (2011). The theoretical basis of property relations on natural resources. In I. P. Kysiuk (Ed.), *Estimates and forecasts qualities of land*. Kyiv: Universytetska knyha, pp. 132–144 [in Ukrainian].

Naumov, O. G. (2013). *Determinants of investment climate* [Extended abstract of candidate’s thesis, ONTU]. Odesa: ONTU [in Ukrainian].

Volchkov, O. Ye. (2011). *Strategic planning of enterprises* [Doctoral dissertation, ONTU]. Odesa: ONTU [in Ukrainian].

Kyrychuk, O. V. (1994). Mentality: essence, functions, genesis. Proceedings of the International scientific and practical conference *Mentality. Spirituality. Self-development of personality (Ukraine, Lutsk, June 18–23, 1994)*. Kyiv; Lutsk, pp. 7–11 [in Ukrainian].

Pylypiv, O. Z. (2015). Organization of the educational process in the primary level of private Catholic schools. Proceedings of the internet scientific and practical conference *Trendy ta perspektyvy rozvytku nauky ta osvity u konteksti hlobalizatsii (Ukraine, Pereiaslav-Khmelnytskyi, February 21–22, 2015)*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Issue 1, pp. 252–255 [in Ukrainian].

2. Рекомендований обсяг основного тексту статті (без анотацій, списку використаних джерел і додатків) не має перевищувати 60 тис. знаків з пробілами (1,5 авт. арк).

3. Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word без колонтитулів шрифтом Times New Roman, 14 кеглем з міжрядковим інтервалом 1,5; поля звичайні: верхнє, нижнє – 2 см, лівє – 3 см, правє – 1,5 см; абзацний відступ – 1,25 см. Нумерація сторінок – знизу праворуч.

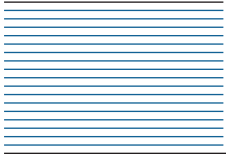
4. Посилання на джерела подаються послідовно (від першого до останнього) у квадратних дужках, де вказується номер джерела зі списку літератури, складеного у такій само послідовності, та за потреби сторінка (наприклад: [7, с. 11], [7, с. 11; 8, с. 22; 9, с. 109–112]). Нумерація посилань у тексті статті обов’язково відповідає послідовності в списку використаних джерел. Виноски та примітки оформлюються посторінково, автоматично у Microsoft Word. Бібліографічні описи в них відповідають ДСТУ 8302-2015.

5. Ілюстративний матеріал має відповідати таким вимогам:

■ кожна ілюстрація має подаватися **окремим файлом**, збереженим у тій програмі, в якій її було створено, наприклад: у Microsoft Word – псевдографіка, зокрема схеми; Microsoft Graph – графіки; Microsoft Excel – графіки або діаграми; Photoshop – фото, інша растрова графіка; Illustrator – будь-яка векторна графіка, у т. ч. логотипи, та **обов’язково** забезпечувати можливість її редагування в цих програмах;

- елементи ілюстрацій, що виконані в Microsoft Word, мають бути згруповані;
 - написи на рисунках, легенди до них, підтекстовки подаються мовою статті;
 - усі таблиці мають бути створені в програмі Microsoft Word;
 - усі без винятку ілюстрації мають бути чорнобілими;
 - рисунки й таблиці обов'язково мають бути прив'язані до тексту посиланнями, наприклад: (рис. 2), (табл. 3);
 - формули виконуються в редакторі Microsoft Equation або створюються в програмі Illustrator;
 - допускається подання сканованих ілюстрацій за домовленістю з редакцією;
 - ілюстрації, запозичені з інтернету, обов'язково мають містити джерело та бути перекладені (за потреби). Запозичені з інтернету й перекладені, перебудовані, доповнені ілюстрації також мають обов'язково містити посилання на джерело. Запозичення мають відповідати законодавству України про авторське та суміжні права.
6. Відповідальність за достовірність наведених фактів та даних, обґрунтованість зроблених висновків і рекомендацій покладається на автора/авторку (авторів) статті. У випадках виявлення академічної недоброчесності (плагіату) відповідальність несе автор/авторка (автори) наданих матеріалів.
 7. Текст статті, завізований автором/авторкою (в електронній версії – підпис сканований або електронний цифровий), надсилається електронною поштою на адресу: ***publish@niss.gov.ua***. Назва файлу, що надсилається, подається англійською мовою.

ДЛЯ НОТАТОК
